

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ
ЖУРНАЛ ІНСТИТУТУ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

УКРАЇНСЬКА МОВА

1 ♦ 2009

Заснований у жовтні 2001 р.
Виходить раз на три місяці

Редакційна колегія

Головний редактор
Заступники головного редактора

Відповідальний секретар

Петро БІЛОУСЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА
Ніна ГУЙВАНЮК
Василь ГРЕЩУК
Андрій ДАНИЛЕНКО
Анатолій ЗАГНІТКО
Володимир КАЛАШНИК
Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Василь НІМЧУК
Іван ВИХОВАНЕЦЬ
Павло ГРИЦЕНКО
Олександр ЗАДОРЖНИЙ

Ніна КЛИМЕНКО
Василь ЛУЧИК
Віктор МОЙСІЄНКО
Леся СТАВИЦЬКА
Микола СТЕПАНЕНКО
Орест ТКАЧЕНКО
Павло ЧУЧКА
Микола ШТЕЦЬ

УДК 81'1– 811.161.2

З а с н о в н и к и

***Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України***

***Видавець
Інститут Української мови НАН України***

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія КВ № 12180 – 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4

Е-mail: iun@gilan.uar.net

279-02-96, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

Редагування Марії Сулими

Комп'ютерне верстання Наталії Яременко

Здано до набору 21.01.2009. Підписано до друку 06.03.2009. Формат 70×108/16. Папір офс. № 1. Гарн. Кудряшов. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 12,6. Обл.-вид. арк. 11,58. Тираж 435 прим. Зам. 2351.

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано
Видавничим домом “Академперіодика” НАН України,
01004 Київ, вул. Терещенківська, 4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

УДК: 811.161.2'367.335

Раїса Христіанінова (м. Бердянськ Запорізької обл.)

СКЛАДНОПІДРЯДНІ РЕЧЕННЯ, ПОБУДОВАНІ З ВИКОРИСТАННЯМ ТЕХНІКИ «ПІДРЯДНОГО ПРИЄДНАННЯ»

У статті розглянуто один із різновидів складнопідрядного речення, який у традиційній граматиці трактується як супровідні складнопідрядні речення. Авторка обґрунтовує, що їхня специфіка криється не в семантичній, а в синтаксичній структурі. Вони побудовані з використанням особливої техніки оформлення залежної предикації, яку називають «підрядним приєднанням». Висловлено думку, що до речень, побудованих з використанням техніки «підрядного приєднання», можна віднести не тільки традиційні супровідні, але й частину речень з атрибутивним, просторовим та темпоральним значенням.

Ключові слова: *складнопідрядне речення, «підрядне приєднання», приреченнево-корелятивний зв'язок, атрибутивні, просторові, темпоральні, супровідні складнопідрядні речення*

У центрі пропонованої статті складнопідрядні речення на кшталт: *З самого ранку похмуре небо почало швидко прояснюватися, обіцяючи гарний день, що часто трапляється ранньої весни (А.Яна); Вони стояли обнявшись, чого раніше не дозволили б собі на людях (О. Гончар).* Майже всі синтаксисти відзначають своєрідність таких конструкцій. Наприклад, автори навчальних видань для вишів [18: 593; 29: 299] з цього приводу зауважують, що вони настільки своєрідні, що не вкладаються в традиційну класифікацію складнопідрядних речень, а тому по-різному розглядали й розглядають їх в мовознавстві. Частина дослідників виводять їх за межі складнопідрядного речення і кваліфікують як проміжний тип між сурядністю й підрядністю [13: 180 – 181; 25: 340]. Проте більшість учених зараховують ці речення до складнопідрядних, хоча в подальшій інтерпретації їхні думки не збігаються. Зокрема, прихильники логіко-граматичної класифікації зазначені структури розглядають то серед підрядних об-

ставинних [30: 602 – 603; 24: 386 – 387], то особно [26: 317; 10: 254]. Прихильники структурно-семантичної класифікації визначають їх або як складнопідрядні речення з ознаками розчленованих і нерозчленованих конструкцій і відповідно аналізують їх окремо [18: 593 – 597], або як речення розчленованої структури (за іншою термінологією – речення з неприслівним зв'язком) [23: 388; 11: 405; 2: 45; 3: 198; 9: 295; 19: 371; 20: 212; 5: 438; 12: 214]. Автори «Русской грамматики» описують зазначені складнопідрядні речення в системі нерозчленованих конструкцій, хоча й відзначають у них ознаки як нерозчленованої, так і розчленованої структури [17: 466]. В.В. Бабайцева, не виділяючи речень розчленованої та нерозчленованої структури, називає такі групи складнопідрядних речень: з підрядними означальними, з'ясувальними, обставинними, приєднувальними [1: 218-224]. І.Р. Вихованець, який запропонував класифікацію складнопідрядних речень за різновидами синтаксичного зв'язку, розглядає окремо складнопідрядні речення з детермінантними, прислівними підрядними частинами, складнопідрядні речення займенниково-співвідносного типу та складнопідрядні речення з підрядними супровідними частинами [7: 323 – 340].

Спостерігаємо й термінологічну розбіжність в кваліфікації підрядних частин таких речень: їх називають супровідними [24: 386 – 387; 3: 198 – 199; 2: 45 – 46; 6: 200; 7: 339 – 340; 11: 407; 25: 340; 29: 298 – 299; 9: 303 – 304], пояснювальними [12: 231 – 234], реченнями доповнювально-відносного підпорядкування [27: 117], підпорядкувально-приєднувальними [20: 212]; приєднувальними [1: 223; 19: 373; 3: 198 – 199; 2: 45 – 7; 25: 340; 30: 602; 9: 303 – 304; 5: 438], відносними [16: 317 – 318], поширювальними [19: 373], відносно-поширювальними [21: 755; 11: 393], відносно-репродуктивними [18: 593 – 597], поширювально-з'ясувальними [17: 527 – 529].

Зв'язок між предикативними частинами таких речень теж остаточно не визначений. Частина мовознавців відзначає його близькість до зв'язків у складносурядних та безсполучникових конструкціях [13: 180 – 181; 24: 386; 26: 334; 4: 356]. М.У.Каранська називає цей зв'язок відносним зв'язком неприслівного характеру і пояснює його суть так: «у головній частині повідомляється факт якоїсь діяльності, а в підрядному робиться умотивований висновок з факту й таким чином пояснюється, характеризується цей факт під кутом зору його дійсного чи можливого наслідку» [12: 231]. В.А. Белошاپкова ввела в науковий обіг термін «кореляційний зв'язок» й охарактеризувала його в аналізованих реченнях як необов'язковий однібічний [21: 738]. І.Р. Вихованець використовує на позначення зв'язку в названих структурах термін «детермінантно-кореляційний» [7: 340], А.П. Загнітко – «детермінантно-співвідносний» зв'язок [11: 402]. Згідно з новими працями І.Р. Вихованця [8], його можна кваліфікувати як приреченнєво-кореляційний.

Виникає питання, яка причина такого розмаїття думок.

Нові підходи до аналізу синтаксичних одиниць, які застосовують в останні десятиріччя: пресупозиційний аналіз (О.В. Падучева, А.М. Латишева), дистрибутивний принцип згортання / розгортання (О.Є. Кібрик), використання техніки аналізу, розробленої в прагматичі (І.М. Кобозєва), техніка «регістрового переходу» (Г.О. Золотова), механізми різної актуалізації ситуації (О.В. Падучева), — дозволяють розглянути ці речення під іншим кутом зору.

Мета пропонованої роботи — обґрунтувати, що специфіка аналізованих речень криється не в семантичній, а в синтаксичній структурі.

Характерними ознаками цих речень, що уможливають їх виділення в окремий клас, на наш погляд, є:

1. Співвіднесеність підрядної частини зі складом усієї головної або з її сегментом, що виражає згорнуту пропозицію. Думки про підпорядкування підрядної частини таких речень усій головній дотримуються більшість мовознавців. Твердження авторів посібника [18: 596] про те, що підрядні в них можуть стосуватися якогось окремого компонента головної частини і відповідно мати ознаки нерозчленованих структур, не зовсім коректне, оскільки для його ілюстрації наведено приклад *На кілька побіжних питань поручника сотник не відповів, **вимагаючи розмови з самим старостою, чим** ще більше створював настрій відчуження, навіть ворогування* (І. Ле), у якому підрядна частина дійсно пояснює окремий компонент, але це не слово, а дієприслівниковий зворот, що виражає згорнуту пропозицію. Відповідно вихідною є конструкція *На кілька побіжних питань поручника сотник не відповів. Він вимагав розмови з самим старостою, чим ще більше створював настрій відчуження, навіть ворогування*, у якій підрядна частина стосується всієї головної. Отже, говорити про ознаки нерозчленованої структури у таких випадках безпідставно.
2. Головна частина є завершеною з семантичного й формального боку і не містить жодних ознак (ні семантичних, ні формальних), які б засвідчували необхідність підрядної частини. Зате підрядна частина містить сполучне слово, зміст якого витлумачено тільки на тлі головної, у зв'язку з чим обов'язково потребує головної [7: 340; 4: 356]. Позицію, яку займає сполучне слово **що**, можна оцінювати як таку, що втягує головну частину в структуру відношень, які формуються в підрядній [17: 528].
3. Обсяг змісту, відтворюваного словом *що*, тотожний усьому обсягові змісту головної частини [17: 527], тобто сполучне слово співвідноситься зі змістом усієї головної частини [24: 387; 26: 334; 12: 231], тому воно водночас є анафоричним елементом. Отже, сполучне слово є багатоплановим: воно «позначає підрядний зв'язок, а також передає зміст головної частини і функціонує як член речення у внутрішній структурі підрядної частини» [7: 316].

4. Виходячи з вищесказаного, зв'язок між предикативними частинами аналізованих складнопідрядних речень можна визначити як приреченнево-кореляційний.
5. Підрядна частина в зазначених реченнях несе в собі додаткову інформацію, певні зауваження, які приєднуються до висловленого в головній частині, оцінку сказаного в ній, наслідок, що впливає зі змісту головної частини. З цією метою сполучне слово узагальнює інформацію головної частини і вводить її в підрядну частину.
6. Підрядна частина не має синтаксичної позиції в середині головної, вона формується поза рамками останньої і не нагадує жодного члена простого речення, від головної частини до неї питання неможливе [17: 528; 12: 231].

Названі ознаки дозволяють погодитися з думкою А.М. Латишевої про те, що виділений клас являє собою не особливий семантичний тип складнопідрядного речення (поряд з підрядними часу, місця, причини, умови, допусту тощо, як його розглядають традиційно), а особливу техніку оформлення залежної предикації, яку вона називає «підрядним приєднанням» (рос. «подчинительным присоединением») [14: 86 – 87], і що специфіку цих речень треба шукати в особливостях синтаксичної будови [Там само: 88]. Найяскравішою рисою підрядних приєднувальних конструкцій дослідниця називає «дивне» розташування сполучного засобу: предикатний актант (за іншою термінологією, прислівний поширювач предиката) або сирконстант (поширювач предикативного центру) оформлено як окрему частину складного речення, але засіб зв'язку входить в іншу його частину [Там само: 89]. Так, розглядаючи речення «*Защищают диссертацию мой муж не захотел, что меня страшно удивило*», вона відзначає, що на семантичному рівні 'захотеть' є першим актантом предиката 'удивить', але сполучне слово входить до іншої частини і явно маркує підрядність [Там само]. Це приводить авторку до висновку, що всупереч традиції, в таких реченнях важко визначити, де головна частина, а де підрядна [Там само]. На нашу думку, таке трактування зазначених речень небезпідставне.

Розглянемо подібні речення на матеріалі української мови.

У реченні *Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, що було неабиякою честю* (О.Гончар) перша частина є фактично лівобічним прислівним поширювачем предиката *було честю*, про що свідчать такі міркування. Відокремивши другу частину від першої, ми отримуємо питання *Що було неабиякою честю?* Відповідь на нього можна оформити двома способами: *Було неабиякою честю, що бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню* або *Було неабиякою честю те, що бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню*. У першому трансформі частина *бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню* займає позицію підмета до предиката першої частини, у другому — «заповнює своєрідну лексичну неповнозначність співвідносного займенникового слова» [7: 337], яке виконує функцію підмета. У реченні *По дорозі з Москви до*

Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, про що не раз згадувалось за чаркою в саду (О.Довженко) перша частина є правобічним поширювачем дієслова згадувалось, пор.: *Про те, що по дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, не раз згадувалось за чаркою в саду.* Про здатність речень аналізованого типу легко перетворюватися на складнопідрядні з'ясувальні з абстрактним вказівним займенником **те** говорять і автори праці [18: 595].

Ці речення легко трансформуються в складносурядні, не зазнаючи якихось значних змін у змісті: *Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, а це було неабиякою честю; По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, і про це не раз згадувалось за чаркою в саду.* Можливість такої трансформації відзначав ще Б.М. Кулик, указуючи, що сполучне слово **що** дорівнює значенню сполук **а це (і це)**, а перша частина таких речень «конкретизує, розкриває зміст сполучного слова **що**, але вона так само розкривала б і зміст слів **а це** (сполучника і займенника) при сурядному зв'язку» [13: 181]. Цю ж думку підтверджено у працях [18: 595; 17: 528 – 529]. Крім того, кожне з розглянутих вище вихідних складнопідрядних речень можна перетворити на безсполучникове або навіть два прості, при цьому сполучне слово, яке є виразником підрядного зв'язку, переходить у звичайний анафоричний елемент: *Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню, це було неабиякою честю; Бригадир віддав Єльці рекордистку Княгиню. Це було неабиякою честю; По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету, про це не раз згадувалось за чаркою в саду; По дорозі з Москви до Чорного моря вони добру третину століття перевозили на своїх волах книги з Москви до Харківського університету. Про це не раз згадувалось за чаркою в саду.*

Отже, підрядні частини в реченнях аналізованого типу є підрядними тільки за формою, за функцією вони не відрізняються від самостійного речення чи від частини, яка входить до складу сурядної конструкції [17: 528].

Окремої уваги заслуговує питання про межі складнопідрядних речень, утворених з використанням техніки «підрядного приєднання». Навіть побіжний аналіз наукової літератури виявляє значну розбіжність думок синтаксистів у розв'язанні цієї проблеми. Проаналізуємо найвідоміші праці з граматики української та російської мов.

У граматиках української мови [24: 386 – 387; 26: 334; 6: 200; 7: 340; 11: 393, 407; 18: 593 – 597; 30: 602 – 603] до класу речень з підрядними супровідними віднесено тільки структури зі сполучним словом **що**, уживаним в усіх відмінкових формах. Щоправда, І.Р. Вихованець не заперечує існування й інших сполучних засобів (хоча про них не говорить і подає приклади тільки зі сполучним словом **що**), позаяк

зазначає, що сполучне слово **що** в різних відмінкових формах є найтипівішим засобом зв'язку підрядної частини з головною [7: 340]. Значно розширює межі цього класу М.У. Каранська, включаючи до нього речення з відносним займенником **що**, парою **як це**, відносним прислівником **як** та речення з указівною часткою **ось** (у розмовному стилі її еквівалентом може бути частка **от**) у поєднанні з відносним займенником чи прислівником (**ось що, ось це, ось який, ось такий, ось як, ось скільки, ось коли, ось де, ось куди, ось звідки, ось тут, ось там, ось чому, ось через що, ось через те, ось через це, ось завдяки чому, ось у зв'язку з чим, ось у зв'язку з цим, ось внаслідок чого, ось внаслідок цього, ось тому, ось для чого, ось для того, ось навіщо**): *Картоплю садимо без жодних затрат ручної праці, що також здешевлює врожай* (З преси); *На жаль, вони щоразу відкидали наші пропозиції, як це нещодавно сталося і з пропозицією про мораторій* (З преси); *Ні, не поменшується роль книги, як декому часом здається* (З преси); *Хлопець навчився працювати й жити ощадливо — ось що допомогло йому налагодити стосунки в сім'ї* (З преси) [12: 231 – 234]. Автори праць [3: 199; 2: 46; 23: 388; 25: 340; 9: 304] також розглядають супровідні, або приєднувальні, речення ширше, уводячи до їх складу конструкції зі сполучними словами **що, де, куди, звідки, коли, як, навіщо, причому** і под. Схоже трактування знаходимо і в багатьох російських граматиках, де до аналізованого класу речень віднесено конструкції зі сполучними засобами **что, как, то есть, а именно, как-то** та ін. [16: 318]; **что, как, отчего, зачем, почему, поэтому, причем** и др. [1: 223 – 224]; **что, почему, отчего, зачем, как** [19: 373]; **что, отчего, почему, зачем** та ін. [20: 212; 22: 197]; **что, как, отчего** [21: 755]; **что, где, куда, откуда, когда, почему, отчего, зачем, как** [5: 238]. В академічній «Русской грамматике» увесь загал речень, про які йдеться у цій статті, розподілено на два підкласи: поширювально-з'ясувальні з відносним займенником **что** і поширювально-обставинні зі сполучними прислівниками **почему, отчего, зачем** та деякими прийменниково-відмінковими формами займенника **що**: **для чего, из-за чего, за что, вследствие чего, ввиду чего, после чего** [17: 527 – 529]. М.О. Шелякін виділяє клас складнопідрядних речень з підрядними, які передають додаткові наслідкові відношення з головним реченням. До цього класу він відносить речення з указівним сполучним словом **что**, речення зі сполучником наслідку **так что**, речення зі сполучними обставинними словами **почему, отчего, зачем, для чего, из-за чего, за то, вследствие того, ввиду того, в силу чего, после чего** [28: 316 – 318].

Для встановлення меж цього типу речень скористаємося такими критеріями. Щоб розділити підрядні й звичайні анафоричні засоби, будемо спиратися на критерії, запропоновані в роботах російських синтаксистів. Речення, в якому займенник є підрядним сполучним словом, не може виступати самостійним стверджувальним висловленням. Наприклад, просте речення *Кто пришел?* (пор. *Позови того, кто пришел*) можливе тільки в ролі питання. Звідси висновок, що речення

з **почему** можна віднести до складнопідрядних, а з **потому, поєтому, за то, вследствие того, ввиду того** ні [14: 87]. Відповідно в українській мові речення з **тому, як це** та речення з указівними частками **ось, от** у поєднанні з відносним займенником чи прислівником (**ось що, ось це, ось який** і под.) синтаксично не маркують підрядності, що, на нашу думку, можна підтвердити такими міркуваннями.

Конструкції з **тому** Б.М. Кулик розглядав серед речень з відносною підрядністю, а останні, на його думку, є проміжним типом між сурядністю й підрядністю [13: 181 – 182]. Ми дотримуємося думки, що підрядного зв'язку займенникове слово **тому** не виражає, оскільки легко поєднується зі сполучником сурядності **і**, утворюючи сполуки **і тому, а тому** з цілісною семантикою сурядного приєднання [11: 348 – 349]. У сучасних синтаксичних працях речення з **тому** до складнопідрядних не відносять, їх розглядають то серед безсполучникових з причиново-наслідковими відношеннями між частинами [11: 426], то серед складносурядних, відзначаючи, що **тому** може виступати аналогом сурядного сполучника [29: 238]. На думку І.Р. Вихованця, займенниковий прислівник **тому** нерідко використовують у структурі складносурядних причиново-наслідкових речень, але лише як засіб увиразнення названих відношень [7: 312]. Отже, навряд чи можна його трактувати як самостійний аналог сурядного сполучника. На наш погляд, правомірнішим є віднесення речень з **тому** до безсполучникових. У такому разі **тому** можна вважати звичайним анафоричним засобом.

Структури зі сполукою **як це**, на нашу думку, варто трактувати як прості речення, ускладнені вставною конструкцією, оскільки в них частина з названим сполученням може вільно займати будь-яку позицію в реченні (у складнопідрядних реченнях приєднувального типу підрядна частина є фіксованою, займає постпозицію стосовно головної), пор.: *Як це часто буває в момент крайнього горя, її думки хапалися за стороннє, щоб забути головне* (О. Гончар); *Її думки, як це часто буває в момент крайнього горя, хапалися за стороннє, щоб забути головне; Її думки хапалися за стороннє, щоб забути головне, як це часто буває в момент крайнього горя.*

Указівні частки **ось, от** — похідні від питальних речень — надають реченням стверджувальності, пор.: *Хлопець навчився працювати й жити ощадливо, що допомогло йому налагодити стосунки в сім'ї; Хлопець навчився працювати й жити ощадливо — ось що допомогло йому налагодити стосунки в сім'ї* (З преси). У першому прикладі друга частина можлива тільки як самостійне питальне речення, у другому — як стверджувальне, **тому** видається більш умотивованим трактування слова **що** у другому прикладі як звичайного анафоричного засобу, який не виражає підрядного зв'язку.

Що ж до конструкцій зі сполучними словами **що, де, куди, звідки, коли, як, навіщо** і под., то тут можна погодитися з міркуваннями А.М. Латишевої: якщо прийняти положення про те, що складнопідряд-

ні речення з підрядними приєднувальними є втіленням особливої техніки синтаксичного підпорядкування, то в цьому класі повинні бути групи речень із сентенційними актантами, сирконстантами, атрибутивами. У зв'язку з цим дослідниця стверджує, що до класу приєднувальних складнопідрядних речень увіходять також речення з часовим, просторовим та атрибутивним значенням, особлива структура яких не була помічена авторами граматики, тому вони опинилися серед складнопідрядних речень зі звичайними підрядними [14: 91].

Авторка пропонованої статті теж звертала увагу, що деякі речення з підрядними атрибутивними, темпоральними та просторовими ніби випадають із загалу, проте пояснення цьому шукала в семантиці. Робота А.М.Латишевої змусила нас переглянути погляди на ці речення й звернути увагу на особливості їхньої формально-синтаксичної структури.

Речення з підрядними атрибутивними частинами синтаксистично поділяють на два різновиди: власне означальні й означально-поширювальні. Саме речення другого різновиду варто розглянути детальніше. Особливу структуру цих речень помітив ще М.С.Поспелов і зарахував їх до двочленних, тобто таких, в яких підрядна частина стосується всієї головної [15: 331]. У праці [17: 466, 522] відзначено, що поширювально-означальні речення мають ознаки як нерозчленованої, так і розчленованої структури, підрядна частина в них стосується іменника лише тому, що займає при ньому синтаксичну позицію означення. «Підрядна частина містить додаткові зауваження, які стосуються всієї головної частини в цілому. Тому хоча формально підрядна частина пов'язана з опорним іменником, насправді її зв'язок менш тісний, ніж в інших означальних реченнях, необов'язковий» [18: 467]. А.П.Грищенко висловив думку про існування між предикативними частинами в реченнях з підрядними означальними відношень подвійного характеру: означуване слово — підрядне означальне речення, головне речення — підрядне речення [24: 334] та про близькість значення підрядних атрибутивно-поширювальних до приєднання [26: 325]. Детальний аналіз структури означально-поширювальних складнопідрядних речень дає підстави говорити про різну техніку поєднання в них головної і підрядної частин. У більшості означально-поширювальних речень підрядна частина хоч і не є обов'язковою, проте її зв'язок з означуваним іменником досить тісний, атрибутивне значення не викликає сумніву, оскільки в підрядній частині подано додаткову деталь до характеристики предмета: *Але учасники перемовин, які із скромності вирішили залишитися не названими, повідомили цікаві деталі* (З газети); *Навколо них починає кружляти примара злої зрадниці, що покинула чоловіка в лиху годину* (О. Довженко); *Старий оддер паморозь із вузьких брів, що стрілами націлились у перенісся* (М. Стельмах). У деяких же означально-поширювальних реченнях семантичний зв'язок між іменником і підрядною частиною настільки слабкий, що навіть питання атрибута до підрядної частини видається

недоцільним: *Пізно ввечері вони надібали хатинку лісника, в якій і зупинилися на ночівлю; Спинивши таращаниців, він зліз з коня і підійшов до Щорса, який тут же почав його обнімати* (О. Довженко); *У Львові щойно побували археологи з Києва, які взяли аналіз деревини на експертизу* (З газети). У таких реченнях атрибутивна семантика підрядної частини підтримана власне тільки сполучним засобом і формальним зв'язком з іменником, за змістом же ця частина є додатковим зауваженням щодо усієї головної. Привертає увагу й особлива їх структура, яка повністю відповідає описаній вище техніці «підрядного приєднання». Отже, можна говорити про те, що зазначені речення є одним із різновидів конструкцій, побудованих із використанням цієї техніки.

Серед темпоральних складнопідрядних речень існує особлива група, яку помітив ще О.М. Пешковський. Йдеться про конструкції на зразок *Звернуло з полудня, коли розпочалася весільна учта* (В. Малик). Б.М. Кулик визначав їх як речення із взаємною підрядністю й зараховував до проміжного між сурядністю й підрядністю типу. Специфічною рисою названих структур він вважав можливість перенесення сполучника на початок першої частини [13: 182]. Деякі синтаксисти розглядають зазначені конструкції серед інших речень із підрядними часу, але звертають увагу на їхню специфіку. Одні дослідники у таких реченнях убачають взаємозалежність частин [29: 282]. Інші — зворотну підрядність, або інверсивність: головна частина визначає час здійснення повідомлюваного в підрядній частині і таким чином виконує її функцію [17: 544 — 545]. А.М.Латишева переконана, що такі речення повністю відбивають основну особливість приєднувальних конструкцій: предикатний сирконстант часу в них оформлений окремою частиною складного речення, але засіб зв'язку входить в іншу його частину. У «звичайних» же часових сполучний засіб увіходить до тієї частини, в якій міститься сирконстант часу. Зміна місця розташування сполучника призводить до комунікативного виділення предикатного сирконстанта [14: 92]. Ми підтримуємо таке трактування. Отже, можна твердити, що частина складнопідрядних часових речень мають особливу техніку оформлення залежної предикації — «підрядне приєднання».

Властивості «типового приєднання» (тобто особливості структури приєднувальних речень), на думку А.М. Латишевої, мають і деякі конструкції з підрядними місця, хоча там, де засобом зв'язку виступає прийменниково-відмінкова група займенника **что**, явно видно анафоричний елемент, а тут — ні [14: 93]. Проаналізований нами фактичний матеріал української мови підтверджує можливість такого трактування. Порівняємо для прикладу: *Марта встає і покійно відходить слідом за Хомським туди, де танцюють повільний танець у напівтемряві* (Ю. Андрухович); *Рипів і рипів журавель колодязя, де бійці тягали воду важким цебром, де довкола зеленіли садки, де червоніли вгорі вишні, де сонце, піднявшись, світило на бронзовому даху* (О. Гончар); *Третій день компанії тиняються з хати в хату, де заздалегідь приготовлено спиртне й закуску* (В. Ліпатов). У перших двох реченнях підрядні частини

вказують на напрям та місце дій, виражених у головній частині. У третьому реченні підрядна частина вступає з головною в особливі семантико-синтаксичні відношення. На перший погляд їй можна приписати атрибутивне значення, але зміст головної частини не дозволяє цього зробити, оскільки в ній не йдеться про те, що компанії заходили тільки в ті хати, де було приготовлено спиртне й закуску. З цієї ж причини її не можна кваліфікувати і як просторовий поширювач присудка, хоча той своїми валентними властивостями це передбачає. Отже, цю підрядну частину не видається доцільним кваліфікувати ні як звичайну атрибутивну, ні як звичайну просторову. Фактично в підрядній частині дано додаткове супровідне зауваження щодо змісту головної. Зважаючи на ці міркування, вважаємо можливим підтримати думку А.М. Латишевої про зарахування таких складнопідрядних речень до структур із технікою «підрядного приєднання».

Можна константувати, що семантичні різновиди підрядних частин у реченнях, побудованих із використанням техніки «підрядного приєднання», визначає семантика сполучного слова: сполучне слово атрибутивної семантики зумовлює атрибутивну підрядну частину, просторової семантики — просторову, темпоральної семантики — темпоральну. Відповідно видається доцільним визначати в складнопідрядних реченнях зі сполучним словом **що** узагальнену предметну семантику підрядної частини. У зв'язку зі сказаним постає питання про доцільність використання термінів «підрядна супровідна частина», «складнопідрядне супровідне речення». На нашу думку, вони не визначають семантики підрядної частини аналізованих речень.

Отже, услід за російською дослідницею А.М. Латишевою ми дійшли висновку, що заявлені на початку статті речення репрезентують особливу техніку поєднання предикативних частин у складнопідрядному реченні, яка істотно відрізняється від техніки поєднання частин у реченнях зі «звичайними» підрядними і яку будемо називати технікою «підрядного приєднання». Речення, побудовані з використанням техніки «підрядного приєднання», мають кілька семантичних різновидів: з узагальнено-предметним, атрибутивним, просторовим та темпоральним значеннями підрядної частини.

1. *Бабайцева В. В.* Русский язык: Синтаксис и пунктуация. — М., 1979. — 269 с.
2. *Бевзенко С. П.* Структура складного речення в українській мові: Навч. посіб. — К., 1987. — 80 с.
3. *Бевзенко С. П.* Сучасна українська мова. Синтаксис: Навч. посіб. / С.П.Бевзенко, Л.П.Литвин, Г.В.Семеренко. — К., 2005. — 270 с.
4. *Валгина Н. С.* Синтаксис современного русского языка: Учеб. для вузов. — М., 1978. — 439 с.
5. *Валгина Н.С.* Современный русский язык / Н.С.Валгина, Д.Э.Розенталь, М.И. Фомина. — М., 1987. — 480 с.
6. *Вихованець І. Р.* Граматика української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Грищенко. — К., 1982. — 208 с.

7. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К., 1993. — 368 с.
8. *Вихованець І.* Студії про члени речення: приреченнєвіки // Українська мова. — 2005. — № 2. — С. 22 — 27.
9. *Волох О. Т.* Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О.Т. Волох, М.Т. Чемерисов, Є.І.Чернов. — К., 1989. — 334 с.
10. *Гвоздев А. Н.* Современный русский литературный язык: Синтаксис. — М., 1958. — Ч. 2. — 256 с.
11. *Загнітко А. П.* Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. — Донецьк, 2001. — 662 с.
12. *Каранська М.У.* Синтаксис сучасної української літературної мови: Навчальний посібник. — К., 1992. — 396 с.
13. *Кулик Б. М.* Курс сучасної української літературної мови. — Ч. II. — К., 1965. — 283 с.
14. *Латышева А.Н.* К вопросу о классификации сложноподчиненных предложений: три стратегии оформления подчинения // Сложное предложение: традиционные вопросы теории и описания и новые аспекты его изучения. Вып.1. Материалы научной конференции. — М., 2000. — 254 с. — С. 86 — 94.
15. *Поспелов Н.С.* О грамматической природе сложного предложения // Вопросы синтаксиса современного русского языка. — М., 1950. — 321 — 337.
16. *Руднев А. Г.* Синтаксис современного русского языка. — М., 1963. — 364 с.
17. *Русская грамматика: В 2 тт.* — Т. 2: Синтаксис. — М., 1982. — 711 с.
18. *Слинько І. І.* Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посіб. / І.І. Слинько, Н.В. Гуїванюк, М.Ф. Кобилянська. — К., 1994. — 670 с. — Бібліогр.: с. 659 — 667.
19. Современный русский литературный язык: Учеб. для филол. спец. пед. ин-тов. / П.А. Лекант, Н.Г. Гольцова, В.П. Жуков и др. — М., 1988. — 416 с.
20. Современный русский язык: Учеб. пособие для студентов: В 3 чч. — Ч. III. Синтаксис. Пунктуация. / В.В.Бабайцева, Л.Ю.Максимов. — М., 1987. — 256 с.
21. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов. / В.А. Белошапкова, Е.А. Брызгунова, Е.А. Земская и др. — М., 1989. — 800 с.
22. Современный русский язык. — Ч.2. Синтаксис: Учебник для вузов / В.П.Вомперский, М.С. Панюшева, Т.Г. Почтенная и др. — М., 1979. — С. 154 — 223.
23. Сучасна українська літературна мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін. — К., 2003. — С. 367 — 418.
24. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис. — К., 1972. — 516 с.
25. Сучасна українська мова: Підручник / О.Д. Пономарів, В.В. Різун, Л.Ю. Шевченко та ін. — К., 2001. — С. 340 — 342.
26. Украинская грамматика / В.М. Русановский, М.А. Жовтобрюх, Е.Г. Городенская, А.А. Грищенко. — К., 1986. — С. 252 — 338.
27. *Чередніченко І. Г.* Складнопідрядні речення в сучасній українській мові. — Чернівці, 1959. — 134 с.
28. *Шелякин М. А.* Справочник по русской грамматике. — М., 1993. — 360 с.
29. *Шульжук К.Ф.* Синтаксис української мови: Підручник. — К., 2004. — 408 с.
30. *Ющук І. П.* Українська мова: Підручник. — К., 2003. — 640 с.

Raisa Khristianinova

COMPLEX SENTENCES BASED
ON THE TECHNIQUE OF "SUBORDINATE ATTACHMENT"

The article is devoted to the special type of complex sentences that is accepted in the traditional grammar as accompanied complex sentences. The author has substantiated that the peculiarities of given sentences are concealed not in semantic but in syntactical structure. Such kind of sentences are based on the usage of specific technique of forming subordinate predication which is called "subordinate attachment". Characteristic features of the given sentences are correlation of a subordinate clause with the composition of the main clause

or its segment which expresses reduced proposition; "non-standard" arrangement of conjunctive way; sentenced-by-correlative connection between the parts; semantic and formal completeness of the main part; expressing additional (extra) information to the main clause or its valuation by a subordinate clause; ability of easy transformation of such complex sentences into compound ones or sentences without conjunctions. It has been proposed that not only traditional accompanied sentences but some sentences with attributive, spacious and temporal meaning can be classified as sentences which are made up with the usage of technique "subordinate attachment".

Keywords: complex sentences, "subordinate attachment", sentenced-by-correlative connection, attributive, spacious, temporal, accompanied complex sentences.

Мовна мозаїка

РОЗРАХОВАНИЙ — це не ПРИЗНАЧЕНИЙ, АДРЕСОВАНИЙ комусь

В анотаціях книжок, монографій, словників читаємо: **Розрахована** на викладачів і студентів-філологів, а також на широке коло читачів; **Розрахований** на учнів і студентів навчальних закладів усіх рівнів, працівників радіо, газет, телебачення, журналістів; **Розраховано** на науковців, викладачів, студентів, учнів; Словник **розраховано** на широке коло користувачів: викладачів і студентів вищих та середніх навчальних закладів, учителів та учнів шкіл. У цих анотаціях слова *розрахована, розрахований, розраховано* визначають тих, кому призначені, адресовані книжки, монографії, словники, хто може ними скористатися. Тут їх ужито подібно до російських *рассчитана, рассчитанный (рассчитан), рассчитано*. Проте в українській мові це значення не властиве дієслову *розрахувати* і утвореним від нього дієприкметникам *розрахований, розрахована, розраховане* та формі *розраховано* (див. СУМ, т. VIII, с.787 — 788). Його виражають дієслова *призначити* та *адресувати* і утворені від них дієприкметники *призначена, призначений, призначене, адресована, адресований, адресоване*, а також форми *призначено, адресовано*, напр.: **Призначений** для мовознавців, викладачів і студентів філологічних факультетів, учителів; *Монографія адресована широкому колу лінгвістів — науковим працівникам, викладачам, аспірантам, магістрантам, студентам старших курсів*. В анотаціях давніших видань зрідка використовували дієслова *призначається, адресується*, пор.: *Підручник призначається для студентів філологічних спеціальностей університетів та педагогічних інститутів; Адресується широкій читацькій аудиторії*.

Отже, в анотаціях замість *розрахована, розрахований, розраховане, розраховано* потрібно вживати *призначена, призначений, призначене, призначено, адресована, адресований, адресоване, адресовано* або й зовсім опустити ці слова, що нерідко спостерігаємо в анотаціях сучасних видань, пор.: *Посібник призначений для викладачів, студентів, учителів, а також тих, хто працює з українським словом і Для викладачів, студентів, учителів, а також тих, хто працює з українським словом; Адресована науковцям-мовознавцям, викладачам, аспірантам, студентам і Для науковців-мовознавців, викладачів, аспірантів, студентів*.

Катерина Городенська

УДК 81' 367: 070.41

Інна Завальнюк

КОМУНІКАТИВНО-ПРАГМАТИЧНІ ФУНКЦІЇ ТА СТИЛІСТИЧНІ ВИЯВИ ВСТАВНИХ ОДИНИЦЬ У СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ГАЗЕТНОМУ МОВЛЕННІ

У статті простежено нові тенденції в комунікативно-прагматичній організації сучасного українського газетного тексту, зумовлені вживанням різних типів вставних конструкцій, визначено їхні основні функції та стилістичні вияви в межах найуживаніших семантичних груп, встановлено способи структурно-граматичного та функціонально-стилістичного врізноманітнення вставних словосполучень і речень.

Ключові слова: *вставні одиниці, комунікативно-прагматична функція, семантична група, стилістичний вияв, сучасне українське газетне мовлення.*

У лінгвістиці останніх десятиліть значно поживалося дослідження реченневих елементів „модифікаційно-супровідного (інфраструктурного) рівня“ [9: 3] — вставних та вставлених одиниць як досить об'ємних, виразно індивідуальних і достатньо типових засобів мовного вираження думок, почуттів. Зацікавлення ними постало у зв'язку з новими концепціями, зорієнтованими на вивчення загальнонаукової проблеми „людина в мові“ або „мова в дії“, коли акцентують на діяльній сутності людини, яка повідомляє про факти чи події, реагує на них, по-своєму вербалізує почуття і бажання в процесі пізнавальної діяльності, словесно формує поняття, думки, висновки, спонукає співрозмовника до дії тощо [24: 4 — 5]. Таку різноманітність мовленнєвих потреб і виявів у своїй комунікативній завершеності реалізують передусім засобами синтаксису, зокрема й системою вставних конструкцій, які утворюють комунікативно-прагматичну категорію із загальним змістом суб'єктивного, оцінного ставлення мовця до висловленого ним, та вставлених компонентів з різним ступенем комунікативності, які можна кваліфікувати як додаткові, побіжні повідомлення, що пе-

© І.Я. ЗАВАЛЬНЮК, 2008

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

15

реривають основне висловлення за допомогою інтонації вставленості [30: 169].

Проблема метатекстових елементів, якими є вставні та вставлені одиниці, здавна привертала до себе увагу російських та українських мовознавців. Вони неодноразово досліджували їхні граматичні та семантичні особливості [4; 17; 10; 30 та ін.], аналізували вставні елементи як один із засобів вираження модальності речення [5; 15; 21; 6; 13; 1], з'ясовували їхні інтонаційні можливості [26; 25], вивчали функціонування вставних і вставлених одиниць у складі різних типів речень та тексту [3; 22; 8; 23 та ін.]. Комунікативно-прагматичні властивості цих одиниць у художньому та публіцистичному мовленні вичерпно проаналізовано в русистичі [24]. В україністиці їх досліджено в дисертаційних працях З.П.Олійник та В.І. Грицини [22; 8]: у першій з'ясовано функціональне значення вставних та вставлених одиниць у структурі художнього тексту (дискурсу) на матеріалі російської та української мов, у другій — граматичні та функціонально-семантичні особливості усіх компонентів інфраструктури речень публіцистичного стилю української мови, зокрема й вставних та вставлених елементів. Поза увагою мовознавців залишилися найтипівіші функціонально-стилістичні вияви згаданих інфраструктурних одиниць у сучасному українському газетному мовленні, що й становить *актуальність* пропонуваного дослідження. Його мета — з'ясувати нові тенденції в комунікативно-прагматичній організації сучасного українського газетного тексту засобами вставності, акцентувати на функціонально-активних вставних елементах у межах кожної із семантичних груп, визначити їхні функції, окреслити коло найтипівіших стилістичних значень, зумовлених передусім авторськими інтенціями та суспільними динамічними змінами в мовному оформленні висловлень.

Варто зауважити, що вставні одиниці отримали неоднакову термінологічну кваліфікацію мовознавців. Їх визначали як „вставні слова, словосполучення, речення“ [17; 15; 25; 30], „вставні слова, сполучення слів, речення“ [10], „вставні одиниці“ [9], „вставні компоненти“ [13], „оцінювальні кваліфікатори (вставні компоненти)“ [22] та ін. Оскільки згадані терміни не мають принципових сутнісних відмінностей, надалі послуговуватимемося ними як синонімічними, кваліфікуючи їх як одиниці, що вводяться до речення на семантико-комунікативному рівні для вираження ставлення мовця до повідомлюваного з погляду його ймовірності чи неймовірності, способу оформлення думок, активізації співрозмовника [8 : 44].

Активізація вставних одиниць у сучасному українському газетному мовленні є інноваційним явищем на рівні простого речення. На протигагу тенденції до зменшення кількості вживання вставних компонентів на шпальгах газет, їхнього структурно-семантичного водноманітнення в радянський період [16: 55 — 57; 29: 48 — 49], що компенсувалося ускладненням речень однорідними та відокремленими членами, спричиненим впливом книжного стилю мови [29: 49 — 50],

коло стилістичних значень вставних компонентів у сучасному українському газетному контексті істотно розширюється. Маючи різне екстралінгвістичне підґрунтя, вони виконують неоднорідні завдання, реалізують різні комунікативні настанови тощо.

Найактивніше на шпальтах сучасних українських газет функціонують вставні одиниці, що вказують на джерело повідомлення: *на мою думку, на думку (чию?), за словами., як то кажуть, мовляв, як свідчить, як повідомили...* та ін. Їхня різноманітність і поширеність у пресі сьогодні вражає, проте не всі вони цікаві чи то в структурному, чи кількісному, чи функціонально-стилістичному плані.

У згаданій семантичній групі кількісно переважають вставні конструкції, які мають форму підрядного речення зі сполучником **як**, напр.: **Як повідомили у прес-службі Президента, співрозмовники обговорили поточну політичну ситуацію в Україні** (Молодь України, 28.06 – 05.07.2006, с.4); **Як уже повідомлялося, у столичному Палаці спорту 25 – 26 березня відбудеться V Міжнародний турнір „Кубок Стелли Захарової“** (Голос України, 28.02.2006, с.16); **Як пояснив „Дню“ директор військових програм Центру імені Разумкова Микола Сунгуровський, угода передбачає надання контингенту в багатонаціональну бригаду** (День, 23.10.2007, с.2); **Як пояснив в інтерв'ю журналістам заступник голови ЦВК Андрій Магера, з державного бюджету загалом буде витрачено близько 186 млн. грн.** (Голос України, 08.11.2007, с.1); **Як пояснюють фахівці Мінбуду, це один із способів врятувати центральні частини наших міст від руйнації...** (Культура і життя, 01.11.2006, с.2); **Як наголосив міністр, найгірші справи в хокеї** (Голос України, 11.05.2006, с.24); **Як образно відзначив один із українських аналітиків, революційна енергія Майдану спрямовується в нові політичні артерії держави** (Молодь України, 28.06 – 05.07.2006, с.4); **Як заявив голова райдержадміністрації Анатолій Канюк, причиною цього є непорядність багатьох господарників, які вже брали кредити, але й досі не поспішають їх повертати** (Голос України, 11.03.2006, с.1); **Як запевняли правоохоронці, вони виконували рішення суду стосовно семи незаконних споруд** (Голос України, 08.11.2007, с.5); **Будь-який хоч трішки дотитливий громадянин знайде безліч ганебних, як нині кажуть, епізодів із життя гетьмана** (Київські відомості, 09-15.11.2007, с.5); ... **Ці рослини дозріли, дали, як кажуть травознаї, листки та квіти ще до посухи** (Експрес, 08 – 15.11.2007, с.10); **Як пізніше стало відомо, після утворення обласного комунального підприємства директор зареєстрував ще одне – приватне...** (Голос України, 01.03.2006, с.11). Усталена синтаксична конструкція зі сполучником **як** спеціально вживана в мові для виконання функції вставного повідомлення. Вона має перевагу з погляду впізнаваності вставного компонента, його мобільності: зміст вставного компонента може бути висловлений не лише в процесі основного повідомлення, а й мати випереджувальний характер [19: 20]. У кожну із поданих вище вставних конструкцій можна ввести слово **це**. Пор. стосовно першого

речення: 1. **Це повідомили у прес-службі Президента.** 2. **Про це уже повідомлялося** і т.д. Воно вказує на супровідне відношення вставної одиниці до базового речення і водночас більшою мірою регламентує властивості супровідного речення, особливо в разі препозитивного вживання.

За нашими спостереженнями, такі вставні конструкції за своїм граматичним ладом відповідають усім вимогам до структурного оформлення двоскладного чи односкладного речення і здебільшого слугують „початковим акордом“ (вступом) до заміток, рідше — репортажів та інтерв'ю, чим специфічно вирізняють інформаційний жанр як такий, що завжди тяжіє до стандарту. Художньо-публіцистичним та аналітичним жанрам згадані вставні речення не властиві, що, на нашу думку, спричинено прагненням авторів (журналістів) відшукувати живі, незатерті для цих жанрів синтаксичні структури.

Помітно також, що із сполучником **як** у двоскладному реченні поєднують здебільшого дієслова **повідомляти, пояснювати, наголошувати, відзначати, заявляти, запевняти, свідчити, засвідчувати** в різних видо-часових та особових формах, в односкладному — головним членом, вираженим предикативним прислівником **відомо** і дієслівною зв'язкою **стало** або нульовою формою дієслівної зв'язки **бути (стало відомо, відомо)**, які виступають здебільшого в обрамленні інших додатково-повідомлюваних компонентів. Найбільш семантично придатними для вираження високого ступеня вірогідності поданої інформації, на нашу думку, є дієслівні лексеми **повідомляти** й **пояснювати**, що зумовлює активне використання їх на шпальтах сучасних українських газет.

Різновидом вставних конструкцій цієї самої семантичної групи, також послідовно вживаним у публікаціях інформативного жанру, передусім замітках, рідше — інтерв'ю, є поширені словосполучення з прийменником **за**, напр.: **За словами віце-президента Української академії аграрних наук Антона Третяка, досі залишається не витребуваною селянами велика кількість сертифікатів на право на пай** (Голос України, 11.03.2006, с.1); **За моїми спостереженнями, висока спортивна активність здебільшого затримує розвиток остеопорозу** (Молодь України, 04—10.01.2007, с.7). Такі вставні словосполучення, як і попередні вставні речення, журналісти використовують для доповнення інформації джерелом повідомлення, підвищення ступеня її вірогідності, що досить важливо в інформативних жанрах.

Поширеним функціонально-стилістичним виявом побутування вставних одиниць у сучасній українській пресі є починання ними кожної, розташованої одна за одною замітки, що мобілізує виклад, дає змогу швидко „перемкнутися“ з події на подію, чітко розмежувавши основне й супровідне. Цій меті нерідко слугують вставні словосполучення з прийменником **за**, пор.: 1. **За його словами, аварійність дамби наразі становить 93%.** 2. **За інформацією джерела, про замінування розповів невідомий черговому місцевого Управління МНС.** 3. **За**

даними синоптиків, висота снігового покриву на Ридбергському перевалі в Альгойє сягала вночі 15 сантиметрів (Молодь України, 01.06. — 07.06.2006, с.1).

Значно рідше в сучасних газетних репортажах, нарисах, інтерв'ю вживають вставні конструкції з прийменником **на**: *Людський фактор відіграє, на думку перевіряльників, визначальну роль у гарантуванні безпеки в атомній енергетиці (Голос України, 08.11.2007, с.7).* У вставних словосполученнях прийменники **за** та **на**, за умови лексико-граматичного переструктурування їхнього складу, також можна замінити словом **як**, але й без такої заміни згадані словосполучення, конденсуючи у собі зміст цілого речення, мають ще й окремий додатковий зміст, який перебуває за межами змісту основного речення. Пор.: *За попередніми даними, причиною пожежі стало порушення правил користування електроприладами (Вінниччина, 30.01.2007, с.1) і Як нещодавно стало відомо...* Очевидною є перевага аналога речення — вставної конструкції, яка має чіткий відмежований зміст, що осмислюється як супутній основному.

На сучасному етапі розвитку газетних жанрів спостерігаємо тенденцію до врізноманітнення вставних речень тієї самої семантики за допомогою видозмін у граматичному оформленні: уникнення сполучника **як**, його заміни прислівниками, імплікації суб'єкта, якому належить вислів, реалізації структурної неповноти речення опущенням основних компонентів тощо. Пор.: *Замість примирення, стверджують журналісти, вони спостерігають ескалацію конфлікту, а то й відвертий шантаж (Голос України, 25.02.2006, с.3); Більш-менш точно визначена думка про певну людину, так віддавна стверджують, залежить від того, з якої відстані ти на неї дивишся (Голос України, 18.03.2006, с.12); Кажуть, вибори на те й вибори, щоб політики зваблювали нас обіцянками, видаючи бажане за дійсне (Голос України, 16.03.2006, с.7); ...Мовляв, буду з українським народом (Високий замок, 04.10.2007, с.2); Ніякого будівництва нових торгових рядів в інтересах грошовитих бізнесменів на цьому місці, із її слів (слів міського голови Віри Шелудченко. — І.З.), не планується (День, 23.10.2007, с.2); Зі слів Коваленка, відмовити в екстрадиції можуть і через поганий стан здоров'я людини; Зі слів глави ради НБУ, сьогодні для переходу до вільного курсоутворення Україні необхідний не тільки бездефіцитний бюджет, але й аграрна реформа...(Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.4).*

Останнім часом усе помітнішою стає тенденція, пов'язана з бажанням мовця (автора, журналіста) максимально актуалізувати інформацію, всіляко сприяючи її експресивізації [12: 135 — 136]. Задля цього вставні речення нерідко фразеологізують, уводять до їхньої структури розмовні, більш динамічні в стилістичному плані елементи, пор.: *Як мовиться, ухвалили і забули (Голос України, 01.03.2006, с.11); До прогнозів місцевих соціологів в Одесі ставляться, скажемо так, з чималою часткою скептицизму (Голос України, 15.03.2006, с.3).*

В обох реченнях цілком можливе вживання синонімічних книжних варіантів: у першому — *як звичайно говорять*, у другому — *на нашу думку*, що, безперечно, також потрапляють на шпальги газет, проте художньо-розмовні вкраплення на рівні інфраструктури простого речення в сучасних українських газетних контекстах привертають увагу, власне, стилізацією самого джерела повідомлення.

Усі вставні конструкції, які вказують на джерело повідомлення, у сучасному українському газетному мовленні виконують прагматичну *адресно-марковану* функцію: дають змогу авторові публікації, покликаючись на інше джерело, підвищувати рівень правдивості інформації в очах читача, погоджувати власну думку з думкою компетентного джерела, знижувати категоричність висловлення, спонукати адресата до прийняття авторської позиції.

Другою за активністю вживання в публіцистичному стилі і надзвичайно різноманітною щодо семантичного наповнення її компонентів є семантична група вставних конструкцій, які „вказують на порядок висловлень, їхній зв'язок, співвідношення загального і конкретного, підкреслення найбільш значущих частин, висновків“ [8: 45]. Сьогодні особливо актуалізованими в цій семантичній групі постають такі „модальні елементи відприкметникового, відзайменникового та відчислівникового походження“ [30: 167], **як головне, власне, втім (утім), по-перше, по-друге**, що вживаються на початку чи всередині речення. Напр.: **І головне**, звідки тут можуть узятися сильні футбольні клуби? (День, 09.11.2007, с.7); **Власне**, головний сюжет книги якраз і полягає в аналізі механізмів терору голодом, що були застосовані Сталіним щодо українського села... (День, 09.11.2007, с.6); ...**Місцева рослинність** „не мерзне“, **втім**, у разі „затягування“ із початком сезону опалення, рослини опиняться під загрозою (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.7). Згадані вставні одиниці втрачають змістову самостійність, що зумовлено специфікою їхніх функцій — слугувати засобом зв'язку між синтаксичними конструкціями та оформлювати відношення між ними, тобто функціонально наближатися до сполучників.

Примітно також, що одні вставні компоненти на шпальтах українських газет останнім часом зазнають усе більшої актуалізації, інші — переходять до розряду менш уживаних. Так, наприклад, вставне слово **утім (втім)** активізувалося в українській періодиці зовсім недавно, бо навіть у найновіших дослідженнях [7; 8] про нього не йдеться. Однак це вставне слово водночас із вставними компонентами **зрештою, одне слово, до слова, словом, скажімо, приміром, у всякому разі, що ж** щораз-то впевненіше освоюють газетний простір, витісняючи інші, уживані раніше вставні одиниці, що так само виражають приєднання, додаткову інформацію, доповнення зі значенням виокремлення. Це засвідчує непересічні можливості української мови до синонімізації її одиниць й українізацію газетного мовлення в цілому. Пор. активніше вживані (перша позиція) і рідше вживані (друга позиція) вставні компоненти: **утім/проте, зрештою/нарешті; одне слово/одним словом;**

до слова, словом/до речі; скажімо/зокрема; приміром/наприклад; у всякому разі/виходить, по суті; що ж/отже). Напр.: **Утім**, ми залишаємось і боротимемось до перемоги (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.7); **Втім**, я розумію, що Сполучені Штати — не країна-утопія, а тамтешні люди — не живі манекени (Вінниччина, 03.01.2007, с.3); **Зрештою**, чого зараз гадати. Програв, то й програв (Експрес, 08 — 15.11.2007, с.23); **Зрештою**, Литвин під час виборчої кампанії не дуже й маскувався (Високий замок, 04.10.2007, с.2); **Одне слово**, презентація пройшла піднесено-радісно (Культура і життя, 18.10.2006, с.3); День здоров'я — це необхідна інформація, конкурси, **одне слово**, свято здорового способу життя (Голос України, 19.05.2006, с.12); **До слова**, міжнародні поштові перекази приймають і виплачують у національній валюті (Голос України, 15.03.2006, с.5); **До слова**, я випробував біогумат не тільки у своєму садку (Експрес, 08 — 15.11.2007, с.19); **Словом**, як тут не згадати Гоголя: сумно жити на світі, панове (Наддніпряньська правда, 30.03.2007, с.6); **Скажімо**, в Карпатах за останні дві доби випала півторамісячна кількість опадів (Голос України, 07.03.2006, с.1); Але, **приміром**, на реставрацію Лондонського театру витратили 360 мільйонів доларів... (Голос України, 11.10.2007, с.7); **У всякому разі**, їх ще не попереджували про те, що опалювальний сезон розпочнеться не у запланований час... (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.5); **Що ж**, тепер уже цілком зрозуміло: Льюїсу та Фернандо варто було менше боротися один з одним і більше конкурувати з червоними (Україна молода, 23.10.2007, с.7).

За допомогою вставних слів **по-перше, по-друге, по-третє**, які набагато частіше вживають у сучасній українській періодиці порівняно з їхнім функціонуванням у попередні роки [16: 55 — 56], декларують основну властивість газетного тексту — його зв'язність. Водночас вони допомагають авторам інформаційно-аналітичних публікацій — репортажів, інтерв'ю, передових статей, кореспонденцій — розв'язувати прагматичні завдання: логізувати текст, надавати йому стрункості, оформлювати хід міркувань, акцентувати на найважливіших моментах повідомлюваної інформації тощо. У таких контекстах досить помітний посилений вплив наукового стилю з його аргументованою організацією на публіцистичний. До того ж, проаналізований газетний матеріал дає змогу зробити висновок про семантичну багатоплановість цих вставних слів у сучасному українському медіа-тексті, зреалізовану за принципом стислості в поданні інформації. Їх уживають з різною комунікативно-прагматичною метою: і для відтворення послідовності явищ, положень, напр.: **По-перше**, ми рішуче виступаємо проти сепаратистської діяльності нинішнього тайванського керівництва. **По-друге**, за жодних умов ми не допустимо відділення Тайваню від Китаю. **По-третє**, докладемо всіх зусиль, щоб питання возз'єднання КНР і Тайваню вирішилося мирним шляхом. **По-четверте**, продовжуватимемо розвивати гуманітарні і торгово-економічні відносини з островом (Голос України, 25.03.2006, с.6), і для переконливого аргументу-

вання певного явища, події, напр.: *Такий триумф можна пояснити кількома обставинами. По-перше, проведення дострокових виборів — це великою мірою заслуга Юлії Тимошенко. Виборець оцінив її історичну роль. По-друге, соціологія останніх років свідчить, що українське суспільство має потребу в сильному лідері. І саме харизматична Юлія Тимошенко в уяві людей є таким лідером. По-третє, БЮТ провів дуже інтенсивну виборчу кампанію. Рекламні ролики БЮТ були спокійні, розважливі, не агресивні* (Високий замок, 04.10.2007, с.2), і для різнобічного обґрунтування якогось положення, напр.: *Супутній вітер у виробничій вітрилі дме з двох джерел. По-перше, власне інструментальне виробництво і цех для виготовлення оснащення дають змогу гнучко реагувати на потреби і запити ринку, швидко освоювати нові види продукції. По-друге, підприємству-немовляті, якому виповнилося всього п'ять років, уже довіряють* (Молодь України, 01 — 07.06.2006, с.5). Вставні слова *по-перше, по-друге* виражають не тільки числову послідовність думок, але й ступінь їхньої важливості, певної значущості. За словами В.В. Виноградова, ці компоненти „визначають не лише місце якогось пункту в низці перерахованих, але й містять його оцінку, його суб'єктивну кваліфікацію“ [5: 579].

Насамкінець зауважимо, що всі вставні одиниці цієї семантичної групи слугують актуалізаторами прагматичної функції *текстової зв'язності*, спричиненої комунікативними потребами вказувати на хід думок автора, їхню послідовність, на взаємозалежність між сусідніми висловленнями, коментувати, доповнювати, узагальнювати сказане, увиразнювати структурні, логіко-семантичні зв'язки між частинами висловлення відповідно до авторського задуму [7: 104].

Так само широко представлена в сучасному українському газетному мовленні семантична група вставних слів, що виражають суб'єктивно-модальне значення вірогідності, правдивості того, про що мовиться в реченні чи його окремії частині, упевненості в об'єктивності наведених фактів [8: 46]. Реалізуючи прагматичну *акцентно-стверджувальну* функцію, вставні одиниці цієї семантичної групи засвідчують нову тенденцію до переважання деяких власне українських, некалькованих на кшталт російської мови вставних слів та словосполучень, як-от: **щоправда, воістину, звісно, природно, імовірніше, найвірогідніше, певна річ, поза сумнівом**. Їхнє домінування на тлі інших вставних одиниць цієї семантичної групи настільки помітне, що можна впевнено констатувати типовість уживання названих вставних слів в українських центральних і регіональних газетних органах. Напр.: **Щоправда**, так звана незалежна експертна група була створена за рішенням самої наглядової ради „Дніпрогазу“ (Україна молода, 23.10.2007, с.2); **Потім, щоправда**, з'ясувалося, що частина тракторів до „Опіки“ не доїхала, але про це пізніше (Голос України, 01.03.2006, с.11); **Воістину**, простота буває гіршою від багатьох пороків (Дзеркало тижня, 02.02.2008, с.11); **Воістину**, демократія — велика річ... (Українська газета, 11 — 17.10.2007, с.4); **Звісно**, найдорожча

земля у столиці... (Експрес, 08 — 15.11.2007, с.10); Я, **природно**, підтримував сторону, що мала бездоганну правову позицію (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.19); **Імовірніше**, про таку „самостійну позицію“ своїх партійців лідери не знають (Голос України, 08.11.2007, с.3); Президент БК „Київ“ заявив, що, **найвірогідніше**, більшість легионерів залишить клуб (Молодь України, 22 — 28.06.2006, с.21); ...Головні святкування, **певна річ**, припали саме на неділю (Україна молода, 23.10.2007, с.7); **Поза сумнівом**, ця праця професора Станіслава Кульчицького стане ще однією підвалиною для відновлення історичної правди і справедливості... (День, 09.11.2007, с.6).

На жаль, і досі трапляються поодинокі скальковані з російської мови вставні одиниці на зразок: **більше того, швидше за все, з точки зору, як показує...** тощо, напр.: **Більше того** — будівництво триває! (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.5); **Швидше за все**, нова експертиза газу — всього лише ширма для затягування часу (Україна молода, 23.10.2007, с.2); **Тож, з моєї точки зору**, минуле сторіччя — блискучий апофеоз опанування жінками фізичних та психологічних екстримів у спорті (Молодь України, 04 — 10.01.2007, с.7); **Як показує досвід європейських країн**, законодавчі обмеження реклами пива на телебаченні, радіо, в пресі та на зовнішніх носіях є поширеною практикою (Молодь України, 31.08 — 06.09.2006, с.17).

Як зазначають автори колективної монографії „Мова і час“, подання інформації в газеті потребує „розбавлення інформаційно-змістових стандартів експресивними знахідками“ [20: 167]. До таких „знахідок“ Г.М.Акімова зараховує і вставні конструкції, уживані поряд із парцельованими, ланцюжковими номінативними тощо структурами [2: 87 — 89]. Проте, на нашу думку, не всі вставні компоненти і не в кожному газетному жанрі мають однаковий експресивно-емоційний заряд. Так, експресія, зреалізована вставними реченнями розмовного характеру з елементами неповноти в нарисі, репортажі, сприйматиметься вишуканіше, виразніше, аніж у хронікальній замітці, бо остання зрідка послуговується згаданими одиницями. Пор.: репортаж — *Науково-технічний поступ, нові технології неминуче мали вплинути на стан народно-ужиткового мистецтва, і, **чого там приховувати**, несли в собі загрозу знівелювання* (Культура і життя, 18.11.2006, с.5); *Через це торік полтавські селяни, **вважай**, подарували переробникам більш як 45 тисяч тонн молока!* (Голос України, 22.03.2006, с.8); нарис — ***Можете бути певні**, без своєї порції задоволення не залишився жоден з гостей, які прийшли „фестивалити“* (Культура і життя, 18.10.2006, с.7); ***До честі автора**, майже упродовж двох десятиліть він послідовно обстоює свою методику обчислення жертв Голодомору в Україні* (День, 09.11.2007, с.6).

Мовна організація тексту, зокрема максимальне поєднання в ньому стилістичних елементів, що контрастують, надає сьогодні газеті популярності й дохідливості. Найбільший стилістичний потенціал у цьому плані виявляють фразеологізовані вставні речення **що не ка-**

жіть, що й сказати, як не крути і под., які лише останнім часом почали з'являтися на шпальтах української періодики, але стрімко набули популярності як структури мовленнєвої образності автора, мови в цілому, їхньої розумової й почуттєвої розмаїтості, неповторної індивідуальності. Пор.: **Що не кажіть, Україні потрібна стабільність. Спокійна сита стабільність звіроферми** (Українська газета, 11 – 17.10.2007, с.2); **Українців побільшало, але якісних гравців, що не кажіть, бракує** (Експрес, 08 – 15.11.2007, с.23); **Що й сказати, це футбольне літо залишиться незабутнім...** (Молодь України, 20 – 26.07.2006, с.20); **Як не крути, а Тимошенко і Ющенко приречені йти по життю разом. Інакше – програвуть обоє** (Високий замок, 04.10.2007, с.2). Такі вставні конструкції, на нашу думку, передають найвищий ступінь вірогідності, указують на безальтернативність, а тому здатні надавати публікаційним текстам – здебільшого репортажам, нарисам, інтерв'ю та кореспонденціям – довірливого, безапелятивного характеру. Саме цим зумовлена їхня надзвичайна активність у сучасній українській пресі і водночас уростання в речення в ролі стилістичного чинника, здатного маркувати найтривіальніший зміст, знижувати категоричність висловлення, оптимізувати спілкування, виражати різнопланові емоційні кваліфікації.

Стилістично маркованими мовними засобами на шпальтах сучасних українських газет постають і деякі вставні конструкції досить поширеної семантичної групи зі значенням невпевненості, припущення, сумніву. Помітна передусім надмірна актуалізація вставних слів та речень розмовного характеру **гадаю, як на мене** у жанрах інтерв'ю та нарису на тлі інших вставних одиниць цієї самої групи, що сприяє діалогізації усно-розмовної мови, відтвореної на газетній шпальті, пор.: **Гадаю, запропоноване Інститутом урбаністики нестандартне рішення депутати Київради підтримають** (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.8); **Гадаю, про це мріють усі гравці** (Високий замок, 04.10.2007, с.10); **Гадаю, що все-таки Партія регіонів нині поступово визначається зі своєю поствиборною стратегією** (Експрес, 08 – 15.11.2007, с.3); **Як на мене, на дебютному для нас фінальному турнірі світової першості ми витисли максимум з мінімуму** (Молодь України, 06-12.2006, с.21); **Як на мене, першість у пісенному мистецтві належить саме творцям музичного коду, поетам-піснярам** (Культура і життя, 15.11.2006, с.6).

Спостережено також появу й стрімку активізацію на шпальтах українських газетних видань нових вставних слів **схоже, вочевидь, ймовірно** замість узвичаєних, донедавна активно вживаних у публіцистичному стилі вставних слів **мабуть, напевне, очевидно** [16: 56]. Пор.: **Схоже, Литвину треба добряче попектися, аби зрозуміти, що безпринципність у політиці таки карається** (Високий замок, 04.10.2007, с.2); **Мексиканець, схоже, ще не зрозумів особливості українського футболу...** (Україна молода, 23.10.2007, с.8); **Парафування угоди між Блоком Юлії Тимошенко і блоком „Наша Україна – Народна самооборона“ про створення коаліції в новому складі Верховної Ради,**

вочевидь, не зняло низки питань щодо майбутнього розподілу керівних посад (День, 23.10.2007, с.4); Я переконаний, що в тих паперах „зарита собака“ і, *вочевидь*, не одна (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.8); ...Криза, *ймовірно*, посилюватиметься (День, 23.10.2007, с.7). Таке перехресування старих і нових тенденцій уживання вставних слів надає газетним текстам стилістичної значущості, цілком підтверджуючи думку К.С. Серажим про те, що „нова стилістична норма, яка зародилася в кінці 80-х — на початку 90-х років й утвердилася в наступні роки, передбачає ліквідацію із узусу більшої частини старого мовного багажу, оскільки накопичений на даний момент, експлуатований протягом десятиріч і „скомпрометований часом“ мовний фонд газети пов'язується у свідомості носіїв мови із віджилою системою ідеологічних та культурних цінностей“ [28: 3].

Для газетних текстів початку ХХІ ст. характерне використання слів, які виражають сумнів, гіпотетичність, що зумовлено потребою передати відносний характер ступеня вірогідності наших знань про світ, які постають здебільшого не як реальний, а лише як можливий факт. Вставно-модальні одиниці гіпотетичності непрямо вказують на авторизацію, вони ніби оформлюють роздуми автора, допомагають йому створити враження безпосереднього пошуку істини, змусити читача долучитися до мисленнєвого процесу, самому дошукатися до суті висловлених передбачень [27: 173 — 174]. До того ж, вони посилюють вірогідність думки, знижують ступінь її категоричності, подекуди створюють іронічний тон, тобто успішно реалізують у тексті прагматичну *акцентно-гіпотетичну* функцію мови.

У ролі важливого синтаксичного засобу для здійснення ефективної вербальної комунікації в сучасному українському медіа-тексті функціонують вставні конструкції, „звернені до співрозмовника, щоб активізувати його увагу до повідомлюваного, викликати певне реагування з приводу висловленого“ [8: 48], оскільки вони володіють широким комунікативно-прагматичним потенціалом і вдало, на нашу думку, підтримують та стабілізують соціальні відношення, виконуючи *фатичну* функцію мови [14: 177]. Це породжує різноманітні вияви стилістичної взаємодії згаданих вставних конструкцій, бо в процесі встановлення, підтримування чи завершення мовленнєвого контакту мовцеві (авторові) потрібно зосередити увагу читача на всьому висловленні чи якійсь його частині, тому фатичний елемент буде у пречи інтерпозиції у висловленні. Пор.: *Знаєте*, у Києві сила-силенна машин... (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.8); *Нагадаємо*, „Росукренерго“ є постачальником-посередником дочірньої компанії й експортного підрозділу „Газпрому“ (Голос України, 08.11.2007, с.1); *Промені сонця обпалюють рослину та залишають на ній руді плями, що, погодьтеся*, виглядає не дуже естетично (Експрес, 08 — 15.11.2007, с.19). Такі інтимізовані засоби підтримування контакту зі співрозмовником конче потрібні газетному мовленню, передусім жанрові інтерв'ю, рідше — репортажу. Їх кількість помітно зростає, тому може-

мо заперечити В.І.Грицині, яка за ступенем уживаності в публіцистичному тексті ці засоби поставила на п'яте місце [8: 48]. За нашими спостереженнями, це чи не найбільш актуалізована група вставних конструкцій у жанрах інтерв'ю, що спричинено динамічними процесами в газетній мові, спрямованими на ліквідацію стереотипного мислення, затертих стандартів, на оновлення суспільної свідомості.

Для газетного мовлення наших днів характерним є активне використання вставних слів і речень, до складу яких уходить дієслово у формі наказового способу. Їх спонукальний характер надає повідомленню більшої правдивості, взаєморозуміння, стилістично інтимізує виклад. Напр.: **Погодьтеся**, це справді чоловік неординарний! (Голос України, 01.04.2006, с.9); **Усі вони, погодьтеся**, добре знають, що таке радіаційний фон і як його вимірювати (Голос України, 01.04.2006, с.9); **Пригадайте**, нас в усіх інтерв'ю керівники ПФЛ запевняли, що правда на їхньому боці (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.19); **Задумаймося**, Федяй привселюдно — на сесії сільради — ображає вчительку, що вчила його сина... (Сільські вісті, 28.12.2006, с.3); **Зрозумійте мене правильно**, річ не в тім, кого визнано правим у суперечці двох клубів (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.19).

Останнім часом помітна тенденція до розширення компонентного складу вставних одиниць цієї групи до рівня речення, що вдаліше об'єктивує емоційний стан комуніканта, знижує категоричність викладу, сприяючи продовженню комунікативного контакту, так потрібного в діалогові. Пор.: **Та що робити дали, складалося враження**, вони не знали (Голос України, 02.03.2006, с.16); **Зі Словаччини українська збірна вирушить до Риги. Як ви вже здогадалися**, не місцевим славнозвісним бальзамом смакувати (Голос України, 13.04.2006, с.16); **Мені не дуже хотілося б, як ви розумієте**, коментувати можливість присвоєння через стільки років після загибелі Ольжича звання йому (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.8).

Як засвідчує проаналізований матеріал, вставні одиниці, що виражають ставлення мовця до способу оформлення висловлень, їх стилю і тону [8: 49], на сторінках сучасних періодичних видань слугують здебільшого засобом вираження експресії. Найуживанішими з-поміж них є вставні конструкції з дієприслівником **кажучи** в обов'язковому поєднанні з прислівниками **відверто**, **щиро**, **м'яко**, **властиво** [18: 102 — 103], а ми додамо ще й **власне**, **умовно**, **чесно**. Пор.: **Відверто кажучи**, ідея не оригінальна і вже була виконана енну кількість разів тисячами модерністів і постмодерністів (Голос України, 01.03.2006, с.16); **Щиро кажучи**, відомі світові літературні агентства були здивовані, коли Клуб запропонував купувати ліцензії на видання українською мовою (Голос України, 18.03.2006, с.14); **Власне кажучи**, це все та ж генна інженерія, без якої ми вже й тепер не обходимося (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.21); **Спершу всі глядачі, умовно кажучи**, залазять із ногами в альков до великого Толстого (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.24); **Чесно кажучи**, це вже не вперше (Сільські ві-

сті, 02.03.2005, с.4). Такі вставні сполуки надають значення вірогідності, до того ж указують на експресивний характер висловлення [18: 103], підтверджуючи відому думку про те, що експресивність властива газетному мовленню. Іноді в жанрах інтерв'ю натрапляємо й на інші поєднання дієприслівника з прислівником у ролі вставних одиниць, що надають висловленням ще вищого ступеня експресивізації, пор.: *Те, що я прочитав щодо цього у книзі, справляє, **делікатно висловлюючись**, амбівалентне враження* (День, 09.11.2007, с.6).

Активно вживаними в сучасному українському газетному мовленні є і вставні конструкції з дієсловом **сказати** у певній особовій формі та прислівником **відверто**, пор.: ***Скажу відверто**, в Україні я часто сумнівалася: чи потрібне людям те, що роблю* (Експрес, 08 — 15.11.2007, с.18); *Геройського в біографії гетьмана, **відверто скажемо**, не густо* (Київські відомості, 09 — 15.11.2007, с.5). Їхнє поширення на шпальтах газет також підпорядковане виконанню функції експресивізації газетного мовлення синтаксичними засобами. Добираючи згадані вставні конструкції, автор публікації, передусім інтерв'ю, керується прагматико-стилістичним критерієм — спрямованістю на виразність і певний ефект впливу, що актуально в сучасному розгалуженому інформаційному просторі, коли потреба „завойовувати“ читача стає нагальною.

Спостережено також деякі зміни в групі вставних одиниць, які „виражають емоційне ставлення того, хто говорить, до змісту речення“ [8: 50]. Зокрема, на тлі узвичаєних вставних одиниць іменникового типу, виражених прийменниково-іменниковими формами як без поширювачів, так і з ними, як-от: **на жаль, на щастя, на радість, на превеликий жаль** тощо, на шпальтах українських газет початку ХХІ ст. усе частіше розгортаються індивідуально-авторські однослівні та реченнєві побудови, здебільшого такі, що наслідують розмовне або книжне мовлення, містять розмовні чи біблійні елементи, що сприяє створенню емоційної атмосфери висловлення, його експресивно-оцінній конотації. Пор.: ***На жаль**, на турнірі чоловіків українці не здобули жодної нагороди* (Голос України, 11.05.2006, с.24); ***На щастя**, рибалки побачили світло від ввімкнутих фар „пожежок“ і відповіли їм фарами власних авто* (Україна молода, 15.04.2004, с.9); *Для нас же, **на превеликий жаль**, така професія* (краніального терапевта. — І.З.) *поки що дивина* (Голос України, 28.02.2006, с.9); ***Боюся**, на ньому* (городі. — І.З.) *вже побували подлякови...* (Голос України, 08.11.2007, с.21); *На святі лунало чимало віршів — **бачить Бог**, талановитих* (Молодь України, 31.08. — 06.09.2006, с.17); ***Дасть Бог**, таки доживемо до того дня, коли не буде змагань за „царську корону“, а народ сам керуватиме у милій йому Україні* (Сільські вісті, 28.12.2006, с.2); *Скільки в рік Книги в Україні знищено книгарень — то важко і перерахувати. ...**Борони Боже**, аби у нашій державі оголошували рік театру, художника чи музики...* (День, 09.11.2007, с.2). Такі оригінальні вставні конструкції ще більше, аніж попередні, прагматично спрямовані — впливові й пере-

конливі, а тому володіють потужнішою потенційною спроможністю відтворювати змістовно-концептуальну інформацію, що має на меті повідомити читачеві індивідуально-авторське розуміння відношень між явищами, дати їм позитивну чи негативну оцінку [23: 10], передати афективний стан суб'єкта, посилити загальний заряд емоцій, уже наявних у висловленні. Іншими словами, вони успішно виконують у сучасному українському газетному мовленні *оцінну* комунікативно-прагматичну функцію.

Окрім згаданих функціональних виявів вставних конструкцій у сучасному українському газетному мовленні, можна констатувати сьогодні і наявність у багатьох газетних жанрах — нарисах, інтерв'ю, репортажах, передових статтях, замітках та ін. — своєрідного стилістичного ефекту, створеного повторенням вставного слова чи сполучення слів в одному реченні, що, на думку П.С. Дудика, „посилює модальність, значеннєвість і стилістичну функцію вставної частини у реченні“ [11: 265]. Напр.: **Мовляв, справжня поезія сьогодні майже не співається, співати серйозні речі не модно та дуже важко, мовляв, у пісенній творчості існують свої закони, а новому поколінню притаманні свої уподобання та свої стандарти, спрощені новітніми мультимедійними технологіями** (Культура і життя, 15.11.2006, с.6).

Широке вживання на шпальтах сучасних українських газет вставних конструкцій нерідко спричиняє паралельне використання в одному реченні різних за семантикою вставних одиниць, що увиразнює його модальну спрямованість, посилює стилістичну значущість. У таких уживаннях стрижневим виступає здебільшого вставний компонент, що вказує на джерело повідомлення, інші ж доповнюють його різноплановою семантикою, розташовуючись поряд або дистантно. Напр.: **На мій погляд, у першу чергу, необхідно відмінити недоторканність суддів** (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.7); **Щоправда, за словами одного з військовиків, літаки перевозили... цемент** (Голос України, 18.03.2006, с.11); **Утім, за 9 місяців поточного року на рахунки компанії, за словами її представників, надійшло 2045,7 млн. грн.** (Вечірній Київ, 11.10.2007, с.4); **На думку аналітика, повернення Тимошенко до прем'єрського крісла, напевне, призведе до відставки новообраного голови наглядової ради, який поки що не склав повноваження депутата, як того вимагає українське законодавство** (Молодь України, 06 — 12.07.2006, с.2). Такі поєднання, на нашу думку, сприяють більшій переконливості висловлення, адресно зорієнтовують його, позбавляючи читача щонайменших сумнівів стосовно інформації, яку надає газета.

Паралельне вживання вставних одиниць іншої семантики, крім згаданих, є рідкісним явищем, однак так само стилістично вагомим з погляду внутрішнього розчленування модальності речення, напр.: **Отже, як на мене, рахунок матчу ніяк не відповідає перебігу подій** (Голос України, 21.03.2006, с.16); **Одне слово, торік влада з Нижніх Сірогоз за підтримки обласної держадміністрації, звичайно, зуміла**

оновити ті об'єкти, де щонайменше три-чотири останні роки кінь не валявся (Голос України, 16.03.2006, с.12). Натомість поширеним явищем стало кількаразове вживання в одному реченневому контексті вставних і вставлених конструкцій для його деталізації, уточнення основних інформативних моментів, пор.: **Звичайно, у Партії регіонів є люди, і вельми впливові, які б із задоволенням позбулися Януковича-прем'єра (надто багато впливу й політичної ваги дає йому ця посада), — але я сумніваюся, що такий розклад влаштує самого Віктора Федоровича** (Високий замок, 04.10.2007, с.4).

У пошуках новизни, задоволення особливих авторських інтенцій журналісти подекуди вдаються до ускладнення синтаксичних структур, суть якого полягає в накладанні вставних і вставлених компонентів один на одного, злитті їх в одній мегаконструкції з уточнювальною метою. Напр.: **Саме у Причорномор'ї, на думку Юрія Шилова (який свої теоретичні розрахунки підтвердив реальними археологічними знахідками, виявленими у капиці „Кам'яна Могила“ в степах південної України), у ті часи сформувалася індоєвропейська спільність народів, що заклала фундамент майбутніх культур** (Молодь України, 06 — 12.07.2006, с.12). На нашу думку, таке поєднання можливе й доцільне зі структурно-стилістичного погляду тільки у великих за обсягом, професійно спрямованих нарисах. В інших газетних жанрах варто уникати згаданих накладань для полегшеного сприймання повідомлюваної інформації.

Отже, узагальнивши спостереження за вживанням вставних слів, словосполучень та речень у сучасному українському газетному мовленні, констатуємо, що вони набувають тут дедалі ширшого вжитку й стилістичної ваги, слугуючи засобом реалізації кількох комунікативно-прагматичних функцій: адресно-маркованої, функції текстової зв'язності, акцентно-стверджувальної, акцентно-гіпотетичної, фатичної, функції експресивізації мовлення та оцінної.

Як і раніше, перевагу надають вставним одиницям, що вказують на джерело повідомлення, серед яких найактивніше функціонують ті, що мають форму підрядних речень зі сполучником **як** та словосполучень з прийменником **за**. Мобільність, легка впізнаваність таких конструкцій дає змогу розпочинати ними виклад думок у замітках, рідше — у репортажах та інтерв'ю, що сприяє стандартизації інформаційних жанрів сучасної української преси. Крім того, частішає використання вставних конструкцій з прийменником **за** у ролі типових початків кількох заміток, розташованих одна за одною, що допомагає швидше зорієнтуватися в різноінформативному просторі, відокремивши головне від другорядного.

На шпальтах сучасної української преси чітко простежуємо дві тенденції: 1) до урізноманітнення вставних конструкцій унаслідок видозміни їхнього граматичного оформлення, зокрема уникнення сполучника **як**, заміна його прислівниками, імплікація суб'єкта, якому належить вислів, реалізація структурної неповноти речення опущенням

головних компонентів тощо; 2) до експресивізації газетного мовлення за допомогою фразеологізації викладу та введення до його складу розмовних і книжно-літературних елементів переважно біблійного походження. Такі граматичні та функціонально-стилістичні перетворення забезпечують ефективний вплив на емоційний стан отримувача інформації, залучаючи його до співпраці, що сприяє розширенню кола читачької аудиторії.

Значного поширення набувають модальні елементи відприкметникового, відзайменникового та відчислівникового походження, які, функціонально наближаючись до сполучників, виконують роль зв'язкових компонентів у газетному тексті. Деякі з них з'явилися в газетному мовленні відносно недавно, інші — вживають активніше порівняно з узвичаєними синонімічними формами тієї самої семантики, ще інші — вирізняються не лише активністю використання, а й семантичною багатоплановістю.

Помітною є нова тенденція до переважного вживання власне українських, некалькованих з російської мови вставних слів, словосполучень і речень, які дедалі впевненіше витісняють з ужитку поширені донедавна вставні одиниці, що засвідчує українізацію газетного мовлення, його прагнення до оригінальної самобутності.

Відносно новим явищем у сучасній газетній періодиці є поява й стрімка популяризація в репортажах, нарисах, інтерв'ю та кореспонденціях вставних речень фразеологізованого змісту, які слугують вагомим стилістичним чинником, здатним маркувати найтривіальніший зміст, надавати йому безапелятивного характеру.

У жанрі інтерв'ю помітна актуалізація вставних конструкцій розмовного характеру, що сприяє діалогізації усно-розмовної мови в газетному контексті. Активне вживання в ролі вставних одиниць дієслів у формі наказового способу інтимізує виклад, а розширення компонентного складу вставної конструкції до рівня речення, та ще й із згаданими дієсловами, знижує категоричність висловлення, сприяє підтриманню комунікативного контакту.

В інформативно-аналітичних газетних жанрах — замітках, передових статтях, нарисах, репортажах, інтерв'ю — подекуди відчутний особливий стилістичний ефект, якого досягають повторенням вставних компонентів, паралельним суміжним чи дистантним уживанням в одному реченні вставних одиниць різної семантики, серед яких переважають ті, що вказують на джерело повідомлення, а також вставних і вставлених конструкцій. Такі комбінування посилюють модальність висловлення, його стилістичну значущість.

Абсолютно новим явищем в українській пресі початку XXI ст. є накладання вставних і вставлених компонентів один на одного в межах однієї мегаконструкції, вживання якої вмотивоване лише у великих за обсягом, професійно спрямованих чи інших контекстах, які, щоб бути зрозумілими широкому загалу, потребують уточнення, конкретизації окремих думок автора.

1. Агафонова А., Морараш Г. Співвіднесеність авторизованої оцінки з категорією авторської модальності. // Актуальні проблеми синтаксису: Матеріали Міжнар. наук. конф. — Чернівці, 2006. — С. 131 — 137.
2. Акимова Г.Н. Новое в синтаксисе современного русского языка. — М., 1990. — 168 с.
3. Амосова В.В. Вводно-модальные единицы в составе сложноподчиненного предложения: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — Куйбишев, 1971. — 247 с.
4. Аникин А.И. Основные грамматические и семантические свойства вводных слов и словосочетаний. // Русский язык в школе. — 1956. — № 4. — С. 22 — 27.
5. Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. — М., 1972. — 614 с.
6. Галена Н.П. Семантико-синтаксическая структура предложений гипотетической модальности в современном украинском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — К., 1990. — 18 с.
7. Грицина В. Роль елементів інфраструктури речення в структуруванні висловлень у публіцистичному тексті. // Південний архів (філологічні науки): Зб. наук. праць. — Херсон, 1999. — Вип. 5 — 6. — С. 98 — 104.
8. Грицина В.І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — Кривий Ріг, 2002. — 171 с.
9. Грицина В.І. Інфраструктура речень публіцистичного стилю: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — Запоріжжя, 2002. — 20 с.
10. Дудик П.С. Речення із вставною і речення із вставленою частиною. // Просте ускладнене речення: Навч. посібн. — Вінниця, 2002. — С. 182 — 243.
11. Дудик П.С. Стилїстика української мови: Навч. посібн. — К., 2005. — 368 с.
12. Загнітко А. Структурні і семантичні різновиди українських синтаксичних інновацій. // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. У 2 ч. / Укл.: А. Загнітко та ін. — Донецьк, 2003. — Вип. 11. — Ч. I. — С. 135 — 147.
13. Загнітко А.П. Основи українського теоретичного синтаксису. — Горлівка, 2004. — Ч. 2. — 254 с.
14. Загнітко А.П. Теорія сучасного синтаксису. — Донецьк, 2006. — 378 с.
15. Кадомцева Л.О. Вставні слова, словосполучення, речення. // Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. — К., 1972. — С. 227 — 231.
16. Ковальчук Н.С. Синтаксическая структура предложения в информационных текстах: (На материале украинских газет, радио и телевидения): Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02. — Днепропетровск, 1980. — 177 с.
17. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. II. Синтаксис. — К., 1965. — С. 170 — 174.
18. Лисак Л.К. Синтаксико-стилістичні функції речень з дієприслівником у стилях сучасної української мови: Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — Харків, 2006. — 204 с.
19. Мамалига А.І. Синтаксис тексту. // <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=139>.
20. Мова і час. Розвиток функціональних стилів сучасної української літературної мови. — К., 1977. — 237 с.
21. Немец Г.П. Семантико-синтаксические средства выражения модальности в русском языке. — Ростов н/Д., 1983. — 142 с.
22. Олійник З.П. Вставні і вставлені компоненти у структурі висловлювання і тексту: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Донецьк, 2002. — 19 с.
23. Онищенко І.В. Категорія оцінки та засоби її вираження в публіцистичних та інформаційних текстах: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Дніпропетровськ, 2005. — 20 с.
24. Паителева Е.А. Коммуникативно-прагматические свойства вводных и вставных элементов в современном русском языке (на материале художественных и публицистических текстов): Дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01. — Волгоград, 2005. — 192 с.
25. Плющ Н.П. Інтонація вставності в українській мові. — К., 1976. — 132 с.
26. Романова Р.М. Мелодика вводных и вставных предложений в современном русском языке: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — Л., 1971. — 20 с.
27. Рудковская М.Н. Вводно-модальные элементы в публицистических текстах: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. — М., 1982. — 24 с.

28. *Серажим К.С.* Сучасний український політичний дискурс: формування нового стилістичного канону (дисертаційне дослідження). // <http://journlib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1298>.
29. *Швец А.В.* Публицистический стиль современного русского литературного языка (О некоторых особенностях современной газетной речи и тенденциях ее развития). — К., 1979. — 127 с.
30. *Шульжук К.Ф.* Речення із вставними і вставленими компонентами. // Синтаксис української мови: Підручник. — К., 2004. — С. 166 — 171.

Inna Zavalniuk

COMMUNICATIVE PRAGMATIC FUNCTIONS AND STYLISTIC EXPRESSIONS
OF INSERTED CONSTRUCTIONS IN MODERN UKRAINIAN NEWSPAPER
TEXTS

The article deals with the new tendencies in communicative pragmatic organization of modern Ukrainian newspaper texts, which are caused by using different types of inserted constructions. Their main functions, stylistic expressions and the ways of structurally grammatical, functionally stylistic diversification have been investigated.

Keywords: inserted constructions, communicative pragmatic functions, stylistic expressions, modern Ukrainian newspaper texts.

Мовна мозаїка

І ВСЕ-ТАКИ ВОНИ НЕ **ЕСБЕУШНИКИ**

Досі немає усталеної назви працівників СБУ (Служби безпеки України). В неофіційному вжитку їх іменують *есбеушниками*. Ця назва трапляється і в газетно-журнальній періодиці, пор.: *Редактора сайту есбеушник викликав “на ковчор”* (День, 4 серпня 2008). Вона поширилася в українській мові під впливом російської відабrevіатурної розмовної назви *кагебешник*.

Уживають ще дві назви працівників цієї Служби — *есбіст* та *есбівець*: *Наразі есбісти встановлюють українського замовника спецтехніки та модного одягу* (Високий Замок, 16 серпня 2008); *Есбівці сікли журналістську маячню* (Україна молода, 24 серпня 2008). Обидві утворені від скороченої буквенної абrevіатури *СБ*, а саме від назв двох її букв — *есбе* — за допомогою суфіксів *-іст* та *-івець*, що приєднуються до усиченої (без *e*) назви: *есбе* + *-іст* → *есбіст*; *есбе* + *-івець* → *есбівець*. Це відповідає правилам українського відабrevіатурного творення іменників, пор.: *ПРП* (*пеерпе*) + *-іст* → *пеерпіст*, *УНП* (*уенпе*) + *-іст* → *уенпіст*, *НДП* (*ендепе*) + *-іст* → *ендепіст*, *СНД* (*есенде*) + *-івець* → *есендівець*. Із двох утворень — *есбіст*, *есбівець*, придатних для офіційного використання в українській мові, рекомендуємо надати перевагу назві **есбіст**, бо вона продовжує узвичаєну традицію творення та називання (пор. *КДБ* — **кадебіст**) працівників цього органу спеціального призначення.

Катерина Городенська

УДК 811.

Вікторія Коломійцева (м. Київ)

ЯВИЩЕ ПЛЕОНАЗМУ В УКРАЇНСЬКОМУ СИНТАКСИСІ

Статтю присвячено функціонуванню плеоназму в українській мові, що як досить частотне явище є проявом дії закону мовної надмірності. Запропоновано широкий погляд на плеоназм, який охоплює вживання семантично суміжних, синонімічних, тотожних слів, а також усі різновиди повторення: редуплікацію, діяфору, анафору, епіфору. Систематизовано різновиди обов'язкового та факультативного плеоназму. Полісиндетон визначено як різновид плеоназму, що полягає у повторенні однакових сполучників, часток, прийменників. Зроблено висновок про те, що вживання тих самих слів, сполук слів, що є виявом плеоназму, завжди сигналізує про синтаксичну неповноту й синтаксичну складність речення.

Ключові слова: *обов'язковий плеоназм, факультативний плеоназм, діяфора, анафора, епіфора, полісиндетон,*

Плеоназм (від грецьк. *πλεονασμός* — надмірність, перебільшення) — це надмірна кількість граматичного або лексичного забезпечення змісту поняття, що як явище диспонуване в мовній системі й набуває реалізації в мовленні. Плеоназмом називають також стилістичний зворот мови з однозначними, семантично близькими чи синонімічними словами, сполуками, які, попри позірну надмірність, виконують важливу функцію увиразнення, зумисного перебільшення, підкреслення змісту поняття, нагнітання почуттів. Плеоназм трактують широко — як **багатослів'я**, усяке стилістично зумовлене **перебільшення в утіленні змісту якогось поняття** або вужче, відмежовуючи від плеоназму повторення та редуплікацію. На нашу думку, широкий погляд продуктивніший і коректніший з огляду на обсяг поняття застосовуваного терміна, його семантичний зв'язок із грецьким етимомом та загальнотеоретичні підходи до розуміння логіки відношень між частковим і загальним. Отже, плеоназм, крім властивого вживання однозначних слів (синонімів) і словосполучень [4: 197] та подвоєння близькозначних лексичних одиниць [6: 239], охоплює також явища редуплікації, діяфори, анафори,

епіфори. Плеоназм є виявом закону мовної надмірності, яким керуються всі прояви граматичного й семантичного узгодження, множинне заперечення, мовна синонімія, повтори тощо [7: 466].

Розрізняють обов'язковий і факультативний плеоназм. Обов'язковий плеоназм набуває реалізації у граматичній площині — він зумовлений особливостями мовної системи. На рівні розбудови словосполучень це, наприклад, граматичне узгодження, що є типовим для флективних мов: *над світом галасливим і патлатим* (В. Симоненко); *на цілу планету* (Б. Олійник); *лук* □ *Одіссеїв* □ (В. Базилевський). Коли б мовець, який не добре знається на українській граматиці, сконструював невірне речення на зразок «*Який гарний дівчина!*», ми б, звичайно, зрозуміли його, хоч усіх засобів для означення жіночого роду він не застосував. Коректний варіант (*яка гарна дівчина*) демонструє всюдисущий граматичний плеоназм, тобто надмір граматичних виражальних засобів, що є нормою для нашої мови, якої слід усім дотримуватися.

Крім зазначених атрибутивних відношень, властивих субстантивним словосполученням, граматичний плеоназм виявляється в дієслівних словосполученнях і є одним із способів реалізації адвербіальних (а саме просторових) та об'єктних відношень, наприклад: *перейти через...*, *відійти від...*, *наїхати на...*, *вдумуватися в...*, *вчитуватися в ...* тощо. Спостерігаємо кореляцію, а то й дублювання між префіксом і прийменником локативної чи абстрактно-логічної семантики, що є нормативним для української мови.

Грамматичний плеоназм має безпосередній стосунок і до граматичного ядра речення: предикативні відношення між суб'єктом і предикатом, що визначають статус речення як вершинної одиниці мови, набувають реалізації в особливій формі зв'язку — координації, чільним складником якої є узгодження. Залежний компонент-присудок уподібнюється опорному компонентові-підметові у формах числа роду та особи [3: 25, 34-35], наприклад: *...сонце білогриве Несе на трості огненному день; ...Сміються, бігають, пустують, мріють Малесенькі замурзані сонця* (В. Симоненко). Можна підсумувати, що обов'язковому плеоназмові властива належність до граматичної системи. Власне, обов'язковість — це атрибут структурно-системної організації мови, що має за точку опертя стрункі парадигми одиниць різних рівнів.

Проте творчість мовців виявляється у плеоназмі факультативному — на мовленнєвому рівні. Факультативність чи необов'язковість і належність до мовленнєвої сфери — це ознаки плеоназму в його вужчому, але загальноприйнятому значенні. Факультативний плеоназм, або власне плеоназм, охоплює цілу систему явищ, для яких характерними є різного плану **надуживання виражальних засобів у представленні якогось поняття чи оформленні цілого повідомлення**; найпростішим і найуживанішим серед плеонастичних прийомів є повторення, наприклад: *Це ж ти мені ні слова, / ні слова не промовив там, у батька, / а вже моя душа була твоєю!* (Леся Українка); *П'ють,*

п'ють, поки поп'ються, потім звада... (Леся Українка); *Нещасний, нещасний, / хто бісові програв тінь власний* (Богдан-Ігор Антонич); *І втома. Втома, втома, втома...* (Л. Костенко).

Оскільки найменшою значущою одиницею мовлення є морфема, то природно, що плеоназм починається щонайменше там, де є повторення тої самої морфеми, близьких або тотожних за значенням морфем — аж до повторення речень, наприклад: *стародавній, попереписувати; До найближчого транспорту треба ще попойти* (В. Діброва); *(Ява кидав, дід ловив і клав на землю. Ява кидав, дід ловив і клав на землю* (В. Нестайко); *А я вже серпень... А я вже серпень...* (Б. Олійник).

Найчастіше плеонастичну функцію здійснюють слова-синоніми (*часто-густо, плакати-побиватися, сам-один*), семантично суміжні лексеми, одна з яких становить ширше (родове) поняття і вже має у своєму семантичному обсязі значення іншого слова (*у травні місяці, підніматися вгору, поступальний рух уперед, бачити на власні очі, плакати дрібними сльозами*), та сама морфема (здебільшого коренева), слово, що подвоюється (явище редуплікації) для створення нової номінативної одиниці з особливою семантикою (*день-денний, живий-живісінький, радій-раденький, тихо-тихо, чудо з чудес*). Особливо виразної реалізації в таких плеонастичних сполуках слів набуває ліричне, іронічне чи патетичне значення, відчутне навіть поза контекстом. Порівняймо, наприклад: *говорили-балакали, говорили-шепталися* (Б. Олійник); *даль далеко* (В. Симоненко); *п'яниця алкогольський* (В. Нестайко); *винахідник-ізобретатель* (В. Нестайко); *на віки-вічні* (В. Стус); *небуденно-неземне* (Б. Олійник); *друг-товариш* (Б. Олійник).

Необхідно розрізнати прояви плеоназму й тавтологію. Плеоназм — це завжди осмислена додаткова експресивна, емоційна конотація. А тавтологію визначають як вияв недостатньої мовної культури [9: 492]. Найчастіше тавтологія зумовлена тим, що мовець, не вдаючись до внутрішньої форми одного слова, помилково означає його семантично тотожним чи близькоспорідненим, наприклад: *правильний правопис, сталий фразеологізм, персоніфікована особа, пантеон богів, колеги по роботі, селяни села, пам'ятний сувенір, бібліотека книг, вільна вакансія* тощо.

Попри чималу цікавість дослідників до явищ плеоназму як функціонально виразних і частотних, останні рідко постають об'єктом синтаксичних студій. У наукових студіях їх зазвичай кваліфікують як стилістичні фігури, тропи, літературно-художні засоби, а в кращому разі — відносять до сфери текстології, синтаксису тексту. Тим часом, власне синтаксичний аспект плеоназму (і обов'язкового й факультативного) є надзвичайно цікавий і продуктивний щодо теоретичних узагальнень.

Насамперед треба зазначити, що плеоназм найчастіше пов'язаний із предикатними знаками і предикатором зокрема, роль якого в реченні є особливою, визначальною для явищ синтаксичної природи. (Зуважимо, що термін «предикатор» уможливорює розмежування понять

«предикатний знак», «предикат» як усяке ознакове слово та «предикатор», який співвідноситься із присудком на формально-граматичному рівні [1: 9–14]. Предикатний знак — ширше поняття, адже, крім дієслівних форм, воно охоплює прикметники, прислівники, предикативні іменники). Так, плеоназм реалізується через кореневу тотожність присудка й означення, які обидва є предикатними знаками, наприклад: *літак... **костричить** **кострубатий*** (Богдан-Ігор Антонич); ***Кишить** **Вкраїна кишлами** орди* (Л. Костенко). Звернімо увагу на те, що дієслово є власне предикатором, а другий предикатний знак виступає або означенням до суб'єкта (*літак* (який) *кострубатий* *костричить*), або складником предикатора (*кишить* *кишлами*). У другому прикладі ведуть мову про так званий орудний тавтологічний, що є різновидом семантичного ускладнення присудка, і який треба було б іменувати **орудний плеонастичний**.

Спостереження, пов'язані з функціонуванням підмета-займенника в означено-, неозначено- та узагальнено-особових реченнях, також наштовхують на думку про плеоназм. В усіх трьох конструкціях закріпилося нульове вираження підмета, що є таким же природним у синтаксисі, як нульова флексія у морфології. Як слушно зауважує І. Вихованець, за підставу кваліфікації зазначених конструкцій як двоскладних править наявність суб'єктної синтаксеми, зумовленої валентністю відповідного предиката, а також потенційна можливість функціонування суб'єктної синтаксеми тільки у формі називного відмінка іменника (або займенникового іменника) [2: 75–76], що є виразною формальною ознакою підмета. Отже, є підстави кваліфікувати означено-, неозначено- та узагальнено-особові речення як види традиційно чи контекстуально неповних двоскладних речень. Так, речення *Підійди сюди* розглядаємо як нормативне двоскладне, а *Ти підійди сюди* можна кваліфікувати як його **плеонастичний варіант**, адже в особовій формі дієслова особова ознака вже втілена синтетично, а вживання займенника **ти, ви, я, ми** не є обов'язковим у реченнях такого типу. Так само факультативним є вживання займенникового підмета з дієсловом-присудком дійсного чи наказового способу, наприклад, у російській, польській мові, не було воно обов'язковим і для давньоруської мови [9: 492]. Спостереження показують, що на рівні реальних речень межі між двокомпонентними й однокомпонентними моделями стають все менш чіткими, а в багатьох випадках — стираються [8: 52–53]. У кожному разі, всюди, де пропущено позицію підмета або вона лишилася непоміченою, присудок демонструє граматичний показник суб'єкта, а вербалізація такого суб'єкта (підмета), зокрема займенникового, матиме виразний плеонастичний характер, наприклад: ***Сміюся** **сльозами*** (Т. Шевченко); ***Пробач...** **Моя вина...*** (В. Симоненко); ***Посіяла** **людям** / **літа** **свої**, **літечка** **житом**, **Прибрала** **планету**, / **послала** **стежкам** **споришу*** (Б. Олійник).

Диференційною ознакою повторення як найчастотнішого різновиду плеоназму виступає непов'язаність чи пов'язаність (і характер та-

кої пов'язаності) із позицією в реченні повторюваного елемента, що також є суто синтаксичною показником. **Діафора** — це троп, що полягає в повторенні слова (чи сполуки слів) для застосування логічного наголосу, носієм якого це слово виступає, або для створення гармонії (ритмічної, ритмо-звукової) завдяки такому повторенню. Діафора системно не пов'язана з позицією повторюваного в реченні слова (сполуки слів), наприклад: *Ох як **весело** на світі, як **весело** стало* (Т. Шевченко); *Докучило! **Нема мені вітчизни**, / **нема мені вітчизни** — ні, ні, ні* (В. Стус); *Тепер **дивись** на Україну. От. **Дивись*** (Л. Костенко). Тим часом, добре відомо, що у реченнєвій конструкції є дві сильні позиції — абсолютного початку й кінця речення, які можна було б умовно назвати реперними точками реченнєвого каркасу. Повторення саме в цих точках дає дихотомічну пару засобів: анафору та епіфору.

Анафора (грец. ἀναφορά — піднесення) — це риторична лексико-синтаксична фігура або троп, що полягає в повторенні тих самих слів, конструкцій на початку суміжних речень, поетичних строф, паралельних думкою відтинків (фрагментів) тексту. Вона допомагає зосередитися на понятті, позначуваному повторюваним словом, актуалізує його, наприклад: ***Холодний** сон. **Холодний** сан добра, / **Холодний** сенс багряного пера* (І. Драч); ***Комусь** — лебеді від'ячали, / **Комусь** — ще сурмлять журавлі* (Б. Олійник). Початок речення відповідає у формально-граматичному плані, зазвичай, позиції підмета, а в комунікативному плані — темі, тобто відомому, знаному. Анафоричне вживання надає слову предикатного, а частіше власне предикативного характеру й переводить його у функціональну площину реми. Ремний характер анафоричних елементів стає особливо відчутний при триразовому повторі, наприклад: ***Тут** бій, **тут** смерть, **тут** стогін на сто гін...* (Л. Костенко).

Епіфора (грец. ἐπιφορά — перенесення, повторення) — це риторична лексико-синтаксична фігура, що полягає в повторенні однакових слів чи словосполучень у кінці суміжних або близько розміщених паралельних відтинків тексту для посилення виразності, ритмічності, мелодійності, наприклад: *За тобою лечу, / журавлино ячу / **За тобою...*** *Тільки світить роса, / Як остання сльоза, — / **За тобою*** (Б. Олійник). Згідно з усталеним прямим порядком слів кінцева позиція в реченні, зазвичай, збігається з групою присудка. Епіфоричне вживання надає словам відтинкового значення психологічного підмета.

Особливого смислового навантаження набуває одночасне застосування анафори й епіфори: ***То що ж ви, хлопці, що ж ви, що ж ви, хлопці?!*** (Л. Костенко);

*Ти знаєш, що ти людина?
Ти знаєш про це, чи ні?
Усмішка твоя єдина.*

*І мука твоя єдина.
І очі твої одні
(В. Симоненко).*

Повторення слів у режимі діафори, анафори чи епіфори можна цілком уникнути, не порушуючи змісту висловлення і вдаючись до економії мовних засобів, що є важливим, а то й одним з вирішальних факторів мовленнєвих процесів. Проте мовець свідомо застосовує повторення, яке суттєво змінює емоційні та експресивні параметри висловлення (*Гарно, гарно!* (Леся Українка) або уможлиблює реалізацію глибшого смислу в тому ж змісті. Порівняймо авторський варіант, де застосовано діафору та змінений варіант без повтору: *Гарячий шепіт. Любий мій, не треба, / не треба, любий мій, тебе — мені* (В. Стус) — *Гарячий шепіт. Любий мій, не треба тебе — мені*. Другий, змінений варіант не містить акцентованого повтору *любий мій* і тому видається категоричнішим, без надії на поступку долі й коханої, чого автор, вочевидь, свідомо чи несвідомо хотів уникнути. Ще один приклад. Богдан-Ігор Антонич так означає стратосферу в однойменному сонеті: *Є світ над нами високо такий: / без бур, без туч, без хуг, без гроз, без граду... / лиш тиша має там безмежну владу*. Діафоричне повторення прийменника є плеонастичним прийомом, покликаним утілити порожнечу, де є лише суцільне «без» (за умов збереження ритмічної організації фрагменту прийменник можна було б цілком замінити більш типовим у таких випадках сполучником і). У фінальних рядках сонету діафору не застосовано через те, що логічний наголос перенесено з «нанизування пустот» на ймовірний результат безбарвного життя: *Так і життя без бур, (...) борні, (...) утоми / нас тишею здавило б і морозом*.

Спостереження показують, що часто ритмо-сміслову й модально-комунікативну організацію цілих фрагментів тексту забезпечують так звані службові слова: прийменники, сполучники та модальні частки, котрі, зазвичай, у теоретичних дослідженнях із синтаксису не розглядають у плеонастичній, ба, навіть семантичній площині. На нашу думку, **полісиндетон слід вважати свідомо використовуваною лексичною надлишковістю, тобто різновидом плеоназму**, наприклад: *Хай дощ, хай буря, хай зів'януть квіти, / осліпнеш, почорнієш, та глядіти / не перестанеш ти ні... ми* (Богдан-Ігор Антонич); *І раптом дощ, І злива. І гроза* (Л. Костенко); *І людям слизько, і коняці ковзко* (Л. Костенко); *Хіба минуле з молотка продати? / Хіба на честі при торгуєш честь?* (Б. Олійник); *Невже ви мої знайомі? / Невже ви снились мені?* (В. Симоненко); *Де ж твої клейноди? Де корогви? Де грім твоїх музик?* (Л. Костенко). Звернімо увагу на перший приклад, взятий із сонету Богдана-Ігоря Антонича «Соняшник»: автор повторює модально потужну частку хай щодо природних явищ, але при предикатах, що метафорично характеризують соняшник, а завдяки глибинній метафоричності означають і людину (*осліпнеш, почорнієш*), такий повтор був би надмірним, а тому набуває імпліцитності (*хай дощ, хай буря, хай зів'януть квіти, / (...) осліпнеш, (...) почорнієш...*). З огляду на внутрішню форму терміна **полісиндетон** (від грецьк. *πολυ* — багато і *συνδέτων* — зв'язок) це явище має охоплювати не лише повторення

однакових сполучників, що збігається з традиційним визначенням цього поняття, але й часток, прийменників, що так само вправно забезпечують смисловий зв'язок між компонентами, сприяють ретардації (уповільненню), а відтак – накопиченню сильніших вражень, експресивності.

Наступне питання, що постає і яке слід розв'язати, – це будова речення-висловлення, де застосовано повторення. Інакше кажучи, чи правильно було б речення, наприклад, *Вона була близька уже, близька* (Л. Костенко) (йдеться про перемогу – В.К.) вважати простим у формально-граматичному аспекті? У цьому прикладі нас цікавлять повторювані лексико-синтаксичні компоненти, що виступають іменною частиною складеного присудка (...*близька...*, *близька*). Семантична неелементарність такого речення не викликає сумніву, формально-граматичний бік потребує пояснень. Якщо речення становить собою мовне втілення мисленнєвого акту предикуювання, тобто приведення у зв'язок думки про якийсь факт дійсності й думки про ознаку, оцінку цього факту [5: 282], то кожне вираження предиката сигналізує про окремий акт предикуювання, а значить – про окреме речення. У такому разі, наведене речення слід кваліфікувати як складне з неповною другою предикативною частиною, в якій опущено підмет (*Вона*), абстрактну дієслівну зв'язку (*була*) та обставину (*уже*). Отже, відновлюваний протоваріант речення буде: *Вона була близька уже, вона була уже близька*. Часто повторюваний компонент створює позірне враження тотожності предикативних одиниць, які при пильнішому розгляді розрізняємо за модально-смисловим оформленням думки саме завдяки часткам, прийменникам, сполучникам, що свідчить про їхню особливу вагу на вершинному – синтаксичному рівні. Порівняймо неповні предикативні частини з діяфоричним компонентом і варіант цієї конструкції після рекомпозиції: *Оженись на вольній волі, / ...Яка буде, така й буде, / Чи гола, то й гола* (Т. Шевченко) – ...Чи гола буде воля, то хай буде й гола воля.

Таким чином, **повтор як явище тісно пов'язаний з неповнотою, надуживання – з економією**. Як не викликає спростувань близькість синонімії й антонімії, коли найвіддаленіші члени синонімічного ряду теоретично становлять антонімічну пару, так само треба прийняти таку ж, на перший погляд, парадоксальну думку про єдність, взаємопов'язаність еліпсису та плеоназму. Уживання тих самих слів, сполук слів, що є виявом плеоназму, завжди сигналізує про синтаксичну неповну й синтаксичну складність. І навзаєм – синтаксична неповнота, як опускання комунікативно неістотних компонентів для пожвавлення втілюваної думки, обертається повторенням, тобто плеоназмом.

1. *Андерш Й.* Реченнєві структури з дієслівно-ад'єктивними предикаторами в українській мові // *Ucrainica II: Současná ucrainistika*. – 1. část. – Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2006.

Коломійцева В.В.

2. *Вихованець І.Р.* Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992.
3. *Вихованець І.Р.* Граматика української мови. Синтаксис. — К.: Либідь, 1993.
4. *Куць З.* Риторичний словник. — К.: Рідна мова, 1997.
5. *Попова З.Д., Стернин І.А.* Общее языкознание М.: Восток-Запад, 2007.
6. *Пономарів О.* Стилїстика сучасної української мови. — Тернопіль: Навчальна книга — Богдан, 2000.
7. *Селіванова Олена.* Сучасна лінгвістика: Термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля — К, 2006.
8. *Слишко І.І.* Чи є односкладні речення? // Мовознавство. — 1985. — № 4. — С. 48–53.
9. Українська мова: Енциклопедія. К.: Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2000.

Kolomytseva Viktoria

THE PHENOMENON OF PLEONASM IN UKRAINIAN SYNTAX

The article provides a comprehensive analysis of pleonasm as stylistic and syntactic category. Pleonasm was defined as a phenomenon that is caused according to the rule of linguistic redundancy. A broad view of pleonasm has been proposed that unites not only the usage of synonyms or semantically close words, but also anaphora, diaphora, epiphora, polysyndeton. The types of grammatical pleonasms and facultative pleonasms have been classified. Polysyndeton has been defined as a variety of pleonasm that is the repetition of identical conjunctions, particles, and prepositions. The author came to the conclusion that the usage of the same words or word combinations is always bound with syntactic omission and complex sentence.

Keywords: grammatical pleonasm, facultative pleonasm, anaphora, diaphora, epiphora, polysyndeton

Мовна мозаїка

ЧОМУ ЇХ БЕРУТЬ У ЛАПКИ?

Дехто вважає, що власні складноскорочені назви закритих і відкритих акціонерних товариств, компаній тощо не треба брати в лапки, і покликається на примітку 1 п. 3б) § 124 чинного «Українського правопису». Проте не враховує того, що ці власні складноскорочені назви ввійшли як індивідуальні назви до складених найменувань товариств, компаній, де їм передує загальна назва – розгорнута або аббревіатура, пор.: *Відкрите акціонерне товариство “Газпром” і ВАТ “Газпром”, Національна акціонерна компанія “Нафтогаз України” і НАК “Нафтогаз України”, компанія “Росукренерго”*. Незалежно від того, уживають чи ні власну складноскорочену назву із загальною, її беруть у лапки, пор.: *Не варто забувати, що НАК “Нафтогаз України” вже деякий час перебуває в стані технічного дефолту... (Україна молода, 18 лютого 2009); Він вважає, ...що компанія “Росукренерго” приховала від нього важливі факти, які підірвали фінансові позиції “Газпрому” (Україна молода, 13 лютого 2008); Це виявилось на початку 2009 року під час газової кризи, спровокованої діями ВАТ “Газпром” (Україна молода, 13 лютого 2009); ...Радбез не розглядав можливість перегляду контрактів між “Нафтогазом” і “Газпромом” (Україна молода, 12 лютого 2009).*

Отже, правильно писати **ВАТ “Газпром” і “Газпром”, НАК “Нафтогаз України” і “Нафтогаз України”, компанія “Росукренерго” і “Росукренерго”**.

Катерина Городенська

УДК 81'373.7:81'374.73=161.2

Жанна Краснобаєва-Чорна (м. Донецьк)

КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ АНАЛІЗ ЯК МЕТОД КОНЦЕПТИВІСТИКИ (на матеріалі концепту *ЖИТТЯ* в українській фраземіці)

Стаття продовжує цикл публікацій автора з теоретичних і практичних проблем концептивістики. Запропоновано алгоритм концептуального аналізу на матеріалі концепту ЖИТТЯ, репрезентованого українськими фраземами. Виявлено експліцитні й імпліцитні характеристики концепту ЖИТТЯ, тобто його національно-культурну специфіку.

Ключові слова: *концептивістика, концепт, концептуальний аналіз, концептуалізація, фразема.*

Сьогодні можна вже з упевненістю говорити про становлення і розвиток науки про концепти — концептивістики (або концептології) [1; 20], що постала як розділ міждисциплінарної когнітивістики. Як і будь-яка наука, концептивістика має предмет і завдання, систему одиниць (концепт, мікроконцепт, макроконцепт; деякі дослідники називають також гештальт, фрейм, сценарій тощо), що вступають у певні відношення у межах концептуальної картини світу (концептосистеми, концептосфери).

Основною одиницею концептивістики виступає концепт — багатомірне утворення, що характеризується такими диференційними ознаками: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, етнокультурне забарвлення, момент переживання, специфікація, узагальнення, автореферентність, безтілесність, відкритість, вічність, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, стереотипність і константність, кодованість у чуттєво-образних уявленнях, відображення ментальної дійсності, і виконує пізнавальну функцію, функції збереження знань про світ, структурування знання, орієнтування у світі.

© Ж.В. КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

41

Головне завдання концептивістики можна сформулювати так: *дослідити й системно описати концепти певної мови за допомогою лінгвістичних засобів, тобто концептуальні картини світу*, враховуючи можливу лакунарність концепту або його окремих складників. Також до завдань концептивістики на сучасному етапі зараховуємо: 1) чітке простеження процесу концептуалізації знань (як і для чого формуються концепти); 2) розроблення загальноприйнятої класифікації концептів; 3) визначення ролі невербальних компонентів у структурі концепту тощо. Достатньо опрацьовані на сьогодні питання номінації концепту [9], структури концепту [2; 19; 21], змісту обсягу та його модифікації (звуження або розширення) [5; 23], місце терміна *концепт* серед інших термінологічних одиниць, що розкривають семантику та семантичний простір мови [3; 4; 8; 13; 16; 19; 22] і т.ін. Однак найбільш гостро на сьогодні стоїть питання методу концептивістики. Цим і зумовлена актуальність нашої статті. Вивчення концептів здійснюється за допомогою різних методів і методик (див. [6; 7; 10; 11; 14; 17]).

З. Попова та І. Стернін говорять про метод семантико-когнітивного аналізу, що передбачає під час лінгвокогнітивного дослідження перехід від змісту значень до змісту концептів [1: 9]. Унаслідок чого дослідник отримує два напрями: 1) когнітивна семасіологія — повернення до мови (використання когнітивних знань для пояснення явищ і процесів у семантиці мови, поглибленого вивчення лексичної та граматичної семантики); 2) лінгвокогнітивна концептологія — рух до свідомості (моделювання концептів як одиниць національної концептосфери). М. Піменова пропонує досліджувати концепти поетапно: 1) аналіз лексичного значення та внутрішньої форми слова, що номінує концепт; 2) вияв синонімічного ряду лексеми; 3) опис способів категоризації концепту у мовній картині світу; 4) встановлення способів концептуалізації як вторинного переосмислення відповідної лексеми, вивчення концептуальних метафор і метонімії; 5) дослідження сценаріїв [1: 15].

Більшість мовознавців вважають доречним застосовувати метод концептуального аналізу, метою якого, на думку О. Селіванової, є „реконструкція когнітивних механізмів індивідуальної чи колективної свідомості, які опосередковують формування й упорядкування знань про об'єкти дійсності та результати внутрішнього рефлексивного досвіду” [16: 7], тобто, цей метод передбачає моделювання й опис концептів і векторність від думки до слова (а при семантичному аналізі — від слова до думки), від знань до знака. Ідеальною моделлю реалізації концептуального аналізу, за О. Селівановою, постає ментально-психонетичний комплекс, що ґрунтується на синергетичній суперсистемі свідомості, на конекційній та енграмній природі пам'яті, квантово-хвильовій здатності кодування й перекодування інформації людським мозком [15: 197]. В. Маслова для встановлення смислового обсягу концепту пропонує таку модель концептуального аналізу: 1) встановити референтну ситуацію, до якої належить концепт (за наявності художнього тексту ця операція здійснюється на його основі); 2) окреслити місце концепту у мовній картині світу та

мовній свідомості нації через енциклопедичні та лінгвістичні словники (словникова дефініція є ядром концепту); 3) врахувати етимологічну специфіку; 4) залучити різноманітні контексти: поетичні, наукові, філософські, публіцистичні, прислів'я та приказки; 5) результати зіставити з аналізом асох зв'язків лексеми; 6) якщо для аналізу вибрано важливий концепт, то він повинен багаторазово повторитися в живописі, музиці тощо [9: 45-46]. Необхідно зазначити, що та чи інша модель концептуального аналізу залежить не тільки від складності та значущості концепту, але й від мети і завдань, які ставить перед собою дослідник.

На думку М. Полюжина, концептуальний аналіз дає реальну змогу простежити, як і якою мірою знання мови відображає знання людини про світ у вигляді тлумачення у словникових дефініціях [12: 12]. Крім того, концептуальний аналіз спрямований на виявлення й осмислення структури вербалізованого концепту з метою з'ясування обставин його формування, знаходження властивих для нього системних зв'язків та їхніх відмінностей від інших концептів; на отримання різнобічних знань про світ, спосіб життя, традиції та культуру носіїв певної мови [Там само]. Концептуальний аналіз постає логічним продовженням семантичного аналізу і характеризується певними специфічними ознаками: 1) залучає до сфери своїх інтересів не тільки лінгвістику, а й культурологію, історію, психологію, соціологію, філософію тощо та, крім аналізу словникового значення, включає особистий та етнічний досвід, асоціації носіїв мови та культурно-національний контекст (на відміну від семантичного аналізу, що не виходить за межі власне-лінгвістичного знання і виступає суто мовним аналізом одиниць); 2) досліджувана одиниця розкладається на актуальну ознаку, буквальний смисл і пасивну ознаку (за Ю. Степановим), на предметно-образний зміст, поняттєвий і ціннісний складники (за В. Карасиком) тощо (під час семантичного аналізу одиниця розкладається на семи (диференційні семи, архісеми, конотативні семи тощо). Отже, концептуальний аналіз значно ширший за семантичний, відповідно останній у нашій роботі постає частиною методу концептуального аналізу.

Проблема методу ускладнюється й тим, що концепт представлений розгалуженою системою складників (лексемами (включаючи асоціативні зв'язки), фраземами, міфологемами й культуремами, пареміями, прецедентними текстами, біблійними ремінісценціями, науковими термінами, художніми дефініціями тощо), а також може містити невербалізовану частину.

Для встановлення національно-культурної специфіки концепту, репрезентованого фраземами, пропонуємо використовувати такий алгоритм концептуального аналізу: 1) окреслення ядра концепту на основі словникових дефініцій однойменної лексеми різних історичних періодів; 2) встановлення периферії концепту за допомогою асоціативного експерименту; 3) опрацювання ідеографічної структури концепту; 4) визначення місця концепту в загальній концептуальній схемі української мови — **перший рівень концептуалізації**; 5) добір

фонові інформації (зі словників різних типів: етимологічних, тлумачних, міфологічних, культурознавчих, етнолінгвістичних тощо) для кожного семантичного поля, групи, підгрупи; б) виокремлення з фонові інформації спільних і диференційних, загальнокультурних й етнокультурних складників концепту в усіх семантичних полях; 7) окреслення асоціативно-образного комплексу складників концепту, виділених на другому рівні — **другий рівень концептуалізації**. При цьому обов'язковими для дослідження будь-якого концепту виступають виявлення ядра та периферії концепту, визначення його місця у концептосфері певної мови та збирання фонові інформації. Крім того, як один з етапів можна використовувати розгортання семантичного простору слова, проте необхідно пам'ятати, що концептуальний аналіз не обмежується тільки лінгвістичними даними, він щільно пов'язаний з психоментальними основами.

У такий спосіб ми підійшли до концептуального аналізу концепту ЖИТТЯ¹, що репрезентований українськими фраземами. На **першому етапі** виявлено ядро концепту ЖИТТЯ: проаналізовано лексичне значення слова життя у тлумачних словниках різних періодів і встановлено, що в українській фраземі ядро концепту ЖИТТЯ формується сімома складниками: 1) існування всього живого; 2) стан живого організму в стадії розвитку; 3) період існування кого-небудь, вік; 4) спосіб існування кого-небудь; 5) жива істота; 6) вияв фізичних і духовних сил істот; 7) те, що реально існує, дійсність.

На **другому етапі** концептуального аналізу для з'ясування обсягу змісту концепту ЖИТТЯ залучено асоціації, отримані шляхом асоціативного експерименту (500 анкетованих у різних ВНЗ регіону). На підставі опрацювання результатів асоціативного експерименту побудовано синтагматичні та парадигматичні ряди лексем-асоціацій на стимул життя, виявлено найчастотніші (окрім тих, що належать до ядра) й обрано для кожного назву (Табл. 1):

Асоціативний експеримент дозволив сформувати п'ятнадцять периферійних мікроконцептів концепту ЖИТТЯ: *Доля, Особа, Родина, Шлюб, Суспільство, Діяльність, Засоби Існування, Життєвий Інтерес, Скрута, Період, Місце, Ціна, Непередбачуваність, Неминучість, Ризик*. Подальше дослідження структури концепту ЖИТТЯ й особливості її наповнення розглянуто у площині ідеографічної лінгвістики, а виявлення національної специфіки — у розрізі лінгвокультурології та когнітології. Опис концептів як одиниць ментального рівня носить гіпотетичний характер, оскільки належить до дійсності особливого типу — ментальної.

---

¹ Концепт ЖИТТЯ позиціоновано як: 1) *національний концепт* (загальнонаціональний); 2) *духовний концепт*; 3) а) *вторинний*, оскільки первинними концепти бувають лише на стадії свого виникнення; б) *простий*, тому що репрезентований однією лексемою — життя; в) *макроконцепт*, оскільки складається з комплексу мікроконцептів; г) *концепт-максимум*, або такий, що містить *енциклопедичний додаток* (якщо залучаємо відомості з філософії, природознавства тощо).

Таблиця 1. Кількісний аналіз парадигматичних і синтагматичних рядів реакцій на стимул життя

Концепт	Лексичне наповнення	
	Парадигматичний ряд (кількість одиниць)	Синтагматичний ряд (кількість одиниць)
Доля	Доля 57; щастя 116; нещастя 19	Щасливе 102; нещасливе 22
Особа	Задоволення 42; страждання 36; складне 20 / нелегке 7 / непросте; людина 17; смуток 15; самостійність 14; горе 13;	Важке 30 / тяжке 19; особисте 40; власне 29; безтурботне 23; самостійне 10; спокійне 9; безрадісне 4; повноцінне 4; інтимне 2; приватне 2
Родина	Родина 77 / сім'я 53; дитина 53 / діти 37; батьки 49; мама 42 / мати 6; самотність 33; рідні 28; батько 18 / тато 7 / татко 1; родичі 18; сестра 14; злагода 12; брат 5	Родинне 45 / сімейне 47; самотне 17
Шлюб	Шлюб 85; подружжя 46; одруження 27; весілля 23; наречений 19; чоловік 17; дружина 15; вірність 11	Подружнє 55
Суспільство	Суспільство 66; кар'єра 37; люди 32; злет 31; падіння 22, середовище 22	Суспільне 60
Діяльність	Діяльність 52; робота 35; дія 25; праця 18; призначення 7; покликання 6	Діяльне 24
Засоби існування	Гроші 132; заробіток 49; достаток 31; нестатки 9	Матеріальне 61; багате 31; заможне 29; забезпечене 20; бідне 19; розкішне 11
Життєвий інтерес	Інтерес 51	Цікаве 39 / нецікаве 10
Скрута	Скрута 54; труднощі 32; негаразди 22	
Період	Смуга 42	Смугасте 49; чорно-біле 29
Місце	Житло 43; дім 33; будинок 25; гуртожиток 15; хата 4; місце 2	Небесне 19; земне 18
Ціна	Ціна 51; розплата 24; плата 23	
Непередбачуваність	Непередбачуваність 81	Непередбачуване 66
Неминучість	Неминучість 47	Неминуче 21
Ризик	Ризик 53	

Застосування терміна „ідеографічна класифікація” (ідеографічна парадигма) відповідає логіці вияву й опису структури концепту ЖИТТЯ. Опрацьована в роботі фраземоідеографічна класифікація має структуру: *фразема – семантична підгрупа (СПГ) – семантична гру-*

на (СГ) — семантичне поле (СП) — тематична група (ТГ), де СПГ — це сукупність фразем, пов'язаних відношеннями схожості або протиставлення; СГ — це сукупність семантичних підгруп, об'єднаних однією архісемою, що наявна у фразеологічному значенні усіх членів групи та відображає їхні спільні категорійні властивості й ознаки; СП — сукупність семантичних груп, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо мікроконцепту (або складника концепту), ТГ — це сукупність семантичних полів, об'єднаних за концептуальним критерієм навколо макроконцепту. Запропонована структура не є вичерпною, оскільки розрахована лише на аналіз концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці. Отже, на **третьому етапі** концептуального аналізу встановлено ендоконсистенцію концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці. Макроконцепт ЖИТТЯ складається з комплексу мікроконцептів, навколо яких формуються семантичні поля: мікроконцепт *Вік* покладено в основу СП „Період існування”, *Особа й Доля* — СП „Особисте життя”, *Родина та Шлюб* — СП „Сімейне, подружнє життя”, *Суспільство та Діяльність* — СП „Суспільне життя”, *Засоби існування* — СП „Матеріальний стан життя”, *Сприйняття, Життєвий інтерес* — СП „Дійсність”, *Роки* — СП „Кількісна характеристика життя”, *Скрута, Спосіб, Досвід, Період* — СП „Якісна характеристика життя”, *Світ, Місце, Ціна, Ризик, Непередбачуваність і Неминучість* покладено в основу СП „Життя”. Кожен мікроконцепт має семантичні вузли (далі СВ), навколо яких утворюються семантичні групи та семантичні підгрупи. Семантичні вузли „вагітність” (*увійти в тяж; при надії*), „народження” (*Бог (Господь) дав (послав) (1); давати / дати (надати) життя (1); побачити світ (1), „дитинство” (без штанів під стіл бігати (ходити); на припічку кашу їсти), „молодість” ([ще] мак росте (цвіте) в голові; губи в молоці), „доросле життя” (вбиватися / вбитися в колодочки (в палки, в пір'я і т. ін.) (1); входити / ввійти в літа), „старість” (їхати (повертати) з ярмарку (з торгу); на [крайньому (крайнім)] порозі життя; на схилі віку (літ, днів), „жити / втратити життя” (топтати / потоптати ряст; держатися (триматися) на світі (1); голова ціла [на плечах] // позбутися життя; скінчити дні (життя, шлях і т. ін.); заплатити (діал. приплатити) життям; накладати / накласти (наложити) на себе руки) формують мікроконцепт *Вік*; СВ „щастя / нещастя” (доля (фортуна) послужила (послужить); доля маслом губи змастить; пестун (пестій) долі (фортуни і т. ін.) // доля підставила ногу; сьорбнути солоного) — мікроконцепт *Доля*; СВ „задоволення / незадоволення” (жити не горювати (не журитися); жити та (і) Бога (долю, доленьку) хвалити // занудити світом (4), СВ „своє / чуже” (влязти (вкрадатися) / влізти (вкрастися) в душу (1); лізти (залазити) з чобітьми в душу), СВ „самостійне” життя (вступати (входити) / вступити (ввійти) в життя (1); жити на свою руку) — мікроконцепт *Особа*; СВ „залицання” (підбивати / підбити клинці (клина); смалити халяви (халявки), СВ „сватання” (слати (засилати, присилати, посилати) / заслати (прислати) старостів (людей) [за рушниками]; пропонувати / запропонувати руку [й серце]), СВ „одруження /*

розлучення” (ставити (становити) на рушник (на рушнику); брати / взяти (прийняти) закон (1); віддавати / віддати [і] руку [і серце] (1) // розбити (побити) глек (глека, горщик, горщика, макітру і т. ін.) (2); розв’язати світ (пута) (1)), СВ „вірність / невірність” (наставляти / наставити роги (1); скакати (вскакувати) / скочити (вскочити) в гречку), СВ „ювілеї” (медовий місяць (1); золоте весілля) формують мікроконцепт Шлюб; СВ „злагода / незгода” (жити як мед пити; у ладу (2) // не в ладах; жити як кішка з собакою), СВ „родинні зв’язки” (мамин мізинчик; своя кістка // через вулицю бондар; чужа кістка), СВ „самотність” (без роду [і] племені (і прароду)); як (мов, ніби) палець (перст) (1); як билина [в полі]) – мікроконцепт Родина; СВ „влаштованість / невлаштованість у суспільній ієрархії” (знатна птиця; велика цяця (1); сильна (міцна) рука // невелика цяця; низького (дрібного) льоту (лету), СВ „роль у суспільстві” (вартий уваги; на вагу золота (1) // гріш (копійка) ціна [в базарний день]; нуль без палички (1); пустий (порожній) звук; абсолютний нуль), СВ „спільні / неспільні інтереси” (ділити хліб [і сіль] (хліб-сіль) (3); дороги сходяться (схрещуються) / зійшлися (схрестилися) (1) // ходити / піти по різних (по інших) стежках (різними стежками), СВ „середовище” (темне царство; тиха заводь) – мікроконцепт Суспільство; СВ „напрямок діяльності” (пряма (рівна) дорога (стежка, магістраль і т. ін.); стояти на правильному (вірному) шляху // збиватися (сходити) / збитися (зійти) на манівці; збочувати / збочити з дороги (з шляху, з стежки і т. ін.)), СВ „наслідування” (жити чужим розумом (умом); іти (ходити) / піти второваними (протертими, протоптаними і т. ін.) стежками // жити своїм розумом (умом); мати свою стежку (свій шлях) – мікроконцепт Діяльність; СВ „гроші” (грошовий (золотий) мішок (1); презрений (погорджений і т. ін.) метал), СВ „заробіток” (піти на свій хліб; добувати / добути [своїм] горбом; легкий на гроші (1), СВ „утримування” (їсти чужий хліб; сидіти на шиї (на плечах) // злазити (злізати) / злізти з шиї), СВ „бідність / багатство” (годувати злидні (злиднів); пхати вік (біду, життя) // тонутися (потопати) в розкошах; медові [і] та молочні [і] ріки (1); як бобер у салі) – мікроконцепт Засоби існування; СВ „безпосередність” (на власні (свої) очі; перед очима (2), СВ „об’єктивність / спотвореність” (дивитися тверезими очима (тверезо); дивитися на світ ясними очима // бачити [все] в рожевому світлі; всі (і) кози в золоті), СВ „почуття реальності” (відриватися / відірватися від життя (від землі); спуститися / спускатися з неба (з небес) [на землю]) – мікроконцепт Сприйняття; СВ „наявність / відсутність життєвого інтересу” (прокидається / прокинулося серце; прокинулася душа // життя немиле; заснуло серце) – мікроконцепт Життєвий інтерес; СВ „жити довго” (на тому світі пайок йде; забула смерть), „протягом життя” (до [божого (страшного)] суду; до віку вічного; на віку), СВ „до старості / до кінця життя” (до сивого (білого) волосу (до сивини); до сивої (до сідої) коси // до гробової (рідко до судної) дошки; до осикового кілка) – мікроконцепт Роки; СВ „позитивний / негативний” (відчувати пульс епохи; здобувати / здобути світ // ду-

рити світом; жити одним (сьогоднішнім) днем; збавляти / збавити віку (життя) (2), СВ „активний / пасивний” (вертінися (крутитися) на ногах; під лежачий камінь вода не тече // вигріватися на печі; ви-йти із борозни), СВ „узвичаєний / неузвичаєний” (входить / ввійти в [свою] колію (в береги); входить (приходить) / ввійти (прийти) в нор-му // вибиватися (сходити) / вибитися (зійти) з колії; баламутити світом), СВ „правильний / неправильний” (по правді (2)); як Бог велів // світ поганити; блудлива овечка) – мікроконцепт Спосіб; СВ „наяв-ність / відсутність життєвого досвіду” (обглянутися по світі; битий (бита) собака // життя не скуштувати; [і] не нюхати / не понюхати поро-ху (2)) – мікроконцепт Досвід; СВ „безвихідне становище” та „несприятливі умови” (життя повернулося гострим боком; життя притиснуло (притисло)) – мікроконцепт Скрута; СВ „земний / потой-бічний” (цей (сеї) світ; земний паділ // інший мир; той світ) світ – мікроконцепт Світ; СВ „постійне / непостійне” місце життя (наслідже-не місце (1); кидати / кинути якір (якоря) // (блукати по світах (по [божому] світу, по світі)), СВ „відсутність житла” (не мати де голови (голову) прихилити (2); тинятися попідтинню (попід тинами)) – мік-роконцепт Місце.

Аналіз структури концепту ЖИТТЯ уможлиблює опрацювання її ідеографічної парадигми: 1240 фразем – 131 семантична підгрупа – 39 семантичних груп – 9 семантичних полів, останні можуть розгля-датися як відносно самостійні мікросистеми. П'ять відсотків фразем становлять ідеографічний залишок.

У межах ідеографічної парадигми фраземи вступають у відно-шення подібності та протиставлення. За синонімічними відношення-ми фраземи об'єднуються в семантичні групи та семантичні підгру-пи. У межах СПГ фраземи розташовуються в певній послідовності: від стилістично нейтрального та семантично прозорого до найбільш емоційно насиченого з високим ступенем метафоричності, наприклад: СПГ „Нерідна людина або далекий родич”: *чужа кістка, чужа чужина (2), в десятому коліні, нашому тинові двоюрідний пліт, через вулицю бондар, десята (сьома) вода на киселі (на кисіль), свояк з лівої щоки, через дорогу навприсядки*. Таке розташування дозволяє конкретизува-ти диференційну сему СПГ, тому чим далі в класифікаційній структу-рі перебуває та чи інша фразема, тим більш специфічні змістові еле-менти визначають її значення.

У межах того чи іншого семантичного поля фразеологічні анто-німи пов'язані відношеннями “перетину”: об'єднані архісемою і про-тиставлені диференційними семами з можливістю розбіжності у по-тенційних і конотативних семах. 8 семантичних груп вступають в антонімічні відношення й утворюють 4 антонімічні пари (СГ „Моло-дість” – СГ „Старість”, СГ „Існувати” – СГ „Припинити існування”, СГ „Щасливе життя” – СГ „Нещасливе життя”, СГ „Життя задоволь-няє” – СГ „Життя не задовольняє”). Семантичні підгрупи вступають в антонімічні відношення значно частіше за семантичні групи: 80 се-мантичних підгруп утворюють 40 антонімічних пар (СПГ „Займати

стале чи високе місце у суспільному житті” — СПГ „Займати незначне місце в суспільному житті”, СПГ „Сприймати життя об’єктивно” — СПГ „Сприймати життя спотворено”, СПГ „Правильний спосіб життя” — СПГ „Неправильний спосіб життя” тощо). Відношення протиставлення властиві і семантичним підгрупам, які належать до різних груп за умови, що семантичні групи теж вступають в антонімічні відношення: СПГ „Залишити когось живим (помилувати, врятувати)” (СГ „Існувати”) і СПГ „Позбавити когось життя” (СГ „Припинити існування”); СПГ „Щастить у житті”, СПГ „Бути щасливим” (СГ „Щасливе життя”) і СПГ „Не щастить у житті”, СПГ „Бути нещасливим” (СГ „Нещасливе життя”) тощо. У структурі концепту ЖИТТЯ наявні семантичні групи та семантичні підгрупи, що перебувають поза антонімічними відношеннями (СГ „Родина”, СГ „Життєвий досвід”, СПГ „Ювілеї подружнього життя”, СПГ „Свататися”).

На **четвертому етапі** запропоновано ідеографічну парадигму концепту ЖИТТЯ, що природно вписується і цілком відповідає загальній, концептуальній схемі семантичних відношень у лексиці: концепт ЖИТТЯ належить до категорії „буття” і взаємодіє з категоріями „простір”, „час”, „рух”, „окреме”, „якість”, „кількість”, „відношення”.

Оскільки концепти, репрезентовані фраземами, безпосередньо пов’язані з народними звичаями й обрядами, переказами та легендами, міфологією та фольклором — явищами, що реалізують історичну спадковість, то важливим постає відновлення екстралінгвістичної ситуації, контексту, що сприяли утворенню певної фраземи чи групи фразем і формуванню окремих концептів.

У межах **п’ятого етапу** реалізовано цю мету: зібрано фонову інформацію для кожного семантичного поля, групи, підгрупи, фраземи зі словників різних типів (етимологічних, тлумачних, міфологічних, культурознавчих, етнолінгвістичних тощо).

На **шостому етапі** концептуального аналізу відбувається поглиблення змісту мікроконцептів, виділених на першому рівні концептуалізації. Концепт ЖИТТЯ розкривається через наскрізні мікроконцепти, виявлені майже в усіх семантичних полях: Дорога, Душа, Доля, Світ, і мікроконцепти, виділені в межах окремих семантичних полів: Світове дерево / Дерево життя, Дунай, Земля, Небо (СП „Життя”, СП „Період існування”, СП „Кількісна характеристика життя”); Хрест (СП „Особисте життя”); Тварина (СП „Суспільне життя”, СП „Якісна характеристика життя”); Очі, Серце (СП „Дійсність”); Гарбуз, Рушник, Скриня, Хустка і Коса (СП „Сімейне, подружнє життя”); Копійка, Сорочка, Хліб (СП „Матеріальний стан життя”).

Серед окреслених мікроконцептів наявні загальнокультурні мікроконцепти, що набувають національного забарвлення (*Серце, Копійка, Хліб, Сорочка*); мікроконцепти, пов’язані з міфологічними уявленнями українського народу про життя (*Душа, Доля, Світове дерево / Дерево життя, Дунай, Небо і Земля*); мікроконцепти, що виступають етнокультурними складниками концепту ЖИТТЯ (*Рушник, Хустка і Коса, Скриня, Гарбуз*).

На **сьомому етапі** визначено асоціативно-образний комплекс концепту ЖИТТЯ: 1) **Гарбуз** — весілля, знак відмови (під час сватання), статевий потяг, хлопець; 2) **Світове дерево / Дерево життя** — життя і смерть, медіатор, пограничний локус, посередник між світами, світова вісь, структура всесвіту, часопростір; 3) **Доля** — багатство, благо, благополуччя, благоустрій, добробут, життєве приречення (визначення наперед), інтуїція та внутрішній голос, людина, народження, невдача / удача, невезіння, неталан / талан, персоніфікована істота, праця, характер занять, щастя; 4) **Дорога** — життєвий шлях (сума певних вікових відрізків), життя, кар'єра, напрям діяльності, перебіг справ, посередник між світами (Калиновий / Волосяний міст, Чумацький шлях), початок і кінець (народження і смерть), природний хід життя, соціальні сходинки (рух угору), спосіб існування, *цей світ і той світ*; 5) **Дунай** — вода, дорога (*на той світ*), межа (розділяє світи), полотняні мости (погребальні рушники); 6) **Душа** — Бог і янголи, вічне життя й безсмертя, вразливість, вшанування (пращурів), гармонія і злагода (у родині), людина (внутрішня сутність), мандри, молитва, народження, пекло і рай, смерть, тіло; 7) **Земля** — домовина, жіноче плодоносне начало, кінець життя або його наближення, материнство, могила, межа (між засвоєним людиною простором і хтонічним нижнім світом), праматір і годувальниця всього живого, реальність, святиня, тверезий погляд, частина тричленного всесвіту; 8) **Копійка і Гаманець** — багатство, ворожіння, засоби існування, матеріальний стан, родинна обрядовість; 9) **Коса** — вікова категорія, вірність, гідність, кохання, краса (дівоча), охайність, сімейний стан, честь, чистота; 10) **Небо** — втрата відчуття реальності, задоволення й щастя, ілюзія, місце перебування Бога та янголів, мрія, недосяжність і нездійсненність, радість, частина тричленного всесвіту; 11) **Очі** — дійсність, реальність / ірреальність, сприйняття життя; 12) **Рушник** — благословення, вінчання, гостинність, єднання на весіллі, захист, злагода, знак згоди (бути дружиною), подружня вірність, працьовитість, прощання, ритуальний предмет, чистий широкий шлях, шлюб; 13) **Світ** — життєвий досвід, життя, земля, локус існування людини, мандри, протяжність, спосіб життя, ставлення до життя, частина всесвіту; 14) **Серце** — внутрішній світ, життєва сила (її центр), життя, інтерес до життя, морально-емоційне ядро людини; 15) **Скрина** — весілля, власність дівчини, заможність (родового батьківського вогнища), звичаєвий устій, моральні і духовні засади, працелюбність (нареченої), спадщина (тільки після смерті), спогад (про минуле дівоцтво); 16) **Сорочка** — засіб існування, матеріальний стан; 17) **Тварина** — життєвий досвід, роль у суспільному житті; 18) **Хліб** — благословення, видимий світ Божого життя, гостинність, доля, достаток, духовні та матеріальні інтереси, єднання (на весіллі, живих з душами предків), життя, заробіток, засіб існування, культовий предмет, матеріальний стан, оберіг, повага, подяка, родинна обрядовість, сакральність, святість, Сонце; 19) **Хрест** — вічне життя, випробування, доля, всі чотири сторони, Ісус, кінцевий пункт життя, культовий предмет, людина, оберіг, смерть, страждання;

20) **Хустка** — весілля, вірність, знак згоди (бути дружиною), любов, ознака молодиці, перехід дівчини під владу чоловіка, перехід до іншого соціального стану, прихильність, прощання, сімейний статус.

Отже, опрацьована модель концептуального аналізу дозволила встановити, що концепт ЖИТТЯ виникає у процесі структурування інформації про життя людини та його основні властивості; обсяг змісту концепту містить відомості не тільки про об'єктивний стан речей у житті (матеріальний стан, якісна й кількісна характеристика життя, особисте, сімейне (подружнє) та суспільне життя тощо), а й відомості про уявлювані світи (потоїбічне життя, підземний світ, небесний світ), гіпотетичний стан речей у цих світах, способи пересування між світами. За допомогою цього алгоритму ми найбільш повно й об'єктивно виявили істотні, асоціативно-образні експліцитні й імпліцитні характеристики концепту ЖИТТЯ, репрезентованого українськими фраземами, тобто його національно-культурну специфіку.

Авторський опис додає окремі штрихи до репрезентації обсягу змісту концепту ЖИТТЯ. Як і будь-який інший концепт, цей концепт у мовній свідомості українця, окрім фразем, представлений: 1) лексемами (лексеми, що виявляють усталені асоціативні зв'язки з лексемою життя: *верба, борода* символізують життєву силу; *кров* — осереддя й символ життя; власні назви — міфологічні персонажі, пов'язані з життям: *Богородиця* — символ матері, життя, світла, любові; *Мати Світу* — богиня життя; *Род* — творець Всесвіту, бог Життя і т. ін.); 2) прислів'ями та приказками (*Тепер правдою на світі не проживеш; Гірка життя, гірка доля — що ж робити! Божа воля; Живу тихо, без плюскоти; Життя наше, як навутина* тощо); 3) художніми дефініціями (*Веселість серця — життя людині* (Г. Сковорода); *Життя наше — мандрівка* (Г. Сковорода)); 4) мікроконтекстами Біблії; 5) художніми текстами, зокрема антитезами, евфемізмами, епітетами, метафорами, перифразами, персоніфікаціями, порівняннями, символами (*І нам удвох в грозі і в сумі, / Де протекло життя круте, / Він добрим цвітом зацвіте* (А.Малишко); *Немає мужності другої, / як не боятися життя...* (В. Сосюра)). Усі окреслені репрезентанти концепту ЖИТТЯ потребують подальшого детального вивчення. Здійснене дослідження постає лише частиною опрацювання національного концепту ЖИТТЯ в українській картині світу.

1. Антологія концептів / Под ред. В. Карасика, И. Стернина. — М.: Гнозис, 2007. — 511 с.
2. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури // Українська мова. — 2004. — №4. — С. 18–28.
3. Загнітко А. Сучасні лінгвістичні теорії. — Донецьк: ДонНУ, 2006. — 338 с.
4. Краснобаєва-Чорна Ж. Термінополе КОНЦЕПТ // Українська мова. — 2006. — №2. — С. 67–79.
5. Краснобаєва-Чорна Ж. Формування ядра та периферії концепту ЖИТТЯ в українській фраземіці // Вісник Запорізького національного університету: Збірник наук. ст. Філологічні науки. — Запоріжжя: Запорізький нац. ун-т, 2006. — №2. — С. 141–146.

6. Любина И. Аксиология концепта «Возраст» в русской, британской и американской лингвокультурах: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19 / Кубанский гос. ун-т. — Краснодар, 2006. — 22 с.
7. Мамич М. Концепти Правда / Неправда в українській літературній мові: семантико-стилістичний аспект: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.01 / Одеський національний ун-т. — Одеса, 2002. — 20 с.
8. Манакин В. Сопоставительная лексикология. — К.: Знання, 2004. — 326 с.
9. Маслова В. Когнитивная лингвистика. — Минск: ТетраСистемс, 2004. — 256 с.
10. Мінаєва Е. Гендерна концептологія: мовна репрезентація концептів „Дім” і „Любов” у жіночій поезії: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.02 / Таврійський нац. ун-т ім. В.І. Вернадського. — Сімферополь, 2007. — 23 с.
11. Пальчевська О. Концепт Шлях в англійській, французькій та українській мовах: лінгвокогнітивний та етнолінгвістичний ракурси: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.15 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2006. — 20 с.
12. Положин М. Концептуальна система як базове поняття когнітивної семантики й теорії мовної особистості // Проблеми романо-германської філології: Зб. наук. праць. — Ужгород: Ліра, 2005. — С. 5–20.
13. Попова З., Стернин И. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007. — 314 с.
14. Савельева О. Концепт «Еда» как фрагмент языковой картины мира: лексико-семантический и когнитивно-прагматический аспекты (на материале русского и английского языков): Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.02.19 / Кубанский гос. ун-т. — Краснодар, 2006. — 25 с.
15. Селіванова О. Концептуальний аналіз: проблеми та принципи // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Лінгвістика”: Зб. наук. праць. — Херсон: Вид-во ХДУ, 2006. — Вип. 4. — С. 194–197.
16. Селіванова О. Проблеми концептуального моделювання в сучасних мовознавчих студіях // Лінгвістичні студії: Зб. наукових праць. — Черкаси-Брама-Україна. — 2006. — Вип. 2. — С. 7–13.
17. Сорока Т. Концепти „Дім” і „Родина” в російській, англійській та французькій мовній свідомості: Автореф. дис. ...канд. филол. наук: 10.01.15 / Донецький нац. ун-т. — Донецьк, 2006. — 20 с.
18. Степанов Ю. Константы: Словарь русской культуры. — М.: Школа „Языки русской культуры”, 2001. — 990 с.
19. Ужченко В., Ужченко Д. Фразеологія сучасної української мови. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 400 с.
20. Щербін В. Українська концептологія і концептографія: погляд із Білорусі // Українська мова. — 2008. — №3. — С. 26–40.
21. Bierwisch M. Formal and Lexical Semantics // Proceedings of the XIII International Congress of Linguistics. — Tokyo, 1983. — P. 122–124.
22. Langaker R.W. Concept, Image and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. — Berlin — New York: Mouton de Gruyter, 1991. — 395 p.
23. Wierzbicka A. Semantics, Culture and Cognition, Universal Human Concepts in Culture — Specific Configuration. — New York; Oxford: OUP, 1992. — 325 p.

Zhanna Krasnobaeva-Chorna

THE CONCEPTUAL ANALYSIS AS THE METHOD OF CONCEPTIVE SCIENCE
(ON MATERIAL OF THE CONCEPT LIFE IN THE UKRAINIAN PHRASEOLOGY)

The article is the sequential of the author's series of publications on theoretical and practical problems of the conceptive science. The conceptual analyses of concept LIFE, presented by the Ukrainian phrasemes, have been given in the work. Covert and pronounced descriptions of concept LIFE, i.e. its national-cultural specificity is determined.

Keywords: conceptive science, concept, conceptual analyses, conceptualization, phraseological units.

УДК 811.161.2'374.46

Ірина Іваненко (м. Київ)

УКРАЇНСЬКА ЛОГОПЕДИЧНА ТЕРМІНОЛОГІЯ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИКИ

У статті запропоновано основні аспекти лінгвістичного аналізу української логопедичної термінології, означено актуальність, новизну, теоретичне та практичне значення такого дослідження, а також на фактичному мовному матеріалі продемонстровано необхідність семантико-функціонального та історико-соціального підходів до означеного кола питань.

Ключові слова: *термін, логопедична термінологія, семантико-функціональний аспект, історико-соціальний аспект, лексико-тематична група, міждисциплінарні зв'язки.*

В українській лінгвістиці протягом останніх років підвищився інтерес до вивчення галузевих термінологій. Ґрунтовно проаналізовані в діахронії та синхронії терміносистеми й професійна лексика таких галузей, як економічна, юридична, біологічна, медична, нафтогазова, ботанічна, педагогічна тощо. Обрані різні об'єкти і предмети лінгвістичного аналізу, напр., функціонування термінологічної лексики у певних джерелах [10], функціонування регіональної професійної лексики народних промислів [2], проблеми іншомовних запозичень в українських терміносистемах [4, 7]. Найчастіше увагу зосереджено на семантико-структурних та стилістичних особливостях галузевої термінології [1; 3 – 5; 7 та ін.].

Досі лінгвістика не вивчала комплексно проблеми української **логопедичної термінології** [далі – ЛТ], є лише поодинокі публікації, присвячені цій темі [8; 9]. Така ситуація потребує виправлення, адже відсутність унормованої термінологічної бази української логопедії не лише спричиняє практичні незручності у її використанні, а й применшує значення теоретичних досягнень логопедичної науки. Отже, інтралінгвістична актуальність теми зумовлена потребою заповнити цю нішу в дослідженні галузевої структури української термінології та надолужити прогалину, зумовлену відсутністю українського словни-

© І.М. ІВАНЕНКО, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

53

ка логопеда. Екстралінгвістична актуальність лінгвістичного аналізу названого пласту лексики зумовлена зростанням потреби українських логопедів в оволодінні сучасною українською науковою термінологією, яку вони протягом десятиліть не використовували у зв'язку з інтенсивними процесами зросійщення цієї науково-практичної сфери.

Термінологія логопедії привертає увагу лінгвіста насамперед тим, що є яскравим прикладом творення поняттєвої бази суміжних наук. Відносно молоді види організованої професійної діяльності, що контамінують ознаки різних галузей знань, здебільшого користуються і відповідними термінологічними одиницями наук-«донорів». Семантичний обсяг, якого вони набувають у новій інтерпретації, може стати предметом ґрунтовного наукового дослідження. Важливим аспектом у вивченні цієї проблематики є також відмежування терміноодиниць, запозичених із суміжних наук, від термінів, які породила власне наука логопедія.

Крім того, у терміносистемі логопедії поширені такі явища, як багатозначність, синонімія власне українських номенів та латинізмів, грецизмів, граматична неусталеність запозичених лексем, що спричиняє складнощі у функціонуванні наукових понять. Таким чином, стан ЛТ, неупорядкованість її лексики потребують ретельного дослідження термінів, уніфікації, формування їх у вигляді упорядкованої системи, яка б відповідала сучасним вимогам логопедичної науки і не ставала на заваді порозумінню між спеціалістами. У цій статті означимо українську логопедичну термінологію як об'єкт актуального, нового, багатоаспектного лінгвістичного дослідження.

Беручи за основу теорію і прагматику термінологічної лексики у сучасному вітчизняному мовознавстві, означаємо термін як спеціальне слово, що відповідає умовам системності, дефінітивності, однозначності, лаконізму, а також естетичним нормам сучасної мови. Аналіз особливостей фонду професійної лексики української мови, її трансформації в процесі розбудови терміносистем останніх років, аналіз стану вивчення терміносистем, суміжних із логопедичною (медичною, психологічною, педагогічною термінологією), вивчення питань кодифікації та міжнародної стандартизації термінології дасть змогу глибше зрозуміти специфіку формування та еволюції логопедичної термінології. Уважаємо за доцільне розглядати ЛТ порівняно з українською літературною мовою, наприклад, за параметрами нормування, жанрової диференціації, темпів і чинників зміни й збагачення.

Комплексне вивчення ЛТ можливе за умови поетапного розв'язання низки завдань, у визначенні яких опираємося передусім на сучасний досвід дослідників проблем галузевих терміносистем [1–5; 7; 10 та ін.]. Насамперед слід з'ясувати структурні й функціональні особливості української логопедії в системі наук, зокрема в системі корекційної педагогіки. Це дасть змогу простежити міждисциплінарні термінологічні зв'язки. У плані аналізу функціонально-стилістичних та ідеографічних характеристик української логопедичної термінології передбачаємо аналітичний огляд структури корекційної педагогі-

ки, визначення місця логопедії серед інших її галузей (тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, олігофренопедагогіки та ін.), зв'язок логопедії з педагогікою, медициною, психологією, лінгвістикою, фізіологією тощо для унаочнення взаємодії їх терміносистем. Також це сприятиме визначенню особливостей формування терміно-поняттєвого апарату логопеда в контексті дифузного характеру аналізованої термінологічної системи.

Наступним етапом роботи буде виокремлення власне об'єкта дослідження із широкої сфери наукової термінології, визначення семантики й функцій термінологічних одиниць. Матеріалом дослідження є терміни, професіоналізми, зафіксовані в тлумачних загальномовних і галузевих словниках, енциклопедіях, довідниках, у науковій фаховій літературі, міжвідомчих тематичних наукових збірниках Інституту спеціальної педагогіки АПН України, зокрема лабораторії логопедії, у фахових монографіях, статтях та усному професійному мовленні спеціалістів-логопедів та науковців (серед них українськомовні, як-от: *Крутий К. Л.* Вчимося мови та розмови, або Українська разом з матусею. — Запоріжжя, 2001. — 336 с.; Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Науково-метод. збірник. — К., 2001. — Вип. 2. — 447 с.; *Манько Н.В.* Діагностика та корекція мовленнєвого розвитку дітей раннього віку: Науково-метод. посібник. — К., 2008. — 256 с.; *Кондратенко В.* Заїкання: феноменологія та основні напрями реабілітації: Навч. посібник для вищих навчальних закладів. — К., 2006. — 70 с.; Інтеграція аномальної дитини в сучасній системі соціальних відносин: Матеріали Всеукраїн. наук.-практич. конф. (2–3 листопада 1994 р.). — К., 1994. — 298 с.; Конспект: Науково-метод. журнал. — Л., 1995. — 74 с.; *Трофименко Л. І.* Корекційне навчання з розвитку мовлення дітей середнього дошкільного віку із ЗНМ: Програмно-метод. комплекс. — К., 2007. — 120 с.; Корекційна педагогіка: Науково-метод. журнал / Вісник Української асоціації українських корекційних педагогів. — К., 2007. — №1. — 24 с.; українські російськомовні, напр.: *Детская психоневрология: Справочное пособие / Л.А. Булахова, С.Н. Зинченко, И.В. Кузнецов [и др.].* — К., 2001. — 496 с.; *Соботович Е.Ф.* Методика виявлення речевих порушень у дітей і діагностика їх готовності к школьному обучению: Научно-метод. издание. — К., 1998. — 127 с.; *Соботович Е.Ф.* Нарушения речевого развития у детей и пути их коррекции: Учебно-метод. пособие. — К., 1995. — 204 с.; *Соботович Е.Ф.* Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования. — К., 1981. — 59 с.; інші російськомовні, такі, як: *Фомичева М.Ф.* Воспитание у детей правильного произношения: Учеб. пособие для педагогических училищ. — М., 1989. — 239 с.; Изучение нарушений письма и чтения. Итоги и перспективы: Материалы I Международной конференции Российской ассоциации дислексии. — М., 2004. — 296 с.; Логопедия: Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. «Дефектология» / *Л.С. Волкова, Р.И. Лалаева [и др.].* — М., 1989. — 528 с.; *Хватцев М. Е.* Логопедия: Пособие для студентов пед. ин-тов и учителей спец. школ. — М., 1959. — 476 с. тощо, галузеві термінологічні словники: Дефектологический словарь. — М., 1970. — 504 с.; Краткий дефектологический словарь. — М., 1964. — 398 с.; Психологічний словник. — К., 1982. — 216 с. та ін.

Відповідно, дібраний фактичний матеріал можна класифікувати за такими параметрами:

1) ідеографічним: логопедична термінологія як система лексико-тематичних груп — ЛТГ, як-от 1) назви дисципліни, науки, її розділів (*педагогіка, корекційна педагогіка, логопедія дошкільна / шкільна / під-*

літків / дорослих, логопедагогіка, логодидактика, логопсихологія, логопатологія, патопсихолінгвістика); 2) назви об'єкта й предмета логопедії (особа (індивід, людина, дитина, учень дитина) з порушеннями (вадами, недоліками, дефектами) мовлення (мовленнєвого розвитку, мовленнєвої діяльності), порушення мовлення, навчання, виховання, корекція, компенсація, розвиток, попередження (пропедевтика, запобігання), діагностика); 3) назви осіб (особа з порушеннями мовлення, логопед, вчитель-логопед, вчитель-дефектолог, дитина, учень, підліток, афазик, алалік); 4) назви вад, хвороб, симптомів, синдромів (дислалія, дизартрія, ринолалія, ринофонія, алалія, афазія, дисфазія, гугнявість, гаркавість, недорікуватість, слухо-німота, заїкання (заїкуватість, заїкування, затинання), дисграфія, аграфія, дислексія, алексія, дизорфографія, ротацізм, сигматизм свистячих / шиплячих, ламбдацізм, капацизм, гамацізм), 5) назви логопедичних закладів (логопедичний садок, клас, логопедична група, школа, мовна (мовленнєва) школа, мовні (мовленнєві) центри, заклади компенсаторного типу, спеціальні логопедичні садки для дітей з порушеннями мовлення); 6) назви документів (мовленнєва картка, логопедичне заключення, положення про логопункт закладів освіти тощо); 7) назви анатомо-фізіологічних і психологічних основ мовлення (губи, зуби, вушна раковина, гортань, язик, корінь, спинка, кінчик язика, дихання, звукоутворення, пізнавальна діяльність, мислення, вищі психічні функції, мотивація, увага) та ін.;

2) функціонально-стилістичним: логопедична термінологія в кореляції із:

— загальнонауковими термінами, як-от релевантність, дигресія, репродукція, деструкція, колізія, динамічність, динаміка розвитку, методика, класифікація, гіпотеза, експеримент тощо;

— спеціальними міждисциплінарними, напр., логопедія і педагогіка (навчання, виховання, вчитель, вихователь, урок, заняття, вправи, дидактика, педагог, учень, навчально-виховний процес) / корекційна педагогіка (корекція, компенсація, корекційно-компенсаторний процес, корекційно-розвивальний процес, корекційно-попереджувальний процес, превентивне (попереджувальне) навчання, інклюзивне навчання, інтегроване навчання, інтегровані класи, дефекти, порушення, вчитель-дефектолог, корекційний педагог) / психологія (особистість, пізнавальна діяльність, мислення, вищі психічні функції, мотивація, увага, переключення уваги, уявлення, сприймання, відчуття, пам'ять, темперамент, асоціація, психотренінг, психокорекція) / соціологія (дітисироти, діти, позбавлені батьківського піклування, безпритульність, соціальна робота, соціальні служби, соціальна реабілітація, трудова реабілітація, інвалідність) / загальна медицина (симптом, синдром, захворювання, хвороба, інфекція, лікування (терапія), медикаменти, ортопедія, ортодонтія, діагностика, діагноз) / анатомія (губи, зуби, вушна раковина, гортань, язик, корінь, спинка, кінчик язика, валик Пасавана, альвеоли, під'язикова вуздечка, увула (язичок), тверде / м'яке піднебіння, медіальний, латеральний, мозок, мозочок, півкулі, вестибу-

лярний апарат) / фізіологія (голосоутворення, дихання, зір, слух, збудження, гальмування, нейродинаміка, позіхання, жування, слиновиділення, локомоція, рефлекс, пологи, перебіг пологів, натальний період, перинатальний період, постнатальний період, стрімкі пологи, ендогенні, екзогенні фактори) / загальна патологія (асфіксія, обвиття пуповиною, токсикози, аглосія, атрофія, дистрофія, прогнатія, прогенія, неправильний прикус, викривлення носової перегородки, поліпи, аденоїди носової порожнини, фібриоми, розрив голосових зв'язок, піднебінно-щелепні аномалії, незрощення губи, готичне (високе) піднебіння, укорочена під'язична вуздечка, астенія, патогенез) / невропатологія (абазія, афазія, апраксія, дитячий церебральний параліч (ДЦП), диспраксія, атаксія, атонія, гіпертонія, гіпотрофія, гіпотонія, гіперрефлексія, арефлексія, гіпорефлексія, дизартрія, анартрія, парези, паралічі (центральні, периферійні), спастичність, паретичність, неврит, патологічні рефлексії, гіперкінези, судоми, тремор, нейроінфекції, менінгіт, енцефаліт, менінгоенцефаліт, арахноїдит, черепно-мозкові травми, струс мозку) / загальна біологія (філогенез, онтогенез, організм, клітина, обмін речовин, метаболізм, функціональні системи організму) / психопатологія (аутизм, фонофобія, неврози, психопатії, шизофренія, деменція, психози, маніакально-депресивний психоз, олігофренія, склероз, затримка психічного розвитку) / психофізіологія людини (нейрон, аксон, нейродинаміка, збудження, гальмування нервових процесів) / хірургія (операція (хірургічне, оперативне втручання), конхотомія, уранопластика, хейлопластика) / фармацевтика (нейролептики, антидепресанти, релаксанти, біологічно активні добавки (бади)) / лінгвістика (мова, мовлення, форми мовлення, звук, фонема, алофон, сема, лексема (слово), морфема, склад, словосполучення, речення, синтаксис, словник, зв'язне мовлення, відмінки, відмінювання, дієвідмінювання, особи, частини мови, граматичні категорії, словозміна, словотвір, артикуляція, артикуляційний апарат, творення звуків мови, місце і спосіб творення звуків, палаталізація, голосні, приголосні звуки, дзвінки, шумні, сонорні звуки та ін.;

– вузькоспеціальними міждисциплінарними: логопедія і тифлопедагогіка (вербалізм, сліпі, слабозорі, діти зі зниженим зором, пізноосліплі, тактильна дислексія, шрифт Брайля, збільшувальні пристрої, луни (сферичні, циліндричні) / сурдопедагогіка (глухота, туговухість, глухий, недочуваючий, діти зі зниженим слухом, пізнооглухлі, слуховий апарат, звукопідсилювальна апаратура, поліфонатор) / олігофренопедагогіка (олігофренія, розумова відсталість (легка, помірна, тяжка, глибока), імбецильність, дебільність, допоміжна школа та ін.;

– професійною логопедичною лексикою, або професійним жаргоном (логопат, дефектологія, логопедичний садок / клас / група / школа, мовна (мовленнева) школа, мовні (мовленневі) центри, наші діти);

– загальноновживаною лексикою (вовча паща, заяча губа, картавість, гугнявість, зайка, зайкатися, зайкування, запинання, шепелявити, шепелявий, недорікуватість, недорікуватий, дебіл, імбецил, ідіот).

Отже, окреслюється ядро логопедичної терміносистеми (власне логопедичні терміни, як-от *логопедія, логопед, вчитель-логопед, вчитель-дефектолог, діти з порушеннями мовлення (мовленевого розвитку), логопедичний масаж, логоритміка, логопункти, логопедичні кабінети, логопедичні стаціонари, порушення (вади, недоліки, дефекти) мовлення, дислалія, дизартрія, ринолалія, ринофонія, алалія, афазія, дисфазія, гугнявість, гаркавість, недорікуватість, слухо-німота, заїкання (заїкуватість, заїкування, затинання), дисграфія, аграфія, дислексія, алексія, дизорфографія, ротацизм, сигматизм свистячих / шиплячих, ламбдацизм, капацизм, гамацизм, хітизм, йотацизм, тетицизм, параротацизм, параламбдацизм, парасигматизм, парайотацизм, паракітизм, паратетизм, паралалія, тахілалія, брадилалія, полтер, мутицизм, вимова бокова / щічна / увулярна / велярна / міжзубна / призубна / одноударна, аграматизм, змішування / перестановки / заміни звуків, елізія, контамінація, персеверація, антиципація, літеральні / вербальні парафазії, спотворення звуко-складової структури слова, спотворена звуковимова, логорея, вортсалат, постановка / автоматизація / диференціація звуків, логопедичний зонд та ін.) та кількарівнева периферія: одиниці, етимологічно споріднені з терміносистемами інших наук (*онтогенез, голосоутворення, формування, форми мовлення, звук, речення*), із загальноповсюджаною мовою (*загальноосвітня школа для дітей із ТПМ – мовленнєва школа, дитина з дислалією – дислалік*).*

Суттєвим етапом дослідження є виявлення екстралінгвальних та лінгвальних аспектів формування логопедичної термінології. Як будь-яка терміносистема, ЛТ потребує вивчення в діахронії та синхронії. З цією метою буде здійснено спостереження над основними етапами розвитку логопедії та її терміносистеми, зокрема з урахуванням історико-соціальних аспектів її функціонування. Так, ЛП зазнала якісних змін у зв'язку зі зміною статусу мовних одиниць внаслідок соціальних чинників: термін *дефективна дитина* (з офіційної мови дефектології поч. ХХ ст.), набувши негативного емоційного забарвлення, вийшов з офіційного вжитку, натомість з'явився термін *аномальна дитина*, який з тих самих причин було замінено терміном *дитина зі спеціальними (особливими) потребами* [8].

Передбачено проведення аналогій з особливостями розвитку інших терміносистем української мови, зокрема за ознакою зросійщення терміносистем багатьох галузей.

Висвітлення потребують питання походження термінів, перекладу, деривації, також різноманітні лексико-семантичні процеси, поширені в терміносистемі логопедії, для виявлення семантико-парадигматичних зв'язків терміноодиниць. Так, важливим аспектом дослідження стане семантичний аналіз, зокрема зіставним, дефініційним методом будуть досліджені проблеми:

— синонімії: *особа (індивід, людина, дитина, учень дитина, підліток) з порушеннями (вадами, недоліками, дефектами) мовлення (мов-*

ленневого розвитку, мовленнєвої діяльності), заїкання (заїкуватість, загикування, затинання), готичне (високе) піднебіння);

– багатозначності: *фонематичні уявлення* — а) уявлення мовця про фонему як узагальнений звукотип; б) уявлення мовця про фонемний (звуковий) склад слів; *звук* — а) найменший елемент живого мовлення (синонім до **звук** у лінгвістиці); б) узагальнений за корисними акустико-артикуляційними ознаками звукотип (синонім до **фонема** у лінгвістиці); *дислексія* — а) порушення писемного мовлення взагалі; б) порушення читання;

– паронімії: *праксис кінетичний* (який забезпечує відтворення послідовності рухів, зокрема артикуляційних) / *кінестетичний* (який забезпечує виконання окремих ізольованих рухів, зокрема артикуляційних), *дислалія* (порушення звуковимови при збереженому слухові й іннервації органів артикуляції) / *дислексія* (порушення писемного мовлення, вужче — порушення читання), *аферентний* (який забезпечує аналіз м'язових відчуттів) / *еферентний* (який забезпечує аналіз мозкових сигналів), *прогнатія* (щелепна аномалія, коли верхня щелепа суттєво виступає вперед порівняно з нижньою) / *прогенія* (щелепна аномалія, коли нижня щелепа суттєво виступає порівняно з верхньою) тощо. Слід зазначити, що деякі пароніми мають ознаки антонімів і змішування таких термінів у професійній мові веде до суттєвих помилок у дослідженні й діагностуванні вад і хвороб, а отже, це слід ураховувати в процесі підготовки логопедів у навчальному закладі;

– антонімії: *норма / патологія, порушення функціональне / органічне, помилки еволюційні / патологічні*.

Таким чином, тісно споріднена із мовознавством галузь корекційної педагогіки — логопедія вперше отримає комплексне висвітлення у лінгвістичному аспекті; уперше в українській лінгвістиці буде виокремлено пласт логопедичної лексики, здійснено його синхронне та частково діахронне дослідження з практичним втіленням результатів у словник української логопедичної термінології.

Таке дослідження сприятиме подальшому вивченню проблем термінології інших підсистем мови суміжних наук, зокрема галузей корекційної педагогіки (тифлопедагогіки, сурдопедагогіки, олігофренопедагогіки тощо), виробленню критеріїв диференціювання понять та їх номінацій, поглибленню відомостей про загальні напрямки розвитку спеціалізованої лексики, закономірностей її формування та функціонування. На прикладах логопедичної термінології можливе з'ясування основних питань творення термінів логопедії, виявлення специфіки системних зв'язків у термінологічному просторі логопедії, простеження взаємодії наукової термінології із загальноживаною лексикою, встановлення основних закономірностей поповнення термінологічного корпусу науки, що перебуває на межі декількох галузей знань.

Дослідження ЛТ має бути дескриптивно-прескриптивним, тобто фіксування, описання й лінгвістичний аналіз терміноодиниць су-

проводжуватимуть коментарі та практичні рекомендації до вживання того чи іншого терміна відповідно до його семантико-функціональних особливостей. Отримані результати сприятимуть упорядкуванню сучасної української логопедичної термінології, її стандартизації та уніфікації. Усі результати проведеної роботи будуть відбиті у першому на теренах українського мовознавства словнику логопедичної термінології, що слугуватиме як вузькоспеціальним фахівцям цієї галузі, так і широкому колу користувачів, тим чи іншим чином причетних до професійної діяльності споріднених з логопедією наук (медикам, лінгвістам, психологам, педагогам, соціологам тощо).

1. Бевз Т. О. Семантичні інновації, структурні моделі та функції педагогічної лексики: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01, Вінницький держ. пед. ін-т. — Вінниця, 1996. — 16 с.
2. Бережняк В. М. Гончарська лексика східнополіського діалекту: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01, УДПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 1996. — 223 с.
3. Дорошенко С.М. Формування та розвиток української термінології нафтогазової промисловості: Автореф. дис. ...кандидата філол. наук / НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2004. — 22 с.
4. Знаменська І.В. Кореневі дієслова та їхні похідні в англомовній медичній термінології: структурно-семантичний аналіз: Автореф. дис... кандидата філол. наук / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. — Харків, 2006. — 20 с.
5. Костенко Л.М. Лексико-семантична та словотвірна структура української термінології садівництва: Автореф. дис. ...кандидата філол. наук / Запорізький національний університет. — Запоріжжя, 2005. — 24 с.
6. Понятийно-терминологический словарь логопеда / В. И. Селиверстов. — М., 2004. — 391 с.
7. Стефанова Н. О. Сучасна англомовна термінологіка сфери освіти: Автореф. ...канд. філол. н. спец. 10.02.04, Одеський національний університет імені І.І. Мечникова — Одеса, 2004. — 16 с.
8. Тищенко О.М. Конотативність у термінології // Українська термінологія і сучасність: Зб. наук. праць. — Вип. IV. — К., 2001. — С. 100 — 103.
9. Тищенко В., Лалаєва Р., Суrowанець Ю. Індексція польсько-, російсько- та україномовної логопедичної термінології // Лексикографічний бюлетень. — 2004. — №10. — С. 41–51.
10. Толста С. А. Правнича термінологія в законодавчих актах України: Автореф. дис... канд. філол. наук: 10.02.01. НПУ ім. М.П. Драгоманова. — К., 2006. — 18 с.

Iryna Ivanenko

THE UKRAINIAN SPEECH THERAPY TERMINOLOGY AS AN OBJECT OF LINGUISTICS

The main aspects of linguistic analysis of Ukrainian speech therapy terminology are offered in the article. The actuality, novelty, theoretical and practical importance are determined. The necessity of semantic-functional and historic-social approaches to the determined questions is also showed by the factual language materials.

Keywords: a term, the speech therapy terminology, the semantic-functional aspect, the historical-social aspect, a lexical-thematic group, interdisciplinary connections.

УДК 811.161.2'36

Олена Кульбабська (м. Чернівці)

СУЧАСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ КАТЕГОРІЇ ПРЕДИКАЦІЇ В МОВОЗНАВСТВІ

У статті з'ясовано лінгвістичний статус категорії предикації в науковій парадигмі. Розглянуто різні методи, підходи до аналізу категорійної структури речення. Зроблено висновок про те, що логічний суб'єкт / предикат, психологічний суб'єкт / предикат, дане / нове становлять те саме явище, розглянуте в різних ракурсах. Поєднання декількох аспектів у вивченні предикації дає змогу теоретично і практично осмислити такі актуальні проблеми сучасного мовознавства, як питання про класифікацію простих речень, синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, взаємозв'язків речення і тексту.

Ключові слова: *теорія, категорія, мова, мовлення, предикація, предикативність.*

У сучасних граматичних дослідженнях одним із найвагоміших теоретичних принципів розмежування типів простого речення є виділення формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів, які учені розглядають як ієрархічну систему значень, зумовлених характером функціонування синтаксичних одиниць (див. праці І. Вихованця, К. Городенської, В. Русанівського, А. Загнітка, І. Слинька, Н. Гуйванюк, М. Кобилянської, К. Шульжука, Н. Іваницької, Л. Кадомцевої, Н. Арват та ін.). Поєднання декількох аспектів дає змогу теоретично і практично осмислити такі актуальні проблеми сучасного мовознавства, як питання про класифікацію простих речень, їхньої елементарності / неелементарності, синтаксичних зв'язків і семантико-синтаксичних відношень, функціональних типів синтаксичних одиниць, взаємозв'язків речення-висловлення й тексту [24: 7].

Останнім часом спостерігаємо тенденцію до залучення різних методів, прийомів і підходів до аналізу категорійної структури речення. Оскільки „загальний рух синтаксичної думки йшов від логічної до психологічної, потім до формально-граматичної концепцій, від яких

звернув до категорій комунікативних, семантичних та прагматичних" [40: 450], то це не могло не позначитися і на потрактуванні поняття предикації, „незважаючи на те, що воно поки важко розпізнається в численних визначеннях, які трапляються в лінгвістичній літературі" [16: 27]. Спробуємо проаналізувати найсуттєвіші з них.

Предикація як складник мовленнєво-мисленнєвих процесів

У цьому аспекті предикацію розуміють як будь-який мисленнєвий акт, тобто зміну структури свідомості, що здійснюється під впливом сприйнятих знаків. Так, Г. Мельников пропонує назвати повідомленням таку послідовність мовних знаків, що викликає хоча б одну предикацію [23: 119], а власне предикацію трактує як процес змін, який забезпечує формування нового, вихідного знання у свідомості слухача і який стосується не тільки породження висловлення, його структури, але й розшифрування повідомлення адресатом; вихідного знання, що актуалізується у свідомості одержувача інформації в комунікативному акті [Там само: 120]. Подібну позицію щодо ролі предикації в побудові граматичного речення обстоює також А. Лосєв: „... без цієї предикації в мові взагалі нічого не обходиться, оскільки мовний знак завжди є актом людської свідомості й мислення, а свідомість і мислення за своєю суттю не можуть обходитися без процесів предикації" [21: 403].

Учені розмежовують логічну та граматичну предикації, вказуючи на їх суттєві ознаки: *акт логічної предикації*, тобто судження, полягає в ствердженні або запереченні чогось [34: 223]; *граматична предикація* „має не тільки різний ступінь предикативності, але й багато різновидів залежно від різних рівнів мови", „може як завгодно комбінувати члени граматичного речення, абсолютно вільно й у будь-яких поєднаннях" [21: 405]. „За співвіднесеності речення з логічним судженням, у якому щось або стверджується, або заперечується, предикація має свій вияв у характеристиці логічним предикатом змісту логічного суб'єкта. Зовнішньою граматичною формою вираження предикації є відношення між підметом, який вказує на предмет думки (співвідноситься з суб'єктом), і присудком, який виражає ознаку суб'єкта (співвідноситься з предикатом)" [35: 325].

Предикація, на думку Н.Арутюнової, — це логіко-синтаксичні відношення, що виникають у реченні як різновид характеристики: суб'єкт слугує знаковим еквівалентом предмета дійсності, а предикат не має референції до предмета, він — його означене — є субститутом абстрактного поняття, тобто має стосунок тільки до свого означуваного. Суб'єкт належить світу, а предикат — мисленню про світ [2: 18 — 19, 378]. Причому одне і те ж слово може виступати то у функції виділення (іменування) предмета, то у функції характеристики (останню інколи називають предикацією) [15: 25]. Таким чином, предикаційний аспект відтворює динаміку руху думки-мовлення. Структура думки, що на ній ґрунтується речення, спричинює синтаксичне членування

конструктивного ядра на дві частини (групи) і „нове їх сполучення, яке в цей момент фіксує свідомість” [7: 52]. Тому речення як оболонка думки має складатись як мінімум з двох елементів: суб’єкта, безпосередньо співвідносного з предикатом думки, і предиката, що виражає властивість, відношення, дію, пов’язану з суб’єктом, стверджуючи або заперечуючи його. Цей зв’язок, встановлюваний свідомістю і виражений у реченні, на думку В.Гака, і є предикацією [7: 52]. Попри те, обидва компоненти думки, слушно зауважує К.Шульжук, не завжди виражені вербально і сама думка не завжди достатньо чітко членується на два компоненти [див. 38: 47 – 48].

У сучасній лінгвістиці на ґрунті інформативної теорії витворилося узагальнене значення предикації як результату когнітивної діяльності. За визначенням Г. Манаєнка, „власне предикація — це перетворення багатомірної, проте не організованої структури пропозиції в лінійну; мовленнєво-мисленнєвий акт виділення індивідуального концепту як предмета думки і предикатного концепту як його прояву, а також встановлення (виявлення) як самого зв’язку між ними, так і його вектора” [22: 64]. Ідеться передусім про співвідношення понять *інформація*, *пропозиція* та *предикація*: „Репрезентація пропозиції як предиката і суголосних йому актантів не відповідає розумінню предикації як акту поєднання двох предметів думки, навіть виражених цим предикатом і будь-яким його актантом, оскільки "семантичний інваріант", по суті, відповідає номінативному аспекту речення (висловлення), протилежному за функцією предикації в мові. Отже, неможливо прийняти репрезентацію предикації як акту створення пропозиції, бо це акти, різні за функціональною природою. /.../ Предикація — це акт когнітивної діяльності мовця (установлення логічного відношення); одиниця інформації” [Там само: 61, 65].

В. Курдюмов у дисертаційній праці „Предикація і природа комунікації” (1999) обґрунтовує предикацію як динамічну основу мовленнєвої діяльності й мовних процесів та інтерпретує її як засіб сприйняття й осягнення дійсності за допомогою мовних структур у межах системної парадигми „*предикація — динамічна багатовимірна структура мови — онтологічна (= екзистенційна) сутність („природа”) комунікації*” [??].

Учені пропонують трактувати предикацію як особливий акт породження речення: „Предикативна структура (речення), на противагу непередикативним структурам (напр. іменній фразі), — це „інструкція” для додавання *певної порції нового матеріалу структури*, що являє собою „існуюче знання” слухача й, відповідно, потрібного для породження цієї структури” [39: 148].

Отже, предикація у фокусі уваги когнітивної лінгвістики представлена як процес (засіб) організації, опрацювання і передачі інформації про довкілля, як скарбниця знань про світ, як структурована значуща категорія, що уможливорює опрацювання нових вражень і збереження інформації про минуле.

Предикація як психологічний процес утворення речення

Увага дослідників цього напрямку зосереджена головним чином на розгляді „психологічного типу” організації висловлення, що бере свій початок із фундаментальних праць О.Потебні про психологічний процес творення речення (1976; 1958 — 1985) та концепції мовомислення Л.Виготського (1934). Акт аперцепції у трактуванні О.Потебні, на наш погляд, співвідноситься з „особливим рухом думки, відомим під назвою „предикавання” („присудковості”)” (Д.Овсянико-Куликовський), із „психологічною комунікацією” (О.Шахматов), з ідеєю „імплицитних предикативностей” (С.Бернштейн), із „пропозицією” (С.Кацнельсон), „з механізмом глибинної предикації”, за посередництва якого встановлюється сам факт зв'язку одного психологічного компонента з іншим (О.Залевська).

Останнім часом мовознавці активно досліджують предикативність ранніх дитячих однослівних висловлень (А.Шахнарович, Т.Наумова та ін.). У цьому аспекті вчені виділяють три типи предикації: 1) „*предикація ствердження*”, коли дитина пізнає відношення між предметами й діями; 2) „*предикація дії*”, коли дитина має оволодіти назвою предмета, потім дією (перцептивно) і, нарешті, пов'язує одне з іншим; 3) „*предикація атрибуції*”, що означає розуміння відмінностей між об'єктом і якостями, ознаками предметів [37: 40 — 41]. Отже, компоненти думки (психологічного судження) відрізняються одні від інших не за їх роллю у структурі думки як у пізнавальному акті, а лише за часом появи у свідомості мовця. При цьому психологічний присудок є найважливішим елементом, метою повідомлення, що „встановлює відмінність між психологічним підметом і психологічним присудком за тими ж ознаками, що й між логічним суб'єктом і предикатом, а саме за їх роллю у структурі думки як пізнавальному акті” [26: 23 — 24]. Заслуговує на увагу витлумачення предикації, що спирається на ідею „синтаксичних рівнів”, або „планів повідомлення”, висловлену М.Каранською. Враховуючи взаємозв'язок глибинних історичних процесів у синтаксисі з етапами розвитку мислення, дослідниця виділяє чотири зрізи синтаксичних рівнів: *вигуково-вказівний* — думку виражено вигуковим словом у діалогах (у сучасних граматиках їх трактують як „слова-речення” або „еквіваленти речення”. — О.К.); *номінативний* — думку виражено номінативним реченням, що фіксує предмет, явище, які перебувають у полі сприймання, мислення чи уявлення мовця; *дієприкметниковий* — думку зреалізовано у стосунку до процесуального стану предмета; *дієслівний (активний)* план повідомлення репрезентує думку про діяльність предмета [14]. Перехід від старого знання до нового О.Залевська називає *актуальною предикацією*, основою для якої є позачасовий зв'язок предметів та ознак. Це зафіксоване в пам'яті знання про те, яким об'єктам відповідають певні ознаки, що належать тим чи іншим об'єктам [13]. На нашу думку, встановлення зв'язку на зразок „нове — дане” можна назвати „тематизацією”, що дає підстави аналізувати предикацію із функціональної позиції.

Предикація як акт членування висловлення на комунікативно значущі елементи

Учені мають рацію, зазначаючи, що логічний аспект аналізу речення часто розчиняється в конструктивному та комунікативному аспектах, В. Бабайцева, Л. Максимов (1981). Логічний суб'єкт зазвичай ототожнюють із темою, даним, „відомою” інформацією, основою висловлення, а логічний предикат — відповідно з ремою, новою інформацією, предикованою частиною. „Як синхронічний, так і діахронічний опис тих чи цих мовних (категорійних) елементів, а також їхніх зв'язків та стосунків у рамках словоформи чи речення, — зауважує А. Даниленко, — має ґрунтуватися не так на властиво морфологічних або синтаксичних засадах (бо наперед годі визначити напевне, чи ми маємо до діла зі словом як одним зі способів сполучення морфем, чи з реченням як одним із виявів повідомлення), як на комунікативних основах „руху думки”, або предикуювання нового знання у співрозмовника” [11: 59]. Так, І. Распопов пов'язував актуальне членування з вираженням цілеспрямованості повідомлення, із завершенням акту предикації та формуванням речення як комунікативної одиниці [28: 44]. Саме актуальне членування є „тією базою, на якій здійснюється предикуювання: зміст речення має стосунок до дійсності через відношення одного до другого компонентів актуального членування”. Предикуювання, за його словами, „становить собою двобічний акт у разі поділу висловлення на певні комунікативно значущі елементи (що й виражено в актуальному членуванні речення) та одночасно у встановленні зв'язку між ними, у поєднанні цих елементів у єдине ціле (причому цей зв'язок кваліфікуємо в модальному плані: як реальний, можливий, бажаний і т.ін., а також у плані часовому: як здійснювальний у теперішньому, майбутньому чи минулому)” [Зазн.пр.: 35 — 36]. М. Всеволодова також стверджує, що „вибір пари „предиковане” — „предикувальне”, створення свого роду опозиції „носій ознаки”: „ознака” або „ознака”: „її носій” /.../ має стосунок до комунікативного аспекту висловлення” [6: 85]. Цю опозицію формує інтонація, співвідносна не стільки з граматичними значеннями, скільки зі смисловими зв'язками означуваного й означеного, з комунікативною перспективою висловлення (О. Бельський).

Накладання комунікативного членування на логічне та їх взаємодію в рамках одного висловлення можна пояснити об'єктивними факторами. Мовець (суб'єкт думки) виділяє в предметі чи явищі певну ознаку, відношення, формує думку за логічною формулою $S \in P$, інакше кажучи, S — це „тематична предметність”, а P — „предикація” [1: 78], і коли мовець повідомляє її слухачеві, то новим, у його розумінні, для слухача буде саме виділена ознака. Причому цю ознаку в мовленні, вважають дослідники, супроводжують певні об'єктивно-модальні та часові характеристики (предикативні ознаки). Можна говорити про предикацію та референцію з позиції міжособистісної діяльності, оскільки мовець обирає та характеризує об'єкти референції з огляду

на індивідуальні цілі міжособистісної взаємодії та власних уявлень про партнера комунікації. За спостереженнями В. Сергєєвої, та сама денотативна ситуація, представлена в реченні *Хлопчик читає книгу*, в актуальних висловленнях може бути відображенням різних предикацій — реальної (актуальної) та можливої (потенційної): *Читачем книги є хлопчик; Те, що читає хлопчик, є книгою; Те, що робить хлопчик, є читанням (книги)* [30: 36]. Учені доводять, що „складне переплетення процесів предикації, актуалізації, предикативізації, їх накладання, синкретичне вираження тими самими лексико-граматичними засобами не утруднює мовленнєво-мисленнєвого процесу" [Там само: 33], а слугує для реалізації принципу економії (А. Загнітко, В. Карпалюк, З. Олійник та ін.). Отже, прибічники комунікативного напряму визначають предикацію як репрезентант речення-висловлення; у типових випадках, за їх спостереженнями, предикація збігається з категорією актуального членування: фокус теми — предикований, а фокус реми — предикувальний компоненти.

Предикація як формальна основа речення

У формально-граматичному плані предикацію кваліфікують із послідовним опертям на не менш вагомні синтаксичні поняття: 1) на *присудковість*: визнання предикації як функції дієслівного комплексу, тобто фактично предикація ототожнена з *присудковістю* (О. Мельничук, Г. Удовиченко та ін.); 2) на *предикативність* як головну граматичну ознаку простого речення загалом.

За другого підходу вчені розуміють предикацію винятково як: *відношення між елементами двоскладного речення*, частіше між підметом і дієсловом-присудком, фактично ототожнюючи категорії предикативності й предикації (Л. Булаховський; Р. Будагов; О. Руднєв; В. Адмоні; А. Грищенко; Г. Золотова; О. Бондарко; Л. Шутова; О. Зайцева та ін.) або *властивість речення загалом*, незалежно від наявності в його складі дієслова (РГ — 1954).

Формальний підхід (іноді з незначними модифікаціями) залишається надто тривким, що засвідчують академічні граматики слов'янських мов і підручникова література для вишів, у яких визначення речення ґрунтується на морфологічних категоріях дієслова, і тим самим дієслово і присудок ототожнюються.

Помітне місце в теоретичному осмисленні предикації посіли праці чеських мовознавців, яких об'єднало намагання дослідити системні універсали, властиві слов'янському реченню загалом. „Встановити структурні (тобто закріплені в системі) типи речення і потім співмірно їх порівнювати означає врахувати насамперед те, як сконструйовано предикаційне ядро речення. Предикаційне (або граматичне) ядро визначає характер головних членів речення. Питому вагу при цьому завжди має предикат, оскільки він міститься в усіх структурних типах речення" [25: 182]. Інші вчені зазначають, що предикація зазвичай буває основою речення, якщо „формальне ядро є /.../ семан-

тично двочленним, /.../ предикація — це загальне відношення між обома складниками формального ядра" [27: 225]. Предикативну ознаку приписують субстанції в певному часовому й модальному плані, а також у стосунку до особи (В. Матезіус, В. Граб'є, Ф. Копечний, Фр. Травнічек та ін.).

У розвитку теоретичних засад розуміння специфіки синтаксичних категорій суттєву роль відіграли спостереження й узагальнення, висловлені прибічниками структурного напряму в мовознавстві. Разом з цим широко розгорнене вивчення синтаксичної системи показало відсутність єдиного погляду на низку принципових питань досліджуваної проблеми. Відомо, що В.Виноградов вбачав значення і роль загальної категорії *предикативності* у стосунку змісту речення до дійсності [4: 17], натомість О. Смирницький у такому ж значенні вживає термін *предикація*, визначаючи її як „віднесення висловлення до дійсності”, точніше „віднесення певного змісту висловлення до дійсності в абстракції від цього змісту” [31: 102, 107].

Предикативність як вираження предикації — „стосунку змісту висловлення (речення) до дійсності — повідомлення про дійсність” — розуміє О. Ахманова (1955).

Деякі вчені вважають, що традиційне визначення предикативності збігається з визначенням модальності. Зокрема, Є. Галкіна-Федорук трактує предикативність як „модальне ствердження або заперечення зв'язку ознак підмета, позначених у присудку різними засобами. І влучніше ці відношення назвати присудковими, а ствердження чи заперечення позначених ознак підмета називати присудковістю. Предикативністю ж необхідно називати стверджувальний чи заперечний зв'язок логічного предиката з логічним суб'єктом” [8: 35 — 36]. На нашу думку, авторка не зовсім чітко розмежовує логічний зв'язок між поняттями й уявленнями та граматичний зв'язок між членами речення. Спробу такого розмежування зробив О. Савченко, запропонувавши розрізняти предикативність граматичну й логічну. Віднесеність змісту речення до дійсності, стверджує вчений, є властивістю не самого речення як синтаксичної одиниці, а вираженої в ньому думки, отже, це є логічна предикативність. Граматична предикативність мусить бути зв'язана з граматичними засобами вираження: вона полягає в предикативному сполученні двох головних членів [29: 7]. На необхідності розмежування логічної та граматичної категорій предикативності наголошує також Н. Сазонова (1969).

Предикація як семантична сутність

Починаючи з 70–80-х років ХХ ст., предикативність послідовно поєднують із морфологічним вираженням, а предикацію розглядають із урахуванням значеннєвих параметрів у структурно-семантичному аспекті.

Необхідність застосування формально-змістового критерію до вивчення предикації обґрунтовує, зокрема, Г. Колшанський, „...а саме

як співвідношення понятійного одиничного та загального характеру (у широкому розумінні — включення суб'єкта до класу предиката з усіма можливими варіаціями аж до рівності за обсягом суб'єкта і предиката — в логічному плані) і як найрізноманітнішу форму зв'язку групи слів, тобто членів речення (порядок слів, узгодження, інтонація, присудкові показники тощо) в мовному плані" [16: 28]. Із цього випливає, що людська думка не хаотичне зчеплення окремих кілець, фрагментів у певній послідовності, а структурно-організоване ідеальне утворення, яке відбиває закономірності існування світу. Комунікація ж — не звичайне суположення одиниць, наприклад слів, а граматично й семантично упорядкована, організована структура, що передає внутрішньо упорядкований спосіб існування речей, предметів, їх властивостей і відношень [Там само]. П.Лекант визначає предикацію як „приписування ознаки предмету висловлення за посередництва двох сполучних компонентів речення" [20: 8]. Відношення ознаки до предмета у мовленнєвому акті встановлює сам мовець: „Предикації властивий ефект безпосередності, унаочнення, тобто вираження зазначеного поєднання понять відбувається у процесі спілкування — „на очах" у мовця і співбесідника [19: 71]. Предикацію як об'єднання двох понять суб'єктно-предикатним зв'язком, синтагматичними відношеннями „означуване-означене" вивчають О. Камініна, О. Сиротиніна, А. Прияткіна, О. Бліндус та ін. Оскільки суб'єктом мисленнєвої діяльності є людина, то „акт предикації та двочленна суб'єктно-предикатна структура думки /.../ належить до суб'єктивного ряду" [32: 51]. У предикації, яка „конструє речення як особливий лінгвістичний феномен", співвідношення власне семантичних і прагматичних компонентів, стверджують учені, набуває такого вигляду: *Сит+Я*, де *Сит* — денотативно-референтна співвіднесеність, а *Я* — прагматичні компоненти, що характеризують стосунок ситуації до мовця [33: 106 — 107].

Відзначимо, що деякі мовознавці ототожнюють предикацію з пропозицією, глибинною структурою (Ю. Степанов, Л. Невідомська) або розглядають її як акт творення пропозиції, тобто поєднання *S* (аргумента) і *P* (предиката) (У. Чейф). Ще одна істотна відмінність витлумачення предикації полягає в тому, що, на думку граматистів, речення не включаються в текст, а вичленовуються з нього; акти предикації лише дають змогу лінійно розгорнути семантичний зміст тексту, квантуючи його на послідовні порції інформації (І. Сусов, В. Єрхов). В.Красних, послуговуючись засадами мотиваційно-цільового аналізу, розглядає текст як ієрархію різнопланових смислових блоків — предикації, тобто семантико-смислових зв'язків, суттєвих з погляду реалізації основного задуму [18: 118]. Сутність цієї ідеї полягає в наступному: якщо речення репрезентує пропозицію, то семантична структура тексту постає своєрідною множиною пропозицій $p_1; p_2; \dots p_n$. За поверхневої маніфестації такої множини текст являє собою сукупність пропозитивних номінацій, поєднаних на семантичному ґрунті. Проте,

яким чином вона буде представлена в поверхневій структурі, цілком залежить від волі автора.

Отже, говорити про головні ознаки речення можна за умови чіткого розмежування й уточнення трьох понять: предикація, предикативність і присудковість. П. Коструба пропонує це зробити, беручи до уваги словотворчу будову термінів, а також традицію їх уживання. За міркуванням мовознавця, назва **предикація** — це "віддієслівний іменник абстрактного значення, що означає акт нашої мислі, яким ми певному предметові приписуємо якусь наявну ознаку (або її відсутність) відносно якогось часу, хоч би й необмеженого, або стверджуємо, що якийсь процес відбувається, якийсь стан триває у певному часі.

Термін **предикативність** має дуже прозору словотворчу будову: прикметникова основа і суфікс **-ість** указують на те, що це назва опредмеченої ознаки. /.../Як ознака певної форми слова, наприклад, особової форми дієслова, предикативність — це здатність виражати предикацію. /.../**Присудковість** — це ознака таких комунікативних одиниць мови, у яких предикація виражається за допомогою присудка" [17: 8].

Найприйнятнішим у нашому дослідженні є синтаксична концепція І. Вихованця: синтаксичні категорії предикативності, предикації та предикатності неоднорідні за своєю природою і стосуються різних внутрішньоаспектних відмінностей [5: 31]. Учений переконливо розв'язав питання про співвідношення граматичного та актуального (смиислового) членування речення. На думку І. Вихованця, закріплену в сучасному мовознавстві комунікативну категорію предикативності як комплексну категорію, що складається з категорій часу, модальності й особи, потрібно перейменувати, замінивши це поняття терміном „надкатегорія реченнєвої актуалізації" та доповнивши останню ще одним складником — категорією актуального членування [Там само: 27]. У такому розумінні речення-висловлення в тексті — це триядерна структура, комунікативне ядро якої оформлене надкатегорією актуалізації; формально-синтаксичне ядро — категорією предикативності, що вказує на взаємозв'язок (взаємозалежність) підмета і присудка у простому двоскладному реченні; семантико-синтаксичне ядро — категорією предикації, що стосується суб'єктно-предикатних відношень [Там само: 29]. Як вважає А. Загнітко, „предикативність — це граматичне втілення предикації" [12: 3], є й протилежні погляди (див. праці Ю. Єщенко, В. Николаєвої, О. Жаборюк).

Предикація в аспекті синтаксичної номінації

Незаперечним є і той факт, що в тому самому реченні поєднано декілька змістових і формальних структур. На думку А. Загнітка, це: 1) „пропозитивна (предикатно-аргументна); 2) предикативна (суб'єктно-предикатна); 3) актуалізаційна (рематематична); 4) інтенційна (комунікативно-прагматична, мовленнєвоактова)" структури речення [12: 3]. У цьому аспекті цікавим є витлумачення предикації, яке

спирається на ідею двопланового модусу існування мови: *мова як система* узагальнених, потенційних знаків і моделей їх сполучуваності і *мовлення* як реальна форма маніфестації мови, конкретна реалізація цієї системи (Ф. де Сосюр), *мова як комплекс категорій*, що існують *in potentia*, й *мова як* безперервно повторюваний процес (І. Бодуен де Куртене). Суть цієї ідеї полягає в тому, щоб розрізнити предикацію в мові та предикацію в мовленні, відношення між якими є аналогічними до відношень інших мовних явищ і одиниць у системі мови й мовлення.

Предикація в системі мови, що містить лише моделі для втілення конкретного предикаційного акту, — це „предикація взагалі”, тобто потенційне відношення між носієм предикативної ознаки і предикативною ознакою. Предикативне відношення в реченні характеризується з огляду на можливість виразити значення істинності / неістинності (з урахуванням суспільної свідомості, „узагальненого мовця”).

У мовленні предикаційний акт — це окремий мінімальний мисленнєвий акт, у якому конкретному носієві предикативної ознаки приписується предикативна ознака, — стверджує В. Іванова в дисертаційному дослідженні „Речення, висловлення: системно-функціональний аспект” (2001). Саме тому предикація у висловленні спричинена поглядом мовця в межах певного дискурсу і пов’язана з повідомленням слухачеві стверджуваної мовцем характеристикації предикованого предикувальним.

„Унаслідок цієї своєї властивості мова становить своєрідну систему віртуальних знаків, що реалізується та відтворюється в мовленні, достатньо жорстку, щоб забезпечити спілкування і взаєморозуміння між членами мовної спільноти, і достатньо гнучку, щоб виражати багатоманітність думок, інтонацій, почуттів користувачів мови” [36: 36]. Отже, мова людини — це семіотична система з подвійною структурою її одиниць (у системі засобів і в мовленні), з дворазовим їх означуванням: 1) як два види знаків: номінативні та предикативні; знаки-найменування і знаки-повідомлення (Т. Булигіна); часткові й повні знаки (В. Гак); знаки й семи [Prieto, 1964; Buysens, 1967]; 2) як два види семіологічних значущостей — значення і смислу (Frege, 1977); номінативна й синтагматична цінність знака (Г. Уфимцева); 3) як два принципи означування системних засобів — семіологічний і семантичний (Е. Бенвеніст).

Типовими репрезентантами *номінативних знаків* є повнозначні слова і словосполучення, що виражають узагальнене поняття про багатоманітність світу речей та ідей, тобто мають значення (О. Кубрякова, Т. Туліна, В. Телія та ін.); *предикативні знаки* — це насамперед висловлення і повідомлення, співвідносні з конкретними ситуаціями матеріального й духовного світу людини (виражають смисл) (Н. Арутюнова, В. Гак, К. Городенська, Н. Гуйванюк та ін.). Отже, семіотичний спосіб означування діє в номінативній сфері; семантичний — у сфері предикації: „семіотичне (знак) має пізнаватися, семантичне (мовлен-

ня) має бути зрозумілим” [3: 88]. Елементарними семіологічними функціями мови вважають номінацію, предикацію, локацію (Ю. Степанов, Д. Едельман, Н. Гуйванюк, М. Мірченко та ін.). Так з’явилося вчення про „пропозитивну номінацію”, властиву реченню загалом чи окремим його компонентам — т. зв. „пропозитивним знакам”. Н. Гуйванюк, пишучи про номінати, різні за структурою та семантикою, які забезпечують потреби мовців не лише в плані відображення дійсності, позначення різних фактів і ситуацій, але й у плані кореферентності (вибору), вважає питання співвідношення номінації та предикації однією з центральних проблем сучасної синтаксичної теорії [10: 175]. Спроба підійти до поняття предикації з погляду знакової теорії мови цікава й перспективна.

Отже, поняття *логічного суб’єкта / предиката, психологічного суб’єкта / предиката, даного / нового* становлять те саме явище, розглядане у різних аспектах: логічний суб’єкт / предикат — з позиції суб’єкта думки; дане / нове — з погляду суб’єкта мовлення з огляду на слухача; а психологічний суб’єкт / предикат — під кутом зору слухача, суб’єкта сприйняття інформації. Труднощі гносеологічного розмежування цих понять спричинені тим, що ті самі лексико-граматичні засоби слугують для маркування різних явищ. Спостерігаємо поліфункціональність цих маркерів, синкретизм форм, суміщення в одному елементі декількох різнорідних граматичних явищ. Для речення мова встановлює лише регулярні схеми, віддаючи їх індивідуальне оформлення на волю мовця. Пошуки й опис механізму предикації, виявів відкритих і прихованих способів фіксації думки в мові на рівні речення збагачують сучасне вчення про речення-висловлення, спрямоване на розкриття національної специфіки оформлення думки в різних типах граматичної організації.

1. Андрієвська О.О. Смысловые чинники порядка слов в реченні // Філологічний збірник Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка. — К., 1952. — № 4. — С. 77 — 83.
2. Арутюнова Н.Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. — М., 1976. — 383 с.
3. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Пер. с фр.; под ред. Ю.С.Степанова. — М., 1974. — 447 с.
4. Вишгородов В.В. Некоторые задачи изучения синтаксиса простого предложения (На материале русского языка) // Вопросы языкознания. — 1954. — № 1. — С. 3 — 29.
5. Вихованець І.Р. Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності // Українська мова. — 2002. — №1. — С. 25 — 31.
6. Всеволодова М.В. Синтаксеми и строевые категории предложения в рамках функционально-коммуникативного синтаксиса (к вопросу о предикативности, предикации и членах предложения) // Вестник Московского университета. — Сер. 9: Филология. — 2000. — № 1. — С. 75 — 95.
7. Гак В.Г. Теоретическая грамматика французского языка: Синтаксис. — М., 1986. — 220 с.
8. Галкина-Федорук Е.М. Безличные предложения в современном русском языке. — М., 1958. — 189 с.

9. *Городенська К.Г.* Деривація синтаксичних одиниць / Ін-т мовознавства; Відп. ред. І.Р.Вихованець. — К., 1991. — 192 с.
10. *Гуйванюк Н.* Номінативна деривація і кореферентність синтаксичних одиниць // Науковий вісник Чернівецького університету. — Вип. 276 — 277: Слов'янська філологія. — Зб. наук пр.: До 130-річчя заснування Чернівецького ун-ту. — Чернівці, 2006. — С. 174 — 179.
11. *Даниленко А.І.* Предикати, відмінки і діатези в українській мові: історичний і типологічний аспекти. — Харків, 2003. — 512 с
12. *Загітко А.П.* Прагматичний аспект речення і прагматичний рівень висловлення // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії: Зб. наук. пр. Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. — Вип. 13. — Рівне, 2005. — С. 3–7.
13. *Залевская А.А.* Специфика единиц и механизмов индивидуального лексикона // Психолингвистические исследования значения слова и понимание текста. — Калинин, 1988. — С. 5 — 14.
14. *Каранська М.У.* Синтаксичні рівні, парадигми і моделі речень з погляду взаємовідношень // Вісник Київського університету. Сер. філології. — №13. — К., 1972. — С. 78 —90.
15. *Кацнельсон С.Д.* Содержание слова, значение и обозначение. — М.; Л., 1965. — 110 с.
16. *Колишанский Г.В.* Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. чл.-корр. АН СССР В.Н.Ярцева. — М., 1976. — С. 5 — 31.
17. *Коструба П.П.* Поняття предикативності і проблема класифікації комунікативних одиниць мови // Проблеми синтаксису: Праці міжвузів. наук. конф. з питань синтаксису (Львів, 25 — 28 січня 1962 р.). — Львів, 1963. — С. 3 — 9.
18. *Красных В.В.* "Свой среди чужих": Миф или реальность? — М., 2003. — 375 с.
19. *Лекант П.А.* Виды предикаций и структура простого предложения // Лингвистический сборник. — М., 1975. — Вып. 4. — С. 70 — 80.
20. *Лекант П.А.* Предикативная структура предложения // Средства выражения предикативных значений предложения. — М., 1983. — С. 3 — 11.
21. *Лосев А.Ф.* Специфика языкового знака в связи с пониманием языка как непосредственной действительности мысли // Известия АН СССР. — Сер. лит. и яз. — 1976. — Т. 35. — № 5. — С. 395 — 407.
22. *Манаенко Т.Н.* Предикация, предикативность и пропозиция в аспекте "информационного" осложнения предложения // Научные доклады высшей школы: Филологические науки. — 2004. — № 2. — С. 59 — 68.
23. *Мельников Г.П.* Сущность предикации и способы её языкового выражения // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. — М., 1969. — С. 116 — 125.
24. *Мірченко М.В.* Структура синтаксичних категорій: Монографія. — Вид. 2-ге, переробл. — Луцьк, 2004. — 393 с.
25. *Мразек Р.* Типология славянского простого предложения // Языкознание в Чехословакии 1956 — 1974. — М., 1978. — С. 181 — 188.
26. *Панфилов В.В.* Грамматика и логика. — М.; Л., 1963. — 79 с.
27. *Попела Я.* К вопросу о предикации в современном русском и чешском языке // Языкознание в Чехословакии 1956 — 1974. — М., 1978. — С. 216 —231.
28. *Распопов И.П.* Актуальное членение предложения. — Уфа, 1961. — 163 с.
29. *Савченко О.* Предикативне сполучення слів // Проблеми синтаксису: Праці міжвузів. наук. конф. з питань синтаксису (Львів, 25 — 28 січня 1962 р.). — Львів, 1962. — С. 3 — 8.
30. *Сергеева В.И.* Лингвистическая сущность предикации // Прагматика и семантика языковых единиц. — Калинин, 1984. — С. 30 — 36.
31. *Смирницкий А.И.* Синтаксис английского языка. — М., 1957. — 286 с.
32. *Сусов И.П.* Семантическая структура предложения. — Тула, 1973. — 143 с.
33. *Сусов И.П.* Предложение как лингвосомиотический феномен // Вопросы романо-германской филологии: Сб. научн. тр. — Вып. 112. — М., 1977. — С. 97 — 108.
34. Сучасна українська мова / За ред. О.Д. Пономарева. — К., 1997. — 400 с.

35. Сучасна українська мова: Підручник / М.Я. Плющ, С.П. Бевзенко, Н.Я. Грипас та ін.; За ред. М.Я. Плющ. — 3-тє вид., стереот. — К., 2001. — 430 с.
36. Уфимцева А. А. Семантический аспект языковых знаков // Принципы и методы семантических исследований / Отв. ред. чл-корр. АН СССР В.Н.Ярцева. — М., 1976. — С. 31 — 46.
37. Шахнарович А.М. Семантические аспекты онтогенеза синтаксиса // Прагматические и семантические аспекты синтаксиса: Сб. научн. тр. — Калинин, 1985. — С. 36 — 41.
38. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: Підручник. — К., 2004. — 408 с.
39. Бйім Х. К истолкованию понятия предикации в рамках порождающей семантики // Структурно-математические методы моделирования языка: Сб. науч. тр. — 4.2. — К., 1970. — С. 148 — 149.
40. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н.Ярцева. — 2-е изд. — М, 1998. — 685 с.

Olena Kulbabska

MODERN INTERPRETATIONS OF THE CATEGORY OF PREDICATION IN LINGUISTICS

The linguistic status of the category of predication are found out in the article. Different methods, approaches for the analyze of structure of sentence are considered in the work. Some conclusion are made: the logical subject / predicate, the psychological subject / predicate, known / new are one the same categories, but found out in different aspects. The connection of some aspects in studying of predication gives opportunities for theoretical and practical decision such actual problems in modern linguistics: question about classification of simple sentence, syntactic connection and semantics-syntactic relation the connection between sentence and text.

Keywords: theory, category, language, speech, predication, predicativity.

Мовна мозаїка

ПРАВИЛЬНО ПЕРЕДАВАЙМО СЛОВ'ЯНСЬКІ ВЛАСНІ НАЗВИ

Сьогодні можна прочитати і почути *Коштуніца*, *Коштуница* і *Коштуниця*, *Кустурица*, *Кустуриця* і *Кустуриця*, *Мітровіца*, *Мітровица*, *Митровица* і *Митровиця*, *Сребреница*, *Сребреница* і *Сребрениця* та ін., пор.: Місто Косовська **Мітровіца**, поділене навпіл на албанську та сербську частини, надовго залишиться одним із символів протистояння двох народів (Україна молода, 18 лютого 2009); Перше [звинувачення] стосується злочинів, які були скоєні в Боснії і Герцеговині в 1992 році, друге – бійні в **Сребрениці** в липні 1995 року... (Україна молода, 18 лютого 2009). У цих прізвищах та власних географічних назвах, належних до південнослов'янських мов, голосний **и(і)** треба передавати в українській мові через **и** (див.: Український правопис. — К.: Наук. думка, 2007, §104, п. 5, с. 132). Після **ц** потрібно писати **я**, бо в українських прізвищах і топонімах у цій позиції він м'який, пор.: *Маловиця*, *Блиставиця*, *Мідяниця*, *Брусниця* та ін.

Отже, в українській мові правильно вживати Воїслав **Коштуниця**, сербський митець Емір **Кустуриця**, місто Косовська **Митровиця**, трагічні події в **Сребрениці**.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2'272:112

Оксана Данилевська (м. Київ)

ШКІЛЬНІ РЕАЛІЇ У СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ПІДЛІТКІВ

(за результатами соціолінгвістичного дослідження)

У статті висвітлено результати соціолінгвістичного дослідження (анкетування, спостереження та асоціативний експеримент), яке мало на меті з'ясувати особливості формування та функціонування підліткового соціолекту. Проаналізовано своєрідність відображення шкільних реалій у свідомості українських підлітків. Обґрунтовано необхідність розглядати шкільну субмову крізь призму «підліткового бунту», який, з одного боку, зумовлює переважання в підлітковому соціолекті лексики негативної оцінки, а з іншого — визначає специфіку лінгвокреативних процесів у спільноті мовців цієї вікової категорії.

Ключові слова: соціолінгвістика, лінгвістика дитячої мови (онтолінгвістика), соціолект підлітка, шкільний жаргон, мовна свідомість, підліткова лінгвокреативність.

Різноаспектні дослідження мовної особистості як напрям лінгвістичних студій уже втратили статус піонерських в україністиці, проте залишаються актуальними. Має перспективу, зокрема, розпрацювання комплексу проблем становлення мовної особистості дитини [23: 3], що належать до сфери психолінгвістики, соціолінгвістики, лінгводидактики та інших мовознавчих дисциплін. Із 60-х рр. ХХ ст. бурхливо розвивається галузь лінгвістики, яку називають *лінгвістикою дитячої мови/мовлення*, або *онтолінгвістикою*. Як зазначає С. Цейтлін, мову дітей досліджують сьогодні в межах різних лінгвістичних напрямів, підходів та концепцій, що й зумовлює розмаїття шкіл [26: 8]. Найбільше студій присвячено раннім періодам мовного розвитку. Класикою психолінгвістики з цієї проблематики стали праці Л. Виготського, О. Гвоздьова, О. Леонтєва. У сучасному мовознавстві концепції згаданих учених розвивають та поглиблюють О.Божович, І. Горелов, О. Земська, Е. Ісеніна, О. Кубрякова, Н. Лепська, В.Харченко, С. Цейтлін, А. Шахнарович та ін. В українській

© О.М. ДАНИЛЕВСЬКА, 2009

лінгвістиці до проблеми мовного розвитку дітей дошкільного віку зверталися О. Моїсеєнко, О. Рульова, О. Снітко, І. Сухан, О. Холод, прагнучи поєднати досвід вітчизняної психолінгвістики та зарубіжних шкіл, що спеціалізуються на соціолінгвістичному вивченні дитячого мовлення (Е. Сноу, Ш. Фергюсон), етнолінгвістичному (Е.Очс, Б.Б.Чіффелін, С.Ервін-Тріпп), когнітивному (Ф.Кордьє).

У соціолінгвістиці вік людини-мовця є одним із параметрів дослідження соціальних відмінностей у функціонуванні мови. У зв'язку з цим мовознавці не оминають увагою процеси засвоєння дітьми соціальних норм спілкування, мовного етикету, а також той особливий реєстр, яким послуговуються дорослі, спілкуючись із дітьми [7: 80]. Не менш актуальною є проблема дослідження механізмів конструювання мовних кордонів соціальних груп. Цей напрям, зокрема, розвивають мовознавці, які досліджують молодіжне жаргонне мовлення [5]. З особливостями мови дітей мають справу й ті лінгвісти, у колі наукових інтересів яких перебуває мовна особистість [17; 18]. Лінгвістика дитячої мови пов'язана і з лінгвогендерологічними студіями [9]. Актуальними є дослідження мови дітей у багатомовному соціумі. Чималий матеріал накопичено і в макросоціолінгвістичних дослідженнях, зокрема у зв'язку з проблемами мовної освіти як одного з інструментів мовної політики та в контексті механізмів соціалізації [19: 160]. В. Карасик вважає важливою науковою проблемою, що потребує дослідження, проблему мовної індексації статусу людини в мовленні дітей різних вікових категорій [15: 58].

Навіть такий стислий огляд наукової літератури переконує, що дослідження мови дітей — перспективний напрям лінгвістики, який в україністиці поки що робить перші кроки. Так, малодослідженими є особливості комунікації в системі „дорослий — дитина”. Варто наголосити, що на увагу дослідників заслуговує не тільки та „особлива” мова, якою дорослі звертаються до немовлят або малюків перших років життя, а й дискурс усього розмаїття комунікативних ситуацій, у яких вік співрозмовників є визначальною характеристикою. Чекає на дослідження в цьому аспекті, як слушно зауважує Н. Дзюбишина-Мельник, література для дітей — дитяча публіцистика, красне письменство, навчально-пізнавальна література [12; 13; 21]. Досі не досліджено мову кіноіндустрії для дітей.

У зв'язку з цим К. Седов наголошує, що розвиток мовної здатності в шкільному віці відбувається шляхом удосконалення дискурсивної діяльності та дискурсивної поведінки. У цьому сенсі кожен віковий період має свої особливості. Чи не найскладнішим періодом онтогенезу психологи вважають підлітковий вік, який визначають як період докорінної перебудови психіки, коли закладаються основи свідомої поведінки, формуються ціннісна та мотиваційна сфери особистості.

Характерною ознакою підліткового віку, зазначають психологи, є амбівалентність і парадоксальність психіки, що виявляється у внутрішніх суперечностях, невизначеності рівня уподобань, підвищеній

сором'язливості, з одного боку, та агресивності, схильності обстоювати екстремальну позицію та неординарні погляди, судження й оцінки, — з іншого [22: 16]. В онтолінгвістиці підлітковий вік визначають як період удосконалення дискурсивного мислення, адже до 10 — 11 років мовна особистість уже здатна продукувати спонтанні зв'язні, композиційно завершені тексти [23: 279], що узгоджується з висновками психологів про „колосальне покращення в підлітків референтних комунікативних навичок” [27: 546]. Науковий інтерес до цієї вікової категорії психолінгвісти мотивують кількома обставинами: по-перше, підлітки — істотна частина мовців; по-друге, їхній лексикон, відкритий для впливів з боку різних форм національної мови, містить чимало власне „підліткових” слів; по-третє, вивчення мовної свідомості підлітків дає змогу прогнозувати індивідуальний мовний розвиток особистостей, які в найближчі 30 років визначатимуть мовне, духовне та матеріальне життя суспільства [11].

Мовний портрет сучасного підлітка не буде правдивим, якщо, реконструюючи його, не брати до уваги соціальні характеристики цієї вікової категорії. Усі підлітки перебувають на утриманні батьків або держави, а тому соціальний статус підлітка мало відрізняється від соціального статусу дитини. Водночас підлітки — це школярі, для яких систематична освіта є безальтернативним, запропонованим дорослими способом вростання в соціум. Міра усвідомлення цього факту разом із особливостями розвитку психіки істотно змінюють ставлення підлітків до себе й до соціуму, що виявляється в потребі вибіркового спілкування з однолітками та протиставленні себе дорослим. Не останню роль у цьому відіграє і відносне відокремлення школярів від решти суспільства в умовах навчального закладу. Щоправда, для сучасних державних шкіл доцільно вести мову лише про певні, соціально зумовлені обставини, у яких розгортається процес освіти, а не про стану закритість, як це було, приміром, у духовних школах ХІХ століття [24: 117]. Та попри незначні застереження соціологи наполягають на соціальних передумовах „підліткового бунту”. Розмірковуючи про сутність освіти, Е.Гіденс покликається на М. Фуко, який обґрунтовував виникнення школи як частини адміністративного апарату сучасної держави. Розвиваючи цю тезу, вчений наводить чимало спостережень сучасних соціологів, які переконані, що школи виникли, щоб упоратися з чотирма важливими завданнями: забезпечення нагляду за поведінкою, розподіл осіб за професійними ролями, засвоєння головних цінностей та набуття визначених суспільством навичок і знань. „Школа перетворилася на опікунську організацію, — резюмує дослідник, — оскільки її відвідування є обов'язковим, а дітей з раннього дитинства аж до початку трудової кар'єри тримають подалі від вулиці” [10: 485]. Соціологи зазначають, що в школі навчають багато такого, що не має нічого спільного з офіційним змістом освіти. Передусім ідеться про те, що школи є механізмом прищеплення ідеології пасивного споживання — некритичного сприйняття чинного соціального

ладу засобами дисципліни та регламентації. „Такі уроки не проводяться свідомо; вони імпліцитно присутні в шкільних заходах та організаціях. Прихований навчальний план навчає дітей, що їхня роль у житті означає „знати своє місце й тихо сидіти на ньому” [Там само]. Слушність таких міркувань підтверджують факти функціонування мови, а саме: наявність шкільної субмови (шкільного жаргону та підліткового соціолекту), яка виокремлюється в усіх суспільствах, де є організоване шкільне навчання, і якій властиві певні типологічні ознаки.

Індексом соціального статусу сучасних підлітків є підлітковий соціолект [4]. Підліткова субмова дедалі частіше потрапляє в коло наукових інтересів лінгвістів. Проте в україністиці лінгвістичних студій, присвячених зазначеній тематиці, досі небагато — здебільшого це принагідні згадки у зв'язку з молодіжним жаргоном.

Оскільки основним видом діяльності підлітків є шкільне навчання, важливою складовою їх мовної репрезентації є школа. У зв'язку з цим дослідники наголошують, що „мовна діяльність дитини-підлітка розгортається у двох сферах спілкування: 1) формальній, навчальній сфері; та 2) неформальній, родинно-побутовій і сфері дозвілля” [14]. Але реконструювати образ школи в мовній свідомості сучасних українських підлітків — не зі спогадів (навіть якщо це власні враження, бо, належачи минулому, вони завжди відповідно орнаментовані), а зі свіжих рефлексій, які відбуваються в мить теперішнього школярства, зважаючи лише на одну сферу спілкування, навряд чи можливо. Особливо з огляду на прагнення підлітків заперечувати формальні комунікативні норми. Такий підхід узгоджується з настановами сучасної соціолінгвістики, суть яких — у дослідженні мови „тут і тепер” [24: 45]; він дає змогу уточнити вікові закономірності мовного розвитку, з'ясувати динаміку мовних процесів (чи є, приміром, закономірним поширення некодифікованих мовних субкодів, властиве сучасному місту, або які причини істотного „омолодження” жаргонного мовлення). Незаперечна перспектива таких досліджень і в лінгводидактичному аспекті: з огляду на комунікативну природу процесу навчання можна припустити, що поліпшення його результативності залежить від того, наскільки успішною є комунікація учасників педагогічного дискурсу.

Формальне втілення шкільного світу — це передусім навчальні предмети та вчителі, різноманітні навчальні завдання, однокласники, перерви, канікули тощо. Якими постають ці реалії у свідомості українських школярів, прагнули з'ясувати за допомогою анкетування, проведеного в різних регіонах України навесні 2006-го р.

Запитання формулювали так, щоб актуалізувати комунікативний досвід школярів: за умовами анкети вони мали пригадати, як зазвичай говорять, спілкуючись з однолітками. Дітям пропонували записати, як у розмові з друзями вони називають *школу, директора школи, класного керівника, вчителів (математики, української мови, англійської мови, фізкультури, біології, природознавства, географії, зарубіжної літератури*

ри), однокласників, однокласниць, відмінника (відмінницю), батьків, контрольну роботу, домашнє завдання, шпаргалку, перерву, канікули, парту, погану оцінку, щоденник, класний журнал, учительську. Слід зазначити, що результати анкетування лише доповнюють спостереження спонтанного мовлення підлітків, бо, зрозуміло, мають істотне суб'єктивне тло, властиве анкетам. Водночас ці результати дають змогу окреслити асоціативні профілі мовної свідомості школярів. Стаття ґрунтується на матеріалі анкетування учнів 5 — 9 класів Закарпатської та Івано-Франківської областей. Кількісні показники наведено в Табл. 1.

Таблиця 1

Регіон	5 клас		7 клас		9 клас		Загальна кількість
	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.	Хл.	Дівч.	
Закарпатська область	45	48	—	—	50	54	197
Івано-Франківська область	22	42	28	57	46	65	260

Образ школи втілюється в кількох лексико-семантичних полях, найбільш структурованим з яких є ЛСП „Людина”. У цьому полі найбільше номінацій містить лексичний ряд „Однокласники/однокласниці”. Анкети закарпатських школярів засвідчують, зокрема, такі номінації однокласників: *дітвора, діти, дрині/дричі, друзі, дураки, дурбеліки, ідіоти, козли, лопухи, малишня, народ, одники, отелепи, пацани, придурки, психи, сокласники, стадо, хлопці, штріхи* *.

Для називання однокласниць школярі пропонують інший ряд: *дебілки, дівки, дрочки, дури, дурочки, кози, кралі, лижі, марьки, народ, однокласки, п'явки, піфи, сокласниці, сучки, тьоли, чучала*.

Анкети підлітків з Івано-Франківської області дають змогу доповнити перелік, а саме: баби, берези, голубці, дівулі, дружбани, малі, подруги, реперки, товариші, чуваки. Нерідко підлітки наводять приклади прізвиць і дівчат (*Губата, Салтисон*), і хлопців (*Дуб, Миха*).

Впадає в око виразна оцінність вторинних номінацій, за якою ви-мальовується палітра міжособистісних стосунків школярів. Більшість реакцій утілюють зневажливе ставлення до класного товариства, особливо коли порівнювати анкети в гендерному аспекті. Власне агресивніші, образливіші номінації пропонують хлопці для дівчат, а дівчата для хлопців. Доволі типовою є така реакція: дівчата називають однокласниць *однокласницями, подругами, дівчатами*, натомість хлопців у тих самих анкетах названо *чуваками, придурками, дебілами*. Подібна тенденція спостерігається і в анкетах хлопців. Щоправда, високий відсоток реакцій (незалежно від статі та віку), які є нейтральними.

* Відтворюючи відповіді опитаних, намагалися зберегти особливості слововживання та орфографії.

За шкільною традицією на окрему назву заслужили відмінники, а також ті, хто не виявляє помітних успіхів у навчанні. Про перших свідчить такий синонімічний ряд: *атлічник, бараниця, ботанік, вискочка, відмайник, всезнайко/знайко, вундеркіндер, дурак, зануда, заучка, зубр, зубрило/зубрилко, малаток, ошколований, розумник/розумнячка, толкоголовий, фафуста, хвальковить, ходячий комп'ютер/ходяча енциклопедія.*

Розгалуженість синонімічних рядів, оцінні нюанси, втілені в назвах однокласників-однокласниць, зумовлені комунікативною потребою спілкування з однолітками, яка в підлітковому віці, за спостереженнями психологів, стає домінантною. Проте школа — це сфера переважно інституційного спілкування підлітків із дорослими, і підлітковий вік — це період, у який не тільки активізується потреба стабілізувати контакти з дорослими, а й загострюється прагнення задавати тон у спілкуванні з ними. Про це свідчить лексичний ряд „Учителі”, вибудований за результатами аналізу анкет українських школярів. Варто зазначити, що багато школярів, особливо серед п'ятикласників, називають учителів поза очі на ім'я по батькові, а старші підлітки — на ім'я, у якому оцінним маркером виступає суфікс, пор.: *Надійка; Надька, Ганька.* Динаміку вживання вторинних номінацій учителів відповідно до віку проілюстровано в Табл. 2.

Таблиця 2

Вік	Називають на ім'я та по батькові		Загальна кількість	Використовують вторинні номінації		Загальна кількість
	хлопці	дівчата		хлопці	дівчата	
10/11 років	23,4%	43, 7%	67,1%	11%	21,9%	32,9%
12/13 років	20%	30,6%	50,6%	13%	36,4%	49,4%
14/15 років	9,9%	22,5%	32,4%	31,5%	36,1%	67,6%

З-поміж номінацій учителів переважають ті, що вказують на предмет, який викладає вчитель. Це шкільні жаргонізми, відомі багатьом поколінням школярів (*див. Табл. 3*).

Таблиця 3

Назва навчального предмета	Вторинні номінації вчителів
Математика	Математичка, матьоха, математика, матка
Українська мова	Українка, украй, укромва, мова, мовознавка, мовенія, мовничка, українська
Англійська мова	Англічанка, англійка, англішка, іноземка, англіш, Англія, англійська
Природознавство/біологія, географія	Природа, природичка, природознавка
Зарубіжна література	Зарубіжка, зарубайка, зарубійка, зарлітичка, заруб, зарубка, зарубана, зарубіжканя, зарубіжничка, зарубіжна
Фізкультура	Фізкультурниця, фізкультуричка, фізра, фізор, фізвих, фізручка/фізрук, фізкультурник, фізкульт, фра, фізкультура

Характерною особливістю підліткової мовної спільноти є схильність до „маркування” осіб прізвиськами. Українські підлітки часто вигадують прізвиська своїм учителям. В основі прізвиськ здебільшого лежать:

— деталі змісту навчального предмета (вчителька української мови — *Козачка, Метод*; вчитель математики — *Косинус*; вчитель фізики — *Кулон*; вчителька природознавства — *Білка*; вчитель фізкультури — *Тарзан, Бігунець*; вчителька англійської мови — *міс Гаднерка*);

— особливості зовнішності та характеру вчителя (*Кнюпа* — невисока, з лагідною вдачею вчителька; *Паска* — опасиста, дуже добра вчителька; *Бомба, Шафа, Тумба* — крупна, сувора вчителька; *Жирафа* — висока вчителька; *Зубатик, Кривозуба, Губаня* — про вчителів із характерними особливостями зовнішності; *Кім у чоботях* — вчителька, яка віддає перевагу високим чоботам; *Блакитна Мрія* — вчителька, яка любить одяг та макіяж у синіх тонах; *Золота* — доброзичлива вчителька, з якою не трапляється конфліктних ситуацій);

— особливості мовлення вчителя або його комунікативної поведінки (*Тобта* — вчителька, яка часто вживає слово „тобто”); *Неетично* — вчителька, яка мотивує зауваження учням коментарем „Неетично”; *Наша школа*; *Будь ласка ідіть сюди* — про вчителів, які часто вживають відповідні словосполучення);

— особливості імені (*Омарушка* — від Марія, Маруся; *Дениска, Петрович, Теренташка, Пилип-зип, Ерна-цистерна* — від відповідних по батькові; *Горішок, Люта* — за прізвищем).

Часом прізвисько мотивоване кількома чинниками. Наприклад, вчительку математики на ім'я *Тамара Сергіївна* діти називають *ТС*, наслідуючи узвичаєний в геометрії спосіб позначення прямих.

Вигадуючи прізвиська, підлітки використовують різноманітний словотвірний потенціал мови. Форманти, виокремлені в структурі okazіональних антропонімів, дублюють загальномовні. Як слушно зауважує Ж.Колоїз, специфіка індивідуально-авторського іменотворення, яким є, безперечно, і підліткове, полягає в новій довільній комбінації адаптованих у системі мови слів, словоформ, коренів (основ) слів і службових елементів, що уможлиблює появу нових семантичних і функціонально-стилістичних відтінків [16: 124].

Проте здебільшого номінації виникають на основі метафоричного перенесення [8: 186 — 187]. Дослідники наголошують, що прізвиська свідчать про характер взаємин усередині групи, „оскільки будь-яка словесна взаємодія в певному колективі може стати смисловою тільки тоді, коли явно чи приховано встановлюються загальні терміни референції”, тобто прізвиська завжди є продуктом міжособистісних стосунків [2: 11 — 16] і в цьому сенсі можуть бути джерелами соціолінгвістичних, психолінгвістичних студій.

Особливі номінації українські школярі вигадують для класного керівника (куратора) та директора школи. Словотвірні тенденції в цих лексичних рядах ті самі, що й для решти вторинних номінацій учителів. Хіба що негативна конотація в них виразніша, пор.: класний

керівник — *керівничка, керя/кера/киря, класна, класнуха, класничка, класша, відьма, стерва, курвега*.

Варто зазначити, що схильність до маркування осіб прізвиськами виявляється в різні періоди підліткового віку неоднаково. Так, молодші підлітки вигадливіші (більшість нетипових номінацій належить саме п'ятикласникам, хоч багато учнів цієї вікової категорії взагалі не вживають жаргонних номінацій або прізвиськ, називаючи вчителів на ім'я по батькові, про що йшлося вище), натомість у новотворах старшокласників виразніша оцінна складова й вони більшою мірою узгоджені з тенденціями жаргонотворення.

Розмаїття шкільних реалій утілюється в ЛСП „Навчання”.

Найрозгалуженішим є лексичний ряд „Школа”. Свій „рідний” навчальний заклад діти називають здебільшого *божевільнею, тюрмою, каторгою, вуликом* чи *мурашником*. Анкети містять і такі номінації: *академія, блюварня, дурдом, пекло, пенхауз, хата*.

Стимул *школа* викликає в підлітків чимало асоціацій. В анкетах учнів 5 — 7 класів з Івано-Франківської області (опрацьовано 149 анкет) наведено, зокрема, такі: *навчання* (13); *знання* (9); *канікули* (6); *дурна* (6); *наука* (5); *вчитися* (5); *дурдом* (4); *в'язниця* (3); *мука* (3); *уроки* (3); *учоба* (3); *щоб учитися* (3); *велика* (2); *вчитель* (2); *канікули* (2); *мучилка* (2); *навчальний заклад* (2); *параша* (2); *розум* (2); *туфта* (2); *тюрма* (2); *школяр* (2); *божевільня* (1); *болото* (1); *будя* (1); *будівля* (1); *великі знання* (1); *вона* (1); *гарний настрій* (1); *де навчаються* (1); *дім науки* (1); *друзі* (1); *дурість* (1); *дурна хата* (1); *жах* (1); *зло* (1); *зоопарк* (1); *катастрофа* (1); *клас* (1); *класно* (1); *коробка* (1); *лажа* (1); *місце для навчання* (1); *мудра* (1); *мудрість* (1); *ні* (1); *нудно* (1); *нудьга* (1); *оцінки* (1); *погана* (1); *приміщення* (1); *середня* (1); *там, де вчуся* (1); *тлумачний словник* (1); *фуфло* (1); *хата* (1); *храм науки* (1); *шкільний* (1); *щастя* (1).

З поданого переліку (59 реакцій) 23 реакції мають негативну конотацію, проте ядро словника складають позитивно марковані або нейтральні реакції *навчання, знання, канікули, наука, вчитися, уроки*. З негативно конотованих у ядрі перебувають реакції *дурна, дурдом, в'язниця, мука*, що кількісно поступаються. Як зазначали вище, негативна оцінка школи є соціально вмотивованою не лише для українських підлітків. Переконливі свідчення містить звіт про польові дослідження, проведені Полом Вілісом в одній зі шкіл Бірмінгема [10: 487 — 488]. Група підлітків (типові шкільні бунтівники, які називали себе „хлопчаками”) тонко розуміє природу шкільної влади, але використовує свій досвід радше для боротьби із системою, ніж для співпраці з нею. Дослідник наголошує, що „хлопчаки” розглядали школу як чуже середовище, яким, проте, можна маніпулювати для досягнення власних інтересів. „Хлопчаки” називали слухняних дітей, тобто тих, хто корився вчителям та добре вчився, „навушниками”. Проте й серед „навушників” багато таких, хто непримиренно ставився до школи, але приховував своє ставлення. Зрозуміло, що нерівність, яку засвідчує та

потверджує школа, не додає підстав для її позитивного сприйняття. Яскравий образ „кастової стратифікації” сучасної української школи зафіксував Любко Дереш у романі „Кульг”, пор.: *„Взагалі учні коледжу мали строгу кастову приналежність. І дві найвпливовіші — це чуваки та пацани..., які є евфемізмами слів „формал” та „неформал”... Оскільки „неформали” є всього лиш опозицією (всьому: суспільству, школі, формалам, батькам), будемо відитовхуватись не від них, а від їхніх опонентів — формалів”*.

Підліткам загалом властивий бінарний поділ світу на чорне й біле, тож кількісне переважання лексики негативної оцінки в підлітковому соціолекті видається цілком закономірним. На це вказують дослідники мовлення німецької, британської, американської молоді [4]. Підгрунтя негативного образу школи можна шукати й з-поміж психологічних чинників. Так, психолінгвісти вказують на амбівалентність людської оцінки як такої. Проаналізувавши концепт „Освіта” крізь призму іронії, російські дослідники дійшли висновку про можливість побудови двох фреймів для одного поняття — такого, що ґрунтується на нейтральній дефініції, і такого, в основі якого лежить іронічне визначення [25: 85 — 86]. Освіта, отже й школа, супроводжується ореолом скепсису, адже засвідчує розумному обмеженість пізнавальних можливостей людини (згадаймо Сократове *Я знаю лише те, що нічого не знаю*), а від немудрого приховує міру його інтелектуальної нищості, створюючи ілюзію розвитку.

Варто зазначити, що в „Словнику асоціативних норм української мови” Н.Бутенко слова-стимулу *школа* немає, тому робити висновки про зміни в мовній свідомості за результатами асоціативного експерименту поки що передчасно. Як реакцію слово *школа* словник наводить на стимули *9 будинок, 5 квадрат* [6: 115]. Безсумнівно, що в дитячій мовній свідомості й, відповідно, мовній картині світу це поняття відіграє помітнішу роль, що зумовлює актуальність досліджень у царині онтолінгвістики.

Об’єктом підліткової мовотворчості стають такі реалії шкільного життя, як домашні завдання (*домашка, домаха, доманя, домуня, д/з, хомворк, уроки, завдик*) та контрольні (*контролка/контрольна, контроха, контрошка, контра, ГО, ткр, тематична, роботонька*). Годі уявити сучасну школу без шпаргалок, які діти називають *шпаками, шпорами, фішками, гармошками, черканями, заничками*.

Виразно оцінний характер властивий лексичним рядам „Щоденник”, „Класний журнал” та „Погана оцінка”, пор.:

Щоденник	Щоден, щоденка, тайник, пужало, щодик / щидик, книга жалоб, гроб, брехун, трехло
Класний журнал	Червона книга, книга темряви, книга правди, страх, ужас, династія, чорний список, журик, зернятко, бомба, око
Погана оцінка	Поганка, біда, прокуратор, бліна, колик, ворона, мерша, фу-фу, пара, капець, хвіст

Позитивна оцінка домінує в номінаціях субполя „Перерва”: *реклама, рекламна пауза, свобода, рай, пауза, відбій, лафа, кайф, нове життя, райська насолода, тема, монастирські дзвони, перекур*. Звісно, не оминають увагою школярі й канікули — таку бажану реалію сучасної школи: *вихідні, кайф, воля, шара, передих, отпуск, лафа, балдьюж, дні миру, на Канари*.

Підлітковий лексикон є втіленням певних комунікативних шаблонів та стереотипів, проте привертає увагу дослідників і в словотворчому аспекті, оскільки засвідчує активні процеси в мовній стихії. Наведені приклади переконують, що найпотужнішим джерелом формування жаргонного словника підлітків є афіксація. Продуктивними, зокрема, є суфікси суб'єктивної оцінки: **-оньк-** (*роботонька*); **-ан-, -ен-, -ун-** (*доманя, черканя, зарубіжканя; мовенія; домуня*); **-к-** (*зарубіжка, мовознавка*); **-ик-** (*щодик, журик, завдик, колік*); **-ег-** (імовірно, як фонетичний варіант **-иг-** — *курвега*). Помітним є використання російських сленгізмів: *домаха, контроха, передих, перекур, класша* тощо. Прикладом префіксально-суфіксального словотвору є слово *ошколований* — так в одному класі називають відмінника. Творення цієї лексеми можна пояснити також опосередкованими відношеннями між дериватом та проміжним/віртуальним (уявним) елементом, який би мав бути, але якого, по суті, немає: *ошколований* ← [*о+школ-+юва-ти*] ← школа. Власне, саме так мотивує творення подібних okazionalizmів Ж. Колоїз, пор.: *оскатертинений, оланцюжений, опортретений* тощо [16: 148 — 150]. Цікавий приклад складних слів у підлітковому вокабулярі — *толкоголовий* (толкова голова).

Продуктивним способом є абрєвіація, пор.: *ткр* (тематична контрольна робота), *дз* (домашнє завдання), *ТО* (тематичне оцінювання). З-поміж „підліткових слів” чимало утворено відкиданням частини основи: *фізра, фра, укрмова, украй, керя/кера*. Деякі підліткові слова виникають на основі морфолого-фонетичних збігів: *шпака, шпора* (шпаргалка), *журик* (класний журнал). Джерелом творення багатьох жаргонізмів виступають іншомовні слова, зокрема англіцизми [28: 36 — 37], які вживаються або як екзотизми (*homework* — домашнє завдання), або як метафоризовані запозичення (*пенхауз* — школа), або служать основою для словотворення за допомогою питомих засобів (*вундеркіндер* — від *вундеркінд* і *кіндер-сюрприз*). Аналізуючи лексикон британських та американських підлітків в аспекті мовної гри, Р. Боднар до продуктивних залучає й деякі некодифіковані способи словотвору, а саме: сленгові римування, цифрове та літерне кодування, перекручування загальноновживаних слів, епонімію та часткову парцеляцію слова [4: 8]. Проте найяскравіше лінгвокреативні здібності підлітків виявляються в семантичній деривації. Різноманітними метафоричними та метонімічними перенесеннями є більшість прикладів, наведених в анкетах вторинних номінацій. Підлітки переосмислюють назви популярних кінофільмів та книжок, реалій буденного життя (*книга темряви, червона книга* — класний журнал). Дослідники

наводять чимало прикладів відображення в шкільному жаргоні нових реалій зовнішнього світу, наприклад комп'ютерної термінології: *база даних* — класний журнал, *сканувати* — списувати [17]. Діти не забарилися з реакцією на вподобання заможних українців відпочивати в екзотичних теплих краях, про що свідчить вторинна номінація канікул *на Канари*. Утім, цю номінацію можна пояснювати і впливом масової культури, зокрема, телесеріалами. Неабиякий вплив на лексикон школярів справляє реклама. Серед наведених в анкетах прикладів зумовлені рекламою, приміром, такі: *рекламна пауза* (оголошення телеведучого перед блоком реклами), *райська насолода* (з рекламного ролика батончика „Баунті”) — перерва.

Проаналізовані приклади є лише штрихами до мовного портрета українського школяра-підлітка, якому притаманні особливе бачення світу, своєрідність його сприйняття й пізнання. Психологи констатують, що процес соціалізації сучасних підлітків істотно відрізняється від того, як це відбувалося наприкінці двадцятого століття: так, за дослідженнями вітчизняних психологів, якщо підлітки 70—90-их рр. ХХ ст. найбільше цінували чесність (83,6%), товариськість (67%), доброту (54,3%), скромність (53%) тощо, то сьогодні на вершину аксіологічної піраміди потрапили цінності індивідуального характеру — здоров'я, любов, дружба, особисті матеріальні вигоди, що зумовлено глобальними соціальними трансформаціями [1: 6]. Ці зміни засвідчують і відповіді дітей на запитання „*Навіщо навчаєшся мови?*”. Анкетування дає підстави для висновку, що для 11 — 15-літніх українців пріоритетними в навчанні мов є прагматичні мотиви. Запропоновані підлітками варіанти відповідей об'єднали в кілька груп. Найчисельнішою є група, яку складають відповіді про важливість вивчення мов для інтелектуального розвитку особистості (приблизно 72 відповіді зі 197 анкет, тобто 36,5 %). Зі знанням мов діти пов'язують формування та прояв таких інтелектуальних якостей, як мудрість, досвід, ерудиція. 20% опитаних (40 відповідей) наголошують на важливості мовної освіти для успішного спілкування. 24% опитаних (47 реакцій) переконані, що мов потрібно навчатися, щоб комфортніше було подорожувати. 17% респондентів пов'язують навчання мов з майбутньою успішною кар'єрою, а 5,5% — мріють працювати за кордоном. Якщо взяти до уваги тих, кому мови потрібні, щоб переселитися в чужі краї, а також тих, хто мріє там навчатися, то кількість таких анкет сягає 7%.

Отже, соціолект підлітків є тим камертоном, який дає змогу вловити найтонші коливання в аксіологічній сфері сучасного соціуму. Причини цього феномену лежать у психічній природі підлітків, суть якої Ж. Піаже вбачав у здійсненні останньої фундаментальної децентрації, коли особистість звільняється від залежності від конкретних об'єктів у полі сприйняття світу й починає ставитися до світу в сенсі того, як його (цей світ) можна змінити [20: 104 — 105]. Власне, виявом такого ставлення є й підліткова лінгвокреативність, що її яскраво засвідчує досліджений матеріал.

Аналіз результатів соціолінгвістичного дослідження дає підстави для кількох висновків.

1. Своєрідність відображення шкільних реалій у свідомості українських підлітків свідчить про удосконалення їхньої дискурсивної діяльності та дискурсивної поведінки і дає змогу простежити етапи соціалізації, а також особливості дорослішання. Водночас підлітковий соціолект є тим дзеркалом, у якому ми, дорослі, мусимо впізнавати самих себе, бо мова підлітків — це здебільшого приміряння дітьми «дорослої» мови, їхня вербалізована реакція на справжні, а не декларовані, дорослі цінності.

2. Шкільну субмову слід розглядати крізь призму «підліткового бунту», який має соціальні передумови та виявляє типологічну подібність в усіх суспільствах, де є організоване шкільне навчання. Бінарний поділ світу на чорне й біле зумовлює переважання в підлітковому соціолекті лексики негативної оцінки.

3. Підліткова мовотворчість виявляється в різні періоди підліткового віку неоднаково, що зумовлено індивідуальним психічним розвитком, у процесі якого підлітки починають ставитися до світу як до об'єкта перетворення відповідно до програми власного життя.

4. Дослідження особливостей відображення шкільних реалій у свідомості українських підлітків має лінгводидактичну перспективу, адже з огляду на комунікативну природу процесу навчання можна припустити, що поліпшення його результативності залежить від того, наскільки успішною є комунікація учасників педагогічного дискурсу.

1. *Абдюкова Н. В.* Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка: Автореф. дис. ...кандидата псих. наук. — К., 2000. — 19 с.
2. *Бєлова А. Д., Ніколенко О. В.* Прізвиська: соціокультурний і соціопрагматичний аспекти // Мовні і концептуальні картини світу: Зб. наук. праць. — К., 2004. — №10. — С. 11 — 16.
3. *Богданович Г. Ю.* Концептуальная картина мира сквозь призму языковой личности // Филологические студии. — Симферополь. — 2001. — № 3. — С. 19 — 22.
4. *Боднар Р. В.* Соціолект підлітків як субкультура сучасного лінгвосоціуму: Автореф. дис. ...кандидата філол. наук: 10.02.04 / КНУ імені Тараса Шевченка. — К., 2007. — 19 с.
5. *Бурда Т. М.* Мовна поведінка особистості в умовах українсько-російського білінгвізму (молодіжне середовище м. Києва): Автореф. дис... кандидата філол. наук: 10.02.01 / НАН України; Інститут української мови. — К., 2002. — 22 с.
6. *Бутенко Н. П.* Словник асоціативних норм української мови. — Львів, 1979. — 119 с.
7. *Вахтин Н. Б., Головка Е. В.* Социолингвистика и социология языка. — СПб., 2004. — 336 с.
8. *Врублевська Г. Й.* Лінгвокреативні процеси формування молодіжного жаргону // Вісник Житомирського педагогічного університету. — 2004. — № 14. — С. 186 — 187.
9. *Галунова Н. Н.* Гендерный параметр в изучении ассоциативно-вербального поведения детей в раннем онтогенезе // Культура народов Причерноморья. — 2004. — № 49, — Т.1. — С. 125 — 128
10. *Гіденс, Ентоні.* Соціологія. — К., 1999. — 726 с.
11. *Гуц Е. Н.* Репрезентация образов сознания подростка некодифицированными языковыми знаками: психолінгвістический аспект: Автореф. дисс. ...доктора філол. наук. — Барнаул, 2005.

12. Дзюбишина-Мельник Н. Розкажу тобі я ще й про те... (Мова дитячої літератури) // Культура слова. — К., 1991. — Вип. 41. — С. 62 — 68.
13. Дзюбишина-Мельник Н. Художній стиль і мова творів для дітей // Культура слова. — К., 1992. — Вип. 42. — С. 85 — 90.
14. Доценко Т. И. Сферы общения и активные тенденции в лексиконе подростка // Международная научная конференция «Изменяющийся языковой мир» — Пермь, Пермский госуниверситет, ноябрь 2001, <http://language.psu.ru/bin/view.cgi?art=0059&lang=rus>
15. Карасик В.И. Язык социального статуса. — М., 2002. — 333 с.
16. Колоїз Ж.В. Українська оказіональна деривація: Монографія. — К., 2007. — 311 с.
17. Мамаева С. В. Своеобразие речевой субкультуры школьника-подростка; http://library.krasu.ru/ft/ft/_articles/0112789.pdf
18. Мацько Л. Аспекти мовної особистості у проекції педагогічного дискурсу // Дивослово. — 2006. — № 7. — С. 2 — 4.
19. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика. — М., 2000. — 207 с.
20. Обухова Л. Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против. — М., 1981. — 191 с.
21. Огар Е. І. Мова дитячого літературного дискурсу: функціонально-комунікативні аспекти дослідження // Вісник Сумського державного університету. — 2006. — №3. — С. 10 — 17.
22. Психология современного подростка. — М., 1987. — 270 с.
23. Седов К. Ф. Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. — М., 2004. — 320 с.
24. Ставицька Л. О. Аргю, жаргон, сленг: Соціальна диференціація української мови. — К., 2005. — 464 с.
25. Толочко О. В. Фрейм „Образование” сквозь призму иронии // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики: Сб. науч. тр. / ВГПУ. — Волгоград, 1999. — С. 85 — 88.
26. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: Лингвистика детской речи. — М., 2000. — 240 с.
27. Шэффер Д. Дети и подростки: психология развития. — СПб., 2003. — 976 с.
28. Юферова О. Функційні особливості англіцизмів у сучасній українській прозі // Дивослово. — 2007. — № 12. — С. 36 — 37.

Oksana Danylevska

SCHOOL REALIA IN THE UKRAINIAN TEENAGER CONSCIENCE:
A SOCIOLINGUISTIC PERSPECTIVE

The paper discusses the results of a complex sociolinguistic research (including polling, observation, and associative experiment) aimed at looking into the peculiarities of the teenage social idiom formation and functioning. The features specific for school realia in the Ukrainian child mind are tracked down. School vernacular is to be viewed through the prism of “teenage rebellion” which, on the one hand, calls forth the domination of the negative evaluative vocabulary in the teenage idiom, and on the other hand, determines the peculiarity of the linguocreative processes typical for this category of speakers.

Keywords: sociolinguistics, children speech linguistics, teenage social idiom, school jargon, language conscience, teenage linguocreativity

---

УДК 801.612-81'367.625

Катерина Тішечкіна (м. Київ)

З ІСТОРІЇ АКЦЕНТУАЦІЇ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ, УТВОРЕНИХ ВІД ДІЄСЛІВ НА -АТИ, -Е / -Є

Стаття присвячена історії акцентуації українських дієприслівників теперішнього часу на -чи, утворених від дієслів на -ати, -е/-є, починаючи від пізньопраслов'янського періоду до нашого часу. Детально проаналізовано випадки розбіжностей у наголошуванні дієприслівників у давніх пам'ятках і в сучасній українській літературній мові із залученням свідчень українських акцентованих пам'яток XVI – XVIII ст., праць з діалектології, у яких наводиться наголошення дієприслівників, та словників української мови.

Ключові слова: *наголос, дієприслівник, акцентуація, акцентна парадигма.*

Акцентологія, наука про наголос, є однією з найменш досліджених галузей українського мовознавства. Зокрема, до цього часу дослідженню акцентуації дієприслівників не приділялося достатньої уваги.

В.Г. Складенко у своїй статті „З історії акцентуації дієприслівників української мови” простежив історію акцентуації в українській мові форми називного відмінку однини жіночого роду тих коротких активних дієприкметників теперішнього часу (згодом дієприслівників на **-чи**), які утворені від дієслівних основ теперішнього часу з суфіксом **-і-** [32].

Мета нашої роботи — простежити історію наголосу українських дієприслівників на **-чи** (колишніх коротких дієприкметників теперішнього часу), утворених від дієслів на **-ати, -е/-є**.

У пізньопраслов'янській мові дієприкметникам, утвореним від дієслів на **-ати, -еть/-jetь**, були властиві три акцентні типи: акцентний тип А (від дієслів з акцентною парадигмою **а**), акцентний тип В (від дієслів з акцентною парадигмою **в**), акцентний тип С (від дієслів з акцентною парадигмою **с**) [33: 170].

Акцентний тип А (з первісним кореневим наголосом) мали дієприкметники *č'ajQtji, *d'ějQtji, *d'yšQtji, *g'ajQtji, *j'ědQtji, *k'ajQtji,

© К.В. ТІШЕЧКІНА, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

87

*kl'icQtji, *kr'ajQtji, *l'ajQtji, *m'azQtji, *pl'acQtji, *r'ežQtji, *s'ežQtji, *s'urpjQtji, *t'ajQtji, *v'ežQtji та ін. [33: 173 – 174].

Акцентним типом В (з давнім кореневим наголосом) характеризувалися дієприкметники *br'ešQtji, *drémjQtji, *č'ešQtji, *xápjQtji, *x'otjQtji, *kážQtji, *klopòtjQtji, *kolýšQtji, *kQpjQtji *kQšQtji, *kr'ešQtji, *lámjQtji, *lížQtji, *mášQtji, *m'etjQtji, *píšQtji, *skácQtji, *st'onQtji, *st'el'Qtji, *sviščQtji, *ščipjQtji, *šbr'btjQtji, *t'br'btjQtji, *véžQtji, *z'objQtji та ін. [33: 174 – 175].

Акцентний тип С (з первісним кінцевим наголосом) був властивий дієприкметникам *berQtjì, *bl'ujQtjì, *dajQtjì, *kl'ujQtjì, *or'Qtjì, *perQtjì, *rujQtjì, *snujQtjì, *zovQtjì, *ženQtjì, *židQtjì, *žujQtjì та ін. [33: 175 – 176].

В українській мові переважна більшість дієприслівників акцентованого типу А зберігає первісний наголос:

віючи [42: 346; 17];

гаючи [42: 346], «Довго не *гаючись*, Янчі схопивсь, — / Кидати треба голубку» [12 II: 206], «Скажи, що маю я, не *гаючись*, прибуть...» [31 VII: 105], «Пішов, не *гаючись*, — і добре, що пішов...» [31 VII: 160], «...з причастієм святим / До нас, не *гаючись*, нехай прибуде в дім...» [31 VII: 255], «Коли ви церкви хочете служити, / Не *гаючись* мені допоможіть...» [31 VIII: 23], «Болі / утихнуть хай, і ми, часу не *гаючи*, / до відбудови візьмемось» [35 I: 189], *гаючи* [17], але « Ти іди в своїй тривозі, / Не *гаючи* часу...» [21 I: 175];

діючи [17];

діючи [42: 341, 346; 37: 207; 25 I: 391; 17];

їдучи: «І їдуть обоє у місячнім сяйві, / А *їдучи* важко мовчали, / А як до криниці дійшли лісової, / Обоє з сідел позлізали» [39 XV: 121], *їдучи* [11: 161], «І Шевченко згадує казах, / *їдучи* в орошених степах» [31 III: 75], «...Годиться балабончики чіплять, / Лише в далеку *їдучи* дорогу» [31 IV: 126], *їдучи* [17];

каючи(ся) [42: 346], «І жодних скорботах, не *каючись*, / і жодних утрата не зрікаючись» [1 I: 581], *каючись* [17];

кліючи: «Бажав би віки працювать / До миру *кліючи*, щоб люди / Людей спішили розкувать!» [12 I: 99], *кліючи* [11: 172], «Спахнула даль, немов пожегаром, / неначе *кліючи* когось...» [34 VIII: 111], *кліючи* [17];

краючи [42: 346], «Для волів, що весь вік пріли, / Скиби *краючи* й загопи, / І для всякої худоби / Єсть окремі тут вагопи» [39 XI: 305], «Сказав Васюта і зітхнув, наверхи дров сідаючи. / Прихожий ззаду сів, і, сніг сипучий живо *краючи*» [39 XIII: 39], *краючи* [11: 185; 17];

лаючи [42: 346], «...І кочери навкруг огнів / Зібрались, *лаючи* панів...» [31 VI: 19], *лаючи* [17];

маючи [42: 369; 25 I: 761; 17];

пліючи [18: 114, 117; 9: 49, 59 зв., 88, 186 зв.], *пліючи* [2: 356, 359], *пліючи* [30: 16, 522]; «Одного дня вже вниз потало сонце, / Коли на кладовищі Гарісчандра / Побачив жінку вбогую, що трупа / Дити-

ни *пла́чуци* несла» [39 X: 430], «І *пла́чуци* розказувала жінка / Своє бідовання в тяжкій неволі / В брахманця — ошуканця і його / Лихої жінки» [39 X: 431], «Гірко *пла́чуци* старі припали / Коло ліжка Генріха обоє» [39 XII: 303], «По Дунаю штири милі шляху, / Проводжала, *пла́чуци* прошала» [39 XII: 318], «Йдуть, сміючись, *пла́чуци* — / Не о власних силах, — / Мрія — бо тужлива / Їх несе на крилах» [39 XIII: 308], «Згадав про Мишу, що вона казала, / Та й дума *пла́чуци*: «Якби вона була, / Загинути б мені, дурному не дала, / Тенета б всі попрогризала...» [10: 55], «— Так чим же я вам досадив? — / Ягнятко, *пла́чуци*, питає» [10: 71], «Побіг він, *пла́чуци*, шукати вітра в полі; / Нема ні чутки, ні сліда» [10: 193], «Як зростуть, будуть вкупці з отцем при веслі, — / Скажеш, *пла́чуци*: «Ох!! чом вони не малі!» [20 IV: 263], «Харона, *пла́чуци*, прохали. / До його руки простягали, / Щоб взяв з собою на каюк...» [19 I: 131], «В неволі виріс меж чужими, / І, неоплаканий своїми, / В неволі, *пла́чуци*, умру, / І все з собою заберу...» [40 II: 9], «А ти покинула, втекла, / Шукала мати — не найшла, / Та вже й шукати перестала, / Умерла *пла́чуци*» [40 II: 10], «Додому *пла́чуци* прийшла, / І спати *пла́чуци* лягла, / І не вечеряла!..» [40 II: 99], «Села / Минаєш, *пла́чуци*, вночі. / І полем, степом ідучи, / Свого ти сина закриваєш» [40 II: 218], «Там батько, *пла́чуци* з дітьми / (А ми малі були і голі), / Не витерпів лихої долі, / Умер на панщині!..» [40 II: 252], «Хилилась / І слалась, *пла́чуци*, трава; / Високі гнулися дерева... / Додолу гнулися, журились!» [40 II: 391], *пла́чуці* [11: 292], «І я заплакав опівночі / І, гірко *пла́чуци* проснувсь» [12 II: 320], «...Привикне *пла́чуци*... а ти / Аби до шинку однести / Що мав: сиди та пий!» [12 II: 565], «Як махнув їй рукою — бігла *пла́чуци*...» [35 IV: 126], «... і слуги і пани / Цілюють, *пла́чуци*...» [31 VII: 39], «...*пла́чуци*, понахилились люди / Над Стольником...» [31 VII: 53], «Прибігла мати від сусід / і впала, *пла́чуци*, на груди» [34 VII: 171], *пла́чуци* [17], але *пла́чуці* [42: 343; 11: 292]. І. Огієнко вважає, що наголос дієприслівників на **-чи** залежить від місця наголосу третьої особи множини теперішнього часу: коли третя особа множини дієслів має наголос на закінченні, а саме на **-уть/-ють, -ать/-ять**, то в дієприслівнику наголос на суфіксу **-чи**, в інших випадках наголос залишається на тому ж складі, що й у третій особі множини. Ці дві форми дієприслівників на **-чи** сильно впливають одна на одну, витворюючи подвійні форми:

пла́чуці [22: 215];

рі́жучи [42: 369; 17];

сі́плючи: «О, за ними крикнув Жля і Карня, / І поско[чи] по руському краю, / Смагу *сі́плючи* з огняних рогів» [39 XIV: 16], «І пірамідю живою покотив / У далеч, *сі́плючи* пісками в очі зорям...» [31 VII: 244], *сі́плючи* [17];

с'ю́чи [24: 212]; *сі́ючи* [42: 346], «Може, і в сніжних пустелях / fata morgana панує, / марева срібно-блакитні / *сі́ючи* в білих снігах?» [20 I: 309], «Та й люди ж, *сі́ючи*, хоч тратять, а орють: / То дурні, от як ти, несіяні ростуть!..» [13: 61], «Тому-то серед нас новітні ті нагаї / Хо-

дили, *сіючи* розпусту між уми...» [31 VII: 24], «І так над шляхтою зробив рухомий дах / Хреститель, *сіючи* навколо кров і жах» [31 VII: 229], *сіючи* [17];

таючи [42: 346];

чаючи [38: 2/1 зв.]; *чаючи* [17].

Поетичний матеріал XIX – XX ст. показує, що переважна більшість дієприслівників акцентного типу А зберігає первісний кореневий наголос. Наголос же на суфіксальному голосному дієприслівника **гаю́чи** у поезії А. Малишка зумовлено потребою збереження хореїчного розміру твору.

Дієприслівники акцентного типу В досить послідовно зберігають в українській мові давній наголос:

брéшучи: «Не *брéшучи*, тобі скажу. / У вашу сторону я в гості прилітаю, / А летючи сюди, усюди побуваю, / До всього придивлюсь...» [10: 112], *брéшучи* [17];

в'я́жучи [17];

зо́блючи [38: 2/3];

ка́жучи: «І, більш не *ка́жучи* нічого, / Комісара аж до самого / Коня провів і підсадив...» [39 X: 285], «І, не *ка́жучи* нікому й слова, / Сів на муріжку посеред стежки, / Виняв голку, що мені в сорочку / В пазуху встромляла завше мама» [39 XIII: 346], «Він хоч, не *ка́жучи* нічого, / Пустив від себе нас, / Та від'їзд ваш, то смерть для нього» [39 XIV: 302], «...Ну, *ка́жучи* без пишних алегорій, / Як блиснув дев'ятсот і п'ятий рік...» [31 II: 69], «Те *ка́жучи*, коня він не спиняє / і ворогів на всі боки рубає» [31 VIII: 228], «В дорогу рушив, *ка́жучи* одно..» [31 VIII: 229], «І, правду *ка́жучи*, вчували, / Що наступати час настав» [21 III: 451], «вступить *ка́жучи*: «мали ми рацію, вибравши Умань...» [1 I: 500], *ка́жучи* [11: 162; 29: 227; 36: 264; 26: 258; 37: 330; 25 I: 624; 17]. Як вважає В. М. Винницький, дієприслівникові форми, співвідносні з інфінітивами, в яких виступає акцентованим суфікс **-а-**, мають кореневе наголошення:

ка́жучи [6: 400];

клопо́чучи [17];

коли́шучи: «Подивись тепер на матір, / На свою Україну, / Що, *коли́шучи*, співала / Про свою недолю...» [40 I: 221], «Йде, *коли́шучи* в приполі / Сина свого Йвана...» [21 I: 176], *коли́шучи* [37: 356; 25 I: 669; 17];

крéшучи [37: 375; 17];

лі́жучи [37: 393; 25 I: 736; 17];

ме́чучи: «...Скресали танки бруковицю, / Огнем *ме́чучи* вали» [21 I: 261], *ме́чучи* [17];

пі́шучи [27: 10, 138 зв., 153 зв., 157 зв.; 16: 46, 61, 63, 72, 73, 126, 158, 182; 28: 2/24; 38: 2/3 зв., 14/3, 19/2 зв. — двічі, 19/4, 23/2, 24/2 зв., 26/1, 27/1, 28/2 зв., 32/1 зв., 32/2 зв., 33/1, 33/2 зв., 33/4, 35/2 зв., 35/4 зв., 41/1 зв., 46/1 зв., 49/4; 9: 36; 30: 403], *пі́шучи* [27: 44; 16: 179; 38: 28/2 зв.], *пі́сучи* [30: 183]; «Мовиш, що король аж плакав, / *пі́шучи* отсі листи?» [39 XI: 218], «Обдумай добре все, що дух гово-

рить, / Щоб, *тішучи*, рука не заблудила!» [39 XV: 344], «Колись то ще, во время оно, / Помпілій Нума, римський цар, / Тихенький, кроткий государ, / Втомившись *тішучи* закони, / Пішов любенько погулять...» [40 II: 385], «...Хоча недужий він, рука / Перо за дужих двох стиска, / Любовне *тішучи* визнання» [31 VI: 197], «Поєми й прозу *тішучи* для нього, / І, славлячи чесноту у піснях» [31 VIII: 253], *тішучи* [17], але *тишучі* [42: 343]. Свого часу І.Огієнко зазначив, що наголос дієприслівників залишається на тому ж складі, що і в дієсловах у формі третьої особи множини. Тому і дієприслівник *тішучи* (*тішуть*) зафіксовано ним із виключно кореневою акцентуацією [22: 215];

свіщучи: «Та пан, все *свіщучи*, носком / Її в уста штовхнув, аж впала...» [39 X: 333], *свіщучи* [37: 792; 25 II: 522; 17];

скачучи: «Мов голодне стадо, / Воли, аж *скачучи*, так радо / До семінарського порога / Тісняться» [39 X: 189], «Соловієм по дереву *скачучи*, / Попід хмари умомся вносячи, / То би слава про похід сей певно / Гомоніла аж до времен пізніх...» [39 XIV: 8], *скачучи* [17], але *скачучі* [4: 65, 186];

стелячи [17];

стогнучи: «Ридаючи і *стогнучи* над сином, / Цілюючи посинілого трупа, / Розказував нещасний Горісчандра / Своє життя на службі у чандала» [39 X: 431], «І пішов мужик, а хлопець, / З болю *стогнучи*, зібрався / В путь, щоб лицаря шукати, / Що мав біль його пімстити» [39 XII: 131], *стогнучи* [37: 845; 25 II: 623; 17], але «Вони навіть, бідні, ніколи не визнають / Про вас, щирі душі, що стелите путь / Новим поколінням, — *стогнучи* вмирають, / До царства будучого знати не ввійдуть!» [39 XIII: 28], «Все сповнів я по просьбі старого, / І, *стогнучи*, зігнувшись в лук, / Він пішов — і хрипіло у нього / В груді...» [39 XIII: 138];

топчучи: «Вороги / Тікали *топчучи* сніги...» [1 I: 341], *топчучи* [37: 880; 25 II: 692; 17];

хотячи [18 двічі; 14: 66 зв., 112], і *хотячі* [27: 11, 51 зв., 90; 16: 43, 70, 75, 93, 97 — двічі, 119, 135, 142, 162 та ін.; 28: 2/3 зв., 2/5, 3/1, 3/2, 94; 38: 3/2, 4/2 зв., 5/3 зв., 7/4 зв., 8/4, 8/4 зв., 9/3 зв., 13/1 зв. та ін.; 24: 203, 213; 18; 2: 16, 247, 397; 8: 98, 122; 23: 271, 279, 285, 288; 9: 215; 30: 2, 3, 4, 5, 6, 8, 14, 23 та ін.; 24; 15: 118; 14: 17 зв./2], і *хотячи* [23: 273], *хотячися* [28: 2/3 зв.; 38: 47/2]; *хотьячи* [41: 228], *хотячі* [17];

чешучи [11: 435; 17];

шепчучи: «Корови, *шепчучи* губами, / Втикали морди в моріжок» [21 III: 389], *шепчучи* [37: 984; 25 II: 876; 17].

У працях В. М. Винницького дієприслівники *кажучи*, *тішучи*, *стогнучи* подано з виключно кореневим наголосом. На думку вченого, коренева акцентуація цих дієприслівників збігається з відповідними дієслівними формами теперішнього часу дійсного способу, починаючи з другої особи однини [5: 133].

Кінцева акцентуація у ряді випадків дієприслівників *тишучі*, *скачучі*, *хотячі* в давніх пам'ятках або в сучасній українській мові зумовлена впливом дієприслівників акцентного типу С.

Дієприслівник акцентного типу В *сто́гну́чи* у поезії І. Франка поряд із кореневим наголошенням набуває наголосу на суфіксальному голосному **-у-**, що пояснюється впливом форм інфінітива (*сто́гнати*).

Нові дієприслівникові форми *дріма́ючи, колиха́ючи, купа́ючи, куса́ючи, лама́ючи, маха́ючи, хапа́ючи, хотя́чи, щипа́ючи*, що виникли під впливом відповідних інфінітивних форм (з суфіксом **-а-**), отримали суфіксальну акцентуацію, тобто акцентуацію інфінітивів:

дріма́ючи [42: 360], «Соловейки, літаючи, / Все запам'ятали / Та ввечері, *дріма́ючи*, / І защебетали» [12 II: 338], «*Дріма́ючи*, я думаю: / а добре як, — що не на вітер...» [35 IV: 321], *дріма́ючи* [17];

колиха́ючи: «Теплий вітер цілує каштани, / *колиха́ючи* віти смутні» [34 V: 50], *колиха́ючи* [17];

купа́ючи [42: 360], «Не будуть жваві мотилі / Тепер, на ранішній зорі, / В росі *купа́ючись* живій, / Тебе хитать...» [12 I: 487], «Над нивами-приливами, / *Купа́ючи* мене, мав ластівку» [35 I: 61], *купа́ючи* [17];

куса́ючи [42: 360; 17];

лама́ючи: «І біг, *лама́ючи* перед собою / Колюче терня і густії кóрчі» [39 X: 406], «Ви осміяли заповіти, / Святі *лама́ючи* клятьби...» [12 II: 187], «...То вниз летить — на тин Андрієвого тата, / Не раз *лама́ючи* горожу...» [31 V: 22], «Коли ворожа бура налетіла, / *Ламáючи* і знищуючи все...» [31 V: 133], «Щодня новий, щодня в шуканні, / *Ламáючи* всі межі й грані, / Що світ поставив нам старий...» [31 V: 272], «Люблю, коли хвилі юрбою / шумують, *лама́ючи* лід...» [34 III: 19], «Наче хтось плаче, *лама́ючи* руки...» [34 IX: 212], *лама́ючи* [17];

маха́ючи [42: 360], «Ідуть, як артилерія важка, / *Маха́ючи* кропилами й хрестами...» [31 VIII: 109], «Чи шаблею *маха́ючи* кривою, / Чи спис піднявши у руці міцній» [31 VIII: 127], «...Що обіцяли нам жерці, / хрестом *маха́ючи* над нами...» [34 VIII: 14], «І вітряки нас проводжали, / крилом *маха́ючи* у тьмі» [34 VII: 150], *маха́ючи* [17];

хапа́ючи: «Злетілись гави і сороки, / Шпаки, чижі і горобці, / Регочуться, *хапа́ючись* за боки: / — Ну так! Удали молодці!» [10: 131], *хапа́ючи* [17];

щипа́ючи [17].

В українській мові цілий ряд дієприслівників акцентного типу С зберігає первісне кінцеве наголошення:

беру́чі [27: 58; 38: 18/4, 18/4 зв., 28/1, 29/2, 29/3, 33/4 зв., 49/1, 52/2 зв.; 23: 284; 9: 40 зв.; 7: 178]; *беру́чі* [41: 228; 3: 81], «...І зрештою, зрадів, коли поволі / Мій поїзд рушив, *беру́чі* розгон...» [31 II: 127], «...Що пісня в них, було, жаріє та іскриться, / За серце *беру́чі*» [31 V: 17], «Позичив їм дві тисячі червонців, / Процентів сорок *беру́чі* за рік...» [31 VIII: 126], «Як ви колись перейшли полями, / Нас *беру́чі* на долонечки вперті» [21 II: 295], «Згадай, як дише в словиточку, / Від злиднів *беру́чі* дари...» [21 III: 368], *беру́чі* [29: 32; 36: 44; 26: 49; 37: 52; 25 I: 94; 17], але *беру́чи* [42: 335];

блюю́чі [42: 346];

даючи́ [27: 212] і *да́ючи* [2: 446]; *даючи́* [42: 346; 41: 228], «В ту пору мати в гробі вже лежала — / Поквапилась, щоб встиду не дожить! / І поки мною зла судьба метала / З кутка в куток, не *даючи́* скінчить / Гімназії, нова доба настала / В домівці» [39 X: 206], «Гордо їде наш Бассім / Аж до самої цукорні, / Де Отман сидів проворний, / Позір *даючи́* за всім» [39 XII: 447], «І, певно, він / Однаково любив вас усіх трьох, / Коли не хтів вам двом зробити кривди, / Всю ласку *даючи́* одному...» [39 XV: 305], «Ми з вами, мов та буря на воді, / Що хвилино все вперед жене, спокою / ніде й ні в чому їй не *даючи́*» [35 III: 197], «... І, думці *даючи́* щасливих дар хвилин, / Слова шепоче...» [31 VI: 273], «Отож як хутором осівсь я в Ірпені, / Для сміху *даючи́* поживу Бажанові...» [31 V: 55], «Нарешті, пальця він до носа притулив, / Немовби *даючи́* якусь пересторогу...» [31 VII: 44], «І кожен ніби стовп, на місці скаменів, / Рукою *даючи́* наказ усім мовчати» [31 VII: 45], «І навіть часто їх із дому випихав, / Поради *даючи́* лишень у важких справах» [31 VII: 175], «Монроз на нього с шпагою напав, / Не *даючи́* і в гору подивитись...» [31 VIII: 143], «Аж от, належну *даючи́* пошану / І зборів президентові, й суддям, / І всім...» [31 VIII: 222], *даючи́* [29: 130; 36: 150; 26: 154; 37: 190; 17], «Струнки дівчата в одягах легких / Перлово-ніжний розписають сміх, / Як пісні, все *віддаючи́* роботі» [31 III: 57], «Ти Марса гнівного прийшла перемогти, / *Віддаючи́* його у руки Гіменею» [31 VII: 308], «Коли земний *віддаючи́* поклін / Вони торкались рук його закутих!» [21 III: 349], «Блискуче коло дам, / Одваги й пильності *додаючи́* ловцям...» [31 IV: 49], «Вів Ксьонз неголосну із шляхтою розмову / І, табакерку всім *подаючи́* чудову...» [31 VII: 103], «Досвідченість, одначе, він свою / І мудрість виявив, *подаючи́* поради...» [31 VII: 233], «Лакеї парами, одна одній услід, / Моторно увійшли, *подаючи́* до столу...» [31 VII: 294]. В. М. Винницький у своїй праці наводить дієприслівники *беручи́*, *даючи́* винятково з кінцевим наголошенням [6: 404];

ждучи́ [16: 45, 172]; «І знов ходила, / А мати плакала *ждучи́*» [40 II: 11], «А мати й спати не лягала, / Дочку вечерять дожидала / І тяжко плакала *ждучи́*» [40 II: 13], «Возлюбленику муз і грацій, / *Ждучи́* тебе, я тихо плачу / І думу скорбною мою / Твоїй душі передаю» [40 II: 279], «Ні привіту, ні одвіту; / Занудився я *ждучи́*...» [12 I: 461], «Нужу я світом, / Марно *ждучи́*, / Думку гадаю / Вдень і вночі» [12 I: 611 — двічі], «Але *ждучи́* журливої події, / Я не тужу, бо так тебе люблю...» [12 II: 141], «Хворий, всіми позабутий / Тужить, інших днів *ждучи́*» [12 II: 219], «А покладаються лише на власні сили, / Французів не *ждучи́*...» [31 VII: 202], «І, ворога в небі *ждучи́*, / прожектори крають простори, / мов рицарів древніх мечі...» [34 VIII: 75], «Та серце я зміцнив — за зброю взяв терпіння, / *Ждучи́* безжурно кращих днів...» [34 IX: 8], «Томськ тривожно слуха, / На постріли і вибухи *ждучи́*» [1 I: 147], «Сама побуть тим часом в дядька Гната, / Сміх червоних козаків *ждучи́*» [1 I: 141], *ждучи́* [17], але *ждучи* [42: 366], «І, не *ждучи* на свого мужа, / Посила слугу, того самого, / Що з ним скрито блуд гидкий творила...»

[39 XI: 329], «Вже смерті *ждучи* леда хвилі, / Старий і гріб собі копав / І, щоб з життя ослабонили, / Святих угодників благав» [39 XI: 475], «Ну що за диво? / Таж тисячі їх мруть щодня, / Спокійно мруть, від смерті *ждучи*, / Чого не мали від життя» [39 XIII: 107], «Не признався я тому попові, / Що вже кілька літ не п'ю горілки, / Та, не *ждучи* в нього розгрішення, / Я перехрестився й віддалився» [39 XIII: 342], «Мусим без тебе щоденно холонуту, / *Ждучи* від тебе, проклятого, золота...» [12 I: 609]. Як вважає В.М. Винницький, кінцевий наголос дієприслівникові форми на **-чи** мають тоді, коли у відповідних дієслівних формах теперішнього часу першої і другої особи множини наголос переміщується на закінчення: *ждати, ждемó* — *ждучи́* [5: 134]. На думку І.І. Огієнка, двоскладові дієприслівники на **-чи** завжди мають наголос на кінці слова:

ждучи́ [22: 215];

жуючи́ [38: 2/2 зв.]; «Витягують за куснем роти / І чорний хліб не *жуючи́*, ковтають» [1 I: 421], *жуючи́* [29: 174; 36: 200; 26: 200; 17];

зовучи́ [38: 13/1 зв., 18/2 зв., 27/2]; «Ми здолаємо в грізному герці, / бо, *зовучи́* нас до щастя доріг...» [34 VIII: 78], «...Як птах незнаний чорною стрілою / Перелетів зненацька над горою / І зник немовби *зовучи́* усіх / До обр'їв промінно-голубих» [31 IV: 164], «...Народ наш *зовучи́* голодним, голим, босим...» [31 V: 88], «Що булаву страшну він гудзювату мав / Для бою, *зовучи́* на жарт її Кропило» [31 VII: 179], *зовучи́* [17], але *звучи, зовучи* [42: 335];

клюючи́ [37: 352; 25 I: 661];

орючи́: «Розкує тих, що ви катували, / Що на вас же лихих цілий вік, *орючи́*, / Кров'ю-потом лани обливали!» [12 I: 469], «Хоч до політики волів би й не встрявати, / Попросту *орючи* свій чесний переліг» [31 VII: 163], але *орючи* [42: 344], «...А ви вже ніколи / Не веренетеся на волю, / Будете орати / Мене стиха та *орючи* / Долю проклинати» [40 II: 156], *орючи́* [17], *орючи́* [11: 261];

перучи́: «Та, котрої руки / Мов пучки рожі ніжні, запахущі, / Тепер надавлювать мозолі мусить / На пальцях, мелючи на жорнах збіжжя / Та хусти перучі у річці!» [39 X: 422], *перучи́* [37: 588; 25 II: 143; 17], але *перучи* [42: 335]. В.М. Винницький наводить дієприслівники *орючи́*, *перучи́* винятково з кінцевим наголосом [6: 404];

руючи́ [42: 331], *ревучи́* [37: 739; 17];

суючи́ [25 II: 580].

Випадки кореневого наголошування дієприслівника *даючи* в українській мові зумовлені впливом дієприслівників акцентного типу А та акцентного типу В, а дієприслівника *орючи*, на нашу думку, — впливом дієслів західного діалекту: *орю, ореш*.

Перенесення наголосу на один склад вліво (або дефіналізація) у дієприслівниках *беручи, ждучи, зовучи, перучи*, яке відбито в граматиці С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера, на нашу думку, відбулося за аналогією до форми третьої особи множини теперішнього часу (*беруть, ждуть, зовуть, перуть*):

жену́чи [42: 335].

Отже, в українській мові більшість дієприслівників на **-чи**, утворених від дієслів на **-ати, -е/-є**, послідовно зберігає первісне наголошення. Часткова втрата первісної акцентуації деякими з них зумовлена взаємовпливом дієприслівників різних акцентних типів та впливом акцентуації відповідних форм інфінітива і дієслівних форм третьої особи множини теперішнього часу.

1. *Бажан М.* Твори: У 4 тт. — К., 1984.
2. *Беринда П.* Лексикон словнороський Памва Беринди / Підгот. тексту до вид. і вступ. стат. В. В. Німчук. — К., 1961 (стародрук, перевид. фотомех. способом). — XL + 272 с.
3. *Верхратський І.* Про говір долівський. — К. — 1900. — Т. 35 — 36. — Кн. 3 — 4. — С. 1 — 128.
4. *Верхратський І.* Про говір батюків. — Львів, 1912. — 308 с.
5. *Виницький В. М.* Наголос у сучасній українській мові. — К., 1984. — 159 с.
6. *Виницький В. М.* Українська акцентна система: становлення, розвиток. — Львів, 2002. — 578 с.
7. Вірші Климента Зиновієва сина (кінець XVII — початок XVIII ст.) // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1912. — Т. 7. — С. 1 — 215.
8. *Волкович І.* Розмышляньє о муцѣ Христа Спасителя нашего, 1631 // Резанов В. Драма українська. — К., 1926. — С. 91 — 127.
9. *Гаятовський І.* Ключ разумѣнія. — К., 1659 (стародрук).
10. *Глібов Л.* Твори. — К., 1962.
11. *Голосевич Г.* Правописний словник. — 7-е вид. — К., 1930.
12. *Грабовський П.* Зібрання творів: У 3 тт. — К., 1959.
13. *Гулак-Артемівський П.* Байки, балади, лірика. — К., 1958. 1959.
14. Євангеліє учительное. — Евъє, 1616.
15. *Земка Т.* // Отроковский В.М. Тарасий Земка, южнорусский литературный деятель XVII в. — Пг., 1921. — С. 81 — 119.
16. *Зизаний С.* Казаньє святого Кирилла. — Вильно, 1596 // Пам'ятки українсько-руської мови та літератури. — Львів, 1906. — Т.5. — С. 31 — 200.
17. Інтегрована лексикографічна система „Словники України”, версія 1.05 / НАН України Інститут мовно-інформаційних досліджень. — К, 2001 — 2005.
18. *Копистенський З.* Казаньє погребное. — К., 1625 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв.: Всезбірка передмов до укр. стародруків. — К., 1924. — С. 110 — 126.
19. *Котляревський І.* Повне зібрання творів: У 2 тт. — К., 1952.
20. *Леся Українка.* Твори: У 5 тт. — К., 1951 — 1956.
21. *Малишко А.* Твори: У 3 тт. — К., 1956.
22. Митрополит Іларіон. Український літературний наголос. Мовознавча монографія. — Вінніпег, 1952. — 304 с.
23. *Могила П.* Проповідь про Хрест Спасителя і кожної людини. — К., 1632 // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Вкраїні в XVI — XVIII вв. — К., 1924. — С. 271 — 290.
24. Незвісний твір Клирика Острозького. — Острог, 1599. // Пам'ятки українсько-руської мови і літератури. — Львів, 1906. — Т. 5. — С. 201 — 229.
25. Орфоепічний словник української мови. — К., 2001 — 2003. — Т. 1 — 2.
26. Орфоепічний словник. / Уклад. М. І. Погрібний. — К., 1984. — 629 с.
27. Острозький збірник. — Острог, 1588 (стародрук). Цифрами позначаються аркуші стародруку, цифровими індексами — рахунки (перший рахунок індексом не позначається).
28. Отпись на листь въ бозѣ велебного отца Ипатія. — Острог, 1598 (стародрук). При документуванні матеріалу з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.

29. *Погрібний М.* Словник наголосів української літературної мови. — К., 1964.
30. *Радивилівський А.* Огородок. — К., 1676 (стародрук).
31. *Рильський М.* Твори: У 10 тт. — К., 1960 — 1961.
32. *Склярєнко В. Г.* З історії акцентуації дієприслівників української мови // Мовознавство. — 1991. — № 5. — С. 14 — 19.
33. *Склярєнко В. Г.* Праслов'янська акцентологія. — К., 1998. — 342 с.
34. *Сосюра В.* Твори: У 10 тт. — К., 1970.
35. *Тичина П.* Твори: У 6 тт. — К., 1961 — 1962.
36. Українська літературна вимова і наголос: Словник-довідник — К., 1973.
37. Український орфографічний словник. — К., 2002. — 1016 с.
38. *Філялет Х.* Апокрисис. — Острог, 1598 (стародрук). При документуванні матеріалу з цієї пам'ятки перша цифра вказує на зошит, друга — на аркуш у цьому зошиті.
39. *Франко І.* Твори: У 20 тт. — К., 1950 — 1956.
40. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 6 тт. — К., 1963 — 1964.
41. *Ogonowski E.* Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache. — Lemberg, 1880. — 244 s.
42. *Smal-Stockyi S., Gartner T.* Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. — Wien, 1913.

Kateryna Tishechkina

THE ACCENT OF PARTICIPLES FORMED FROM -АТИ, -Е/-Є VERBS

Stress of participles in Ukrainian literary heritage of XVI — XVIII centuries, which are compared with stresses in contemporary modern literary language are investigated in the article.

The cases of divergence in stresses of participles are analyzed in details investigating evidences of the ancient Ukrainian literary heritage, dialectological works and Ukrainian dictionaries.

Keywords: stress, participle, accent paradigm.

Мовна мозаїка

Про що річ, якщо вжито СИРІЧ ?

У газетній періодиці натрапляємо на незвичне, маловідоме для багатьох читачів слово **сиріч**. Із контексту зрозуміло, що його вживають зі значенням пояснювальних (ототожнювальних) сполучників **тобто, або** та ін., пор.: *На ганку гурт журналістів, яких запросив на день відкритих дверей, сиріч на екскурсію, секретаріат Президента* ("Україна молода, 13 червня 2007); *А потім, куди ж їх "тикати" ті натовські бази — усі найкращі місця вже зайняті військовими базами Росії, сиріч Чорноморським флотом* (Україна молода, 14 лютого 2008).

Що це за сполучник і коли його доречно вживати? З історичних джерел дізнаємося, що **сиріч** — сполучник церковнослов'янського походження, утворений із **сн рѣчь**, тобто "це слово". У тлумачному Словнику української мови його подано як пояснювальний, застарілий, із стилістичною позначкою іронічний (див. Т. IX, с. 199). Очевидно, саме тому його почали вживати в іронічних контекстах замість нейтральних пояснювальних сполучників **тобто, або** та ін.

Отже, пояснювальний (ототожнювальний) сполучник **сиріч** в українській мові доречно використовувати лише тоді, коли поясненню потрібно надати іронічного забарвлення.

Катерина Городенська

УДК 811.161.2:81'373.611

Руслана Гомонай (м. Київ)

ПРЕФІКСИ НА ПОЗНАЧЕННЯ НЕДОСТАТНЬОГО СТУПЕНЯ ПРОЯВУ ОЗНАКИ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЇХ СУЧАСНИЙ СТАТУС

*У статті обґрунтовується необхідність визнання префіксації за допомогою формантів **при-** та **по-** як одного зі способів творення синтетичної форми недостатнього ступеня прояву ознаки. На основі структурного і семантичного аналізу прикметників, виявлених у пам'ятках XI – XX ст., показано, що ця функція властива їм ще з праслов'янських часів і що вони не втратили її і сьогодні.*

Ключові слова: префіксальний спосіб творення прикметників, префікс **при-**, префікс **по-**, недостатній ступінь прояву ознаки.

Прикметник як частина мови характеризується наявністю такої лексико-граматичної категорії, як ступені якості, що означає інтенсивність вияву ознаки в предметі без порівняння її з такою ж ознакою в іншому предметі. В українській мові є три ступеня якості – недостатній, помірний і надмірний. Питання про статус форм, що виражають помірний, надмірний та недостатній ступені якості прикметників, і спроби їх класифікації знаходимо в працях О.О. Потебні, О.М. Пешковського, В.В. Виноградова, І.І. Мещанінова, Л.А. Булаховського, Ю.О. Карпенка, І.Р. Вихованця, Н.А. Слюсарева, О.М. Шрамма, Д.Х. Баранника, М.В. Леонової та ін. Спеціально цій проблемі присвячене і дисертаційне дослідження С.Є. Олійник «Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові» [13].

У статті ми зупинимося на розгляді недостатнього ступеня ознаки і способах його вираження в українській мові. У науковій літературі недостатній ступінь ознаки визначається як такий, що «передає кількісно меншу міру ознаки, ніж її міститься в звичайному прикметнику» [23: 167]. Утворюється він двома способами – синтетичним та

© Р.О. ГОМОНАЙ, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

97

аналітичним. Аналітична форма творення не викликає сумнівів: вона утворюється шляхом поєднання звичайного ступеня прикметника з прислівниками типу *дещо, злегка, трохи, ледь*: *не дуже корисний, дещо примітивний* або *трохи гіркуватий* [23: 169; 13: 6]. Питання синтетичного способу творення, на наш погляд, є дискусійним. Усі дослідники, у тому числі і С.Є. Олійник, говорять тільки про можливість суфіксації у цьому випадку: «синтетична форма утворюється за допомогою суфіксів *-уват-, -(к)уват-, -ав-*: *гіркуватий, синюватий, жовтавий, синявий*» [23: 167; 13: 6]. При цьому не враховують один важливий факт — можливість префіксального способу творення, зокрема за допомогою префіксів *при-* та *по-*.

Метою статті є показати, що здатність передавати помірний ступінь прояву ознаки властива *при-* та *по-* ще з праслов'янських часів та що вони не втратили її і сьогодні.

Похідні з *при-* (псл. *ргі- < *ргей) такого типу Ф. Копечний називає демінутивними [25: 214] і вважає, що значення демінутивності префікс *при-* починає передавати вже на архаїчних стадіях розвитку слов'янських мов, наприклад словен. *pribel, pričn, prisladek*, серб., хорв. *prilūd*, польськ. *przydlugi*, слов. *prihruby* [Там само]. З часом у деяких слов'янських мовах (зокрема словацькій, польській) префікс *при-* починає виконувати не демінутивну, а аугментативну функцію [Там само]. На шлях розвитку аугментативності у префікса *при-* вказує польський тип *przydlugi* «trochu priliš dlouhý» («трохи занадто довгий»). Причому у польській мові це значення виступає спорадично, наприклад *przydalej* означає і «трохи далеко», і «занадто далеко», а у словацькій мові має регулярний характер. Так, *prihrubý* («пригрубий»), *prihlupý* («приглухий») означає «priliš hrubý, hloupý» — «занадто грубий, занадто глухий» [Там само].

У давній руськоукраїнській мові зустрічається невелика кількість похідних такого типу. Серед них можна назвати: *прискърбьныи примрачьныи, прикрѣтѣи* [22 II: 1455, 1432, 1417], зафіксованих у словнику І. Срезневського.

Найбільшої активності *при-* набуває у XVII ст., що засвідчено і пам'ятками того періоду. Особливо багатий матеріал для вивчення словотвору прикметників за допомогою префікса *при-* (у значенні «неповна міра вияву ознаки») у період розвитку староукраїнської мови дає «Лексикон латинський» Є. Славинецького [18] — визначна пам'ятка українського мовознавства, що дійшла до нас у рукопису в багатьох списках, найдавніший з яких датований 1642 р. Префікс *при-* поєднувався тільки з якісними прикметниками. Залежно від значення твірної основи такі похідні можна поділити на декілька семантичних груп:

1) колір — *прижо(л)ти(й), пририжъ, присини(й)* [17: 181, 264, 285], *прибѣлый, причермны, притемный, примрачный* [11: 1249, 1250, 1255] та ін.;

2) відчуття — *приглухъ, приква(с)ни(й), пригорекъ* [17: 291 зв., 285], *прихла(д)ный, примокры* [11: 1250, 1256] та ін.;

3) розмір — *притучний, привеликъ, прито(н)ки(й)* [17: 286 зв., 285, 288], *притучный* [11: 1255] та ін.;

4) зовнішній вигляд — *прикудєряви(й)* [17: 285], *прику(д)рѣвъ* [11: 1249];

5) фізичні властивості — *пртяжокъ, пртвє(р)дѣ, притрудни(й)* [17: 285 зв., 104, 285-286 зв.], *притрудный* [18: 496], *присуровъ* [11: 1249];

6) психологічні властивості, риси характеру — *присоромѣжливы, присквє(р)ни(й), при(с)квєрни(й), пристрашни(й)* [10: 90, 286 зв., 279 зв., 285 зв.], *прискорбный, приискрныи* [18: 495, 494], *прискорбень* [11: 1260].

Отже, сформований у праслов'янський період, цей лексико-словотвірний тип у староукраїнській мові набуває надзвичайного поширення, а префікс **при-** — високої продуктивності.

Подібна ситуація спостерігалася й у ХІХ — на поч. ХХ ст. У словниках І. Верхратського, Є. Желехівського та Б. Грінченка фіксуються такі прикметники, як *прибілий* [2: 55], *прибілий, приголубий, приважкий, прискорбен / прискорбный* [7 II: 739, 742, 740, 756], *примауый, призелений* [3: 456], *прибілий, прижовтий, придохлий, призелений, прималий, пристарий* [6 III: 406, 415, 416, 425, 442].

Водночас зазначимо, що все частіше у процесі творення таких прикметників, окрім префікса **при-**, починає брати участь суфікс **-уват- (-оват-)**: *придурковатий* [2: 55], *призеленкуватий, присліпуватий, приугловатий* [7 II: 745, 756, 762], *призеленкуватий, присліпуватий, прицуцуватий, пристаркуватий* [6 III: 416, 438, 451, 442], *призеленоватий, призеленоватий* [4: 288].

У сучасній українській літературній мові цей словотвірний тип, на думку В.М. Русанівського, зберігся «як реліктовий» [16: 29] і представлений небагатьма дериватами: *приглухий* [20 VII: 589], *пристарий* [20 VIII: 38]. Як зазначає В.В. Німчук, частіше прикметники, що вказують на неповну міру вияву ознаки, творяться за допомогою префікса **при-** й суфікса **-(к)уватий** [12: 20]: *приглухуватий* [20 VII: 589], *присліпуватий, пристаркуватий* [20 VIII: 24, 39].

Сьогодні використання прикметників з **при-** більш характерно для діалектної мови, особливо для гуцульських говірок — *прибілий, прижовтий, призелений, прихолодний* [15: 156].

Загалом слід зазначити, що саме за цією ознакою «українська, польська, болгарська, македонська і сербохорватська мови, в яких обмежено представлений словотвірний тип якісних прикметників з префіксом **при-** (**przy-**) на позначення слабого ступеня вияву ознаки, протистоять іншим сучасним слов'янським літературним мовам, що не мають цього типу» [9: 96].

З праслов'янського періоду свої функції бере і префікс **по-** (псл. ***po-**). Приєднуючись до якісних прикметників, він, на думку Т.Б. Лукинової, міг вказувати на більшу чи меншу міру ознаки [5: 179]. Проте, як зазначає Ф. Копечний, вже у давні часи більш виразно проявляла-

ся функція зменшеності [25: 197]. Тобто словотвірне значення таких похідних, як правило, дорівнювало значенню сполучення прикметника з прислівником **трохи**. Наприклад: псл. *romaly «трохи малий, малуватий». Підтвердженням спільнослов'янського походження префікса **по-** є, зокрема, наявність відповідних прикметників у словацькій (*romaly*) та чеській (*romaly*) мовах, що означають «повільний».

Однак, незважаючи на давність існування такого форманта, у руськоукраїнський період цей словотворчий тип не набув поширення, а в обстежених нами пам'ятках XI–XIII ст. відповідні похідні не виявлені.

Зазначимо, що в українській мові праслов'янська функція префікса **по-** виступати показником ступеня вияву ознаки проявилася досить пізно. Перші фіксації похідних такого типу зустрічаються у пам'ятках з кінця XVII ст. У цей час починається і перерозподіл семантичного навантаження префікса. Мова йде про те, що якщо раніше названий формант міг рівнозначно вказувати як на збільшення, так і на зменшення, то з XVII ст. спостерігається зростання кількості похідних прикметників на **по-** зі значенням неповної міри прояву ознаки. Тобто, поступово основним значенням префікса **по-** стає вираження зменшеності. Напр.: *ихъ рукодѣліе потяжко и по части клопѣтно* [8: 216] — «тяжкувато», *жыта отъ збытнихъ дожчевъ послабы были* [24 II: 181] — «слабувати», *ночь мнѣ противъ понеделка легшая была ... однакожь полегка она началась зъ полночи* [24 II: 158] — «легкувата», «досить легка». Як бачимо, у сучасній українській літературній мові староукраїнським прикметникам такого типу відповідають деривати з суфіксом **-уват-**.

Хоча префікс **по-** в староукраїнській мові поступово втрачає здатність виражати більшу міру прояву ознаки, водночас у пам'ятках того періоду ще зустрічаються подібні деривати: *речи позвирховныи, позверховная мудрость, людей зводила и мовою и покорою позвѣрхнею* [24 II: 149]; *поближній обыватель, поближкій сусѣдъ* [24 II: 114,115], *войска воеводствъ поближшихъ* [1: 248]. Отже, сполучаючись з якісними прикметниками, префікс **по-** міг також підсилювати їх значення. Як правило, це відбувалося у випадках, коли прикметники мали негативне значення чи позначали відстань.

Таким чином, у XVII–XVIII ст. спостерігається відновлення праслов'янських функцій префікса **по-**, але з одночасним перерозподілом семантичного навантаження й адаптацією до україномовної основи.

У новій українській мові за префіксом **по-** закріплюється єдине значення. Як і раніше, він виступає показником ступеня вияву ознаки, а саме, як зазначає В.М. Русанівський, підсилює значення помірною вияву ознаки [21: 248]. Наприклад:

старий → *постарий* («підстаркуватий»);

довгуватий → *подовгуватий* («який має видовжену форму; у якого довжина більша за ширину»).

Особливого розвитку префікс **по-** набуває у кінці XIX — на початку XX ст. Про це свідчить кількість похідних, зафіксованих у словниках того періоду. Наприклад: *поблизький, потяжкий* [7 II: 665, 725; 6 III: 204, 384], *потвердий, поширокий* [7 II: 721, 730], *потонкий* [7 II: 723; 6 III: 380], *потісний* [7 II: 722], *потісний* [6 III: 378], *посирий* [7 II: 713; 6 III: 360], *послабий, порідкий, понизький, помениший* [7 II: 715, 708, 700, 695] та ін.

Зрідка значення помірною ступеня вияву ознаки підсилювалося відповідними суфіксами: префікс **по-** приєднувався до прикметників, які вже містили у своєму складі суфікси на позначення недостатнього ступеня вияву ознаки. До них належать:

-ав-: *пожоўтявий, почорнявий* [3: 452, 455], *пожовтявий, почорнявий* [6 III: 251, 393];

-уват-: *позеленуватий, покороткуватий* [6 III: 264, 275];

-оват-: *посироватий* [7 II: 713].

Характерною ознакою такого типу похідних було те, що префікс завжди був наголошений.

У СУМі фіксується порівняно невелика кількість похідних цього лексико-словотвірною типу, а саме — 12: *побільший, поблизький, погордий, погордливий, подовгастий, подовжастий, подовгуватий, подовжній* [20 VI: 618, 620, 720, 751], *помалий, посолодкий, постарий, потовстий* [20 VII: 112, 352, 369, 413]. Причому всі вони мають ремарку «діалектне» чи «розмовне слово».

Префікс **по-** може приєднуватися до непохідного прикметника (*постарий, потовстий*) і до такого, який вже містить у своєму складі суфікс, що виражає послаблений ступінь прояву ознаки, наприклад, *погордливий*. Є випадки, коли прикметник з одним і тим самим коренем може містити у своєму складі різні суфікси: *подовгастий* — *подовжастий* — *подовгуватий* — *подовжній*.

Прикметники з префіксом **по-** як показником ступеня прояву ознаки сьогодні активно вживаються в діалектах, особливо південно-західного наріччя. Причому в одній і тій самій говірці префікс **по-** може передавати і просто помірний вияв ознаки, і підсилювати помірний вияв ознаки. Наприклад, у бойківських говірках *помалий* означає «малуватий», а *пониский* [14 II: 110, 112] — «надто низький»; у гуцульських: *подалек'ий* — «доволі, надто далекий», а *посирий* [15: 145, 151] — «сироватий».

У літературній мові таким прикметникам відповідають або ад'єктиви з суфіксом **-уват-**: *погиркий* [19: 436] — гиркуватий, *покорткий* [15: 147] — короткуватий, *покуртий* [14 II: 103] — короткуватий; або прикметники з префіксом **за-**: *помалий* [15: 149] — замалий, *повузький* — завузький, *погрубий* — завузький, *повдовгий* — задовгий, *подорогий* [14 II: 90, 92, 95] — задорогий. Зазначимо, що діалектне **по-** особливо характерне для бойківських говірок.

Підкреслимо також, що так само, як і в літературній мові, у діалектах префікс **по-** завжди наголошений.

Отже, ще з праслов'янського періоду префікс **по-** міг виступати показником більшої чи меншої міри прояву ознаки. Протягом історичного розвитку української мови здатність виражати високий ступінь ознаки втрачається і основною функцією стає передача помірної міри вияву ознаки. А особливого розвитку й активності префіксальні похідні на **по-** набувають у кінці ХІХ — на початку ХХ ст.

Сьогодні ці форманти не є продуктивними, але заслуговують на те, щоб розглядати їх як один із засобів творення синтетичної форми прикметників на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки.

1. *Величко С.* Сказаніє о войнѣ козацкой зъ поляками. — К.: Вид-во АН УРСР, 1926. — Т.1 у 12 чч. — 268 с.*
2. *Верхратский И.* Знадобы до словаря южнорусского. — Львів, 1877. — 88 с.*
3. *Верхратский И.* Про говор галицких Лемків. — Львів, 1902. — 480 с.*
4. *Верхратский И.* Говір Батюків. — Львів, 1912. — 307 с.*
5. Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов / За ред. О.С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1966. — 588 с.
6. *Гринченко Б.* Словарь украинского языка: У 4 тт. — К., 1907 — 1909.*
7. *Желехівський Є., Недільський С.* Малорусько-німецький словник: У 2 тт. — Львів, 1885–1886. — 1122 с.*
8. *Зиновійв К.* Вірші. Приповісті посполиті / Підгот. тексту І.П. Чепіги; іст.-літ. коментар В.П. Колосової. — К.: Наук. думка, 1971. — 391 с.*
9. Историческая типология славянских языков: Фонетика, словообразование, лексика и фразеология / Под ред. А.С. Мельничука. — К.: Наук. думка, 1986. — 285 с.
10. Лексикон словенороський Памви Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука: Надрук. з вид. 1697 р. фотомех. способом. — К.: Наук. думка, 1961. — 271 с.*
11. *Максимович Іван.* Лексикон латинсько-слов'янський 1718-1724 / Фотопередрук О. Горбача. — Рим, 1991.*
12. *Німчук В.В.* Давньоруська спадщина в лексиці української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 416 с.
13. *Олійник С.Є.* Парадигматика категорії безвідносної міри ознаки в українській мові / Автореф. дис. ...канд. філол. наук: 10.02.01 / Дніпропетр. нац. ун-т. — Дніпропетровськ, 2001. — 20 с.
14. *Онишкевич М.Й.* Словник бойківських говірок: У 2 чч. — К.: Наук. думка, 1984. — Ч. 1 — 2.*
15. *Піташ Ю.О., Галас Б.К.* Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Розсішка Рахівського району Закарпатської області). — Ужгород, 2005. — 266 с.*
16. *Русанівський В.М.* Історія української літературної мови. — К.: АртЕк, 2002. — 424 с.
17. *Славинецький Є.* Лексікон латинський // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 59 — 420.*
18. *Славинецький Є., Корецький-Сатановський А.* Лексікон словено-латинській // «Лексикон латинський» Є. Славинецького. «Лексикон словено-латинський» Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підгот. до вид. В.В. Німчук. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 423 — 541.*
19. Словник буковинських говірок / За заг. ред. Н.В. Гуйванюк. — Чернівці: Рута, 2005. — 688 с.*
20. Словник української мови: В 11 тт. — К.: Наук. думка, 1970 — 1980.*
21. Словотвір сучасної української літературної мови. — К.: Наук. думка, 1979. — 406 с.
22. *Срезневский И.И.* Материалы для словаря древнерусского языка: В 3 тт. — Спб., 1893 — 1912.*

---

* Джерельна база

23. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1969. — 583 с.
24. *Тимченко Є.* Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV — XVIII ст. / Підгот. до вид. В.В. Німчук та Г.І. Лиса. — К., 2003. — Кн. 1 — 2.*
25. *Kopečný F.* Předložky. Koncové partikule // Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zajmena. — Praha, 1973. — Sv. 1.

Ruslana Homonay

PREFIXES FOR THE BUILDING OF THE ADJECTIVES IN INSUFFICIENT GRADE OF QUALITY IN THE HISTORY OF UKRAINIAN LANGUAGE AND THEIR PRESENT FORMS

In this article, we prove the necessary to accept the prefixation with prefixes **pri-** and **po-** as a method of building the adjectives in insufficient grade of quality. Based on the structural and semantic analysis of adjectives fixed in Ukrainian monuments of the 11–20th centuries, we show that this function has been characterized to them from Old Slavonic language till our days.

Keywords: prefixation of adjectives, prefix pri-, prefix po-, insufficient grade of quality.

Мовна мозаїка

БОРИСПІЛЕЦЬ чи **БОРИСПОЛЕЦЬ** проживає в Борисполі?

Як називати того, хто проживає в Борисполі: *бориспілець* чи *борисполець*? Сьогодні вживають обидві назви, пор.: **Бориспілець** Віктор Юрійович Співак відомий далеко за межами нашої держави (Срібна підкова, 26 лютого 2009); 1990 року після закінчення одного з мітингів на підтримку незалежності України поважного віку **борисполець** розповів мені, що 1920 року його батько був розстріляний за участь у протибільшовицькому повстанні в нашому місті (Україна молода, 4 лютого 2009); Через дві хвилини **борисполець** Мельник завдав небезпечного удару, але м'яч пролетів трохи вище поперечини ("2000". — 2004. — № 33). У деяких довідкових виданнях рекомендують вживати лише назву *бориспілець* (див., зокрема: Горпинич В.О. Словник відтопонімних прикметників і назв жителів України (ойконіми, ад'ектоніми, катойконіми). — Дніпропетровськ, 2000. — С. 28), щоб зберегти, очевидно, її структурний зв'язок з вихідним топонімом *Бориспіль*. Проте більше підстав вживати назву *борисполець*, бо в ній відбувається властиве українській мові чергування **і** в закритому складі з **о** у відкритому складі. Це чергування наявне у вихідному топонімі (пор.: *Бориспіль* — *Борисполя*, *Борисполю*, *Борисполем*, (*у*)*Борисполі*) і в паралельних назвах жителів на **-янин** /**-яни** від деяких топонімів на **-піль** (пор.: *Тернопіль* — *тернополянин*, *тернополяни*; *Томашпіль* — *томашполянин*, *томашполяни*). Назву *борисполець* збережено і в прізвищі: *У цей час Платон Тимофійович Борисполець знайомиться ще з одним учнем Академії — Тарасом Шевченком* (Слово Просвіти, 29 травня — 4 червня 2008).

Отже, у назвах жителів, утворених від топонімів на **-піль**, у відкритому складі потрібно вживати **о** (*борисполець*, *тернополець*, *католинополець*, *томашполець*, *златополець*, *іванополець*, *краснополець*), у закритому — **і** (*бориспільці*, *бориспілька*; *тернопільці*, *тернопілька*; *томашпільці*, *томашпілька*; *златопільці*, *златопілька*; *іванопільці*, *іванопілька*; *краснопільці*, *краснопілька*).

Катерина Городенська

УДК 81'373.61:282+811.161'04=112.2

Тарас Пиц (м. Дрогобич Львівської обл.)

З ІСТОРІЇ ПОШИРЕННЯ РЕМІСНИЧОЇ НАЗВИ МАЛЯР ТА ЇЇ ВАРІАНТІВ У ПОЛЬСЬКІЙ І СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Публікація є ще однією спробою автора визначити діалектні основи для запозичених з німецької мови лексем на основі зіставлення та аналізу результатів досліджень з історії німецьких діалектів і доступних пам'яток польської, української, білоруської і російської мов.

Ключові слова: *термінологія, форми фіксації, міжмовні контакти, германський діалект.*

Відомо, що багато мовознавців на основі зіставлення назви ремісника, виявленої у пам'ятках слов'янських мов, з відповідником, засвідченим у словниках літературної німецької мови, визначили, що пол. *malerz*, бл., укр. *маляр(ь)* походить з свн. *mālære, mālær* [21: 487; 8 I: 506; 16: 319; 12: 39; 31: 162; 11 II: 565; 18: 147 — 148, 191; 2 III: 374; 20: 86; 13 VI: 207; 19: XV; 15 II: 130].

Також деякі дослідники визначають різновиди найменування ремісника. Так, Л. Мошинський фіксує форму *melerz*, а етимологічний словник білоруської мови — *молерь*. Вихідною лексемою у цих випадках теж вважаються уже згадані свн. *mālære, mālær* за польського посередництва (*malarz, malerz*) [23: 65; 13 VI: 207].

Зазначимо, що термін “середньовісньонімецький” лише у загальному окреслює період та територію запозичення і не визначає діалектної основи лексеми. Для точнішого з'ясування походження варіантів найменування маляра необхідно залучити історичні словники німецьких діалектів, як це вже пропонувалось раніше [5 — 7; 25].

Maler у пізньому середньовіччі мав широке поле діяльності: від розмальовування стін та стелі громадських споруд і церков, художнього оформлення прапорів, гербів, вивісок, позолочення годинників та меблів і аж до оправи скульптур та розпису табличок вівтаря.

© Т.Б. ПИЦ, 2009

У сілезьких джерелах **ремісник** засвідчується з середини XV ст.: *Tonis moler* (Breslau 1347) [25: 17], *Daniel der moler* (Liegnitz 1384) [14: 130], *moler und tyscher* (Görlitz 1478) [26: 121], *zwyschen der eldsten der moler czechen und Blasien Criegs* (Breslau 1497) [22: 118]. Однак матеріал, зібраний Г. Маркграфом, дає підстави простежити процес зміни найменування: назва вулиці, утворена від назви ремісника, ще в середині XVI ст. звучить як *under den mohlern* (Breslau 1552), а вже у 1578 р. — *undern malern* [22: 178-179].

Сілезький термін **moler** „маляр“ з'являється у старопольській мові вже з кінця XV ст.: *Aliquis pictor, molars, vult pingere* (Gniezno kon. XIV w.) [29 II: 146], *Michael Werner resignavit domum Iohanni Tymen Hamer ...parte ex una, necnon Petrum Moler...* (Biecz 1398), *Petir Moler, cirotecarius* (Kraków 1408), *Petrus Moler, opidanus Warscheuiensis* (Warszawa 1429), *Alde Gozre und Wenczil Moler, als eldisten der cretschmer zu Breslaw* (Śląsk 1431) [30 III: 548]. Альтернативним чи паралельним джерелом запозичення тут є судетські говірки: *Moller pinter* (Brünn 1354) [28: 200].

Однак інше найменування ремісника у польській мові **maler** (**-ar(z)sz**, **-arz**, **-s**, **-ar(z)**, **-erz**) згадується майже на півтора століття раніше, аніж у сілезькому діалекті: *Stanislao Malarzs, presbitero* (Gniezno або Poznań 1420) [30 III: 369], *Petrus maler protestatus est super domum Andree* (Warszawa 1443), *Cuna resignavit suam domum provido Stanislao malarzsz* (Warszawa 1464) [29 IV: 146], *Unum hortum in Cleparz... penes hortum Malyarz oppidani situm* (Kraków 1470 — 1480) [30 III: 369], *...any then tho Voczech zany zastapil they tho summy v Annusza, v malara* (Warszawa 1483), *Voytek malarsz* (Kraków 1492) [29: 146], *Jan Malars, powrosznyk de Cleparsz* (Kraków 1499) [30 III: 369], *I poszlala malerza sznamyenetego ktorybi pylno vbaczyl wyobrazenye alexandrowo y wymolawalby yego obrarz* (Kraków 1510) [32: 147], *Albrycht Dyrar malarz niepospolity w Niemcach* (Kraków 1585) [32: 148].

У польських джерелах теж знаходимо свідчення про форми **meller** і **Molir**: *Iacubin Molirn und Petro, seynem zone* (Przemyśl 1432) [30 III: 548], *Dominus Petrus mellerz al. pictor* (Warszawa 1437) [29 IV: 146], *Nicolaus Mellar* (Warszawa 1438), *Cum prouido viro Petro Meller ...predicto Petro Meller* (Warszawa 1442) [30 III: 437]. Відомості про *maler*, *meler* знаходимо в гессенському говорі: *von eim meler mit heilgen in der kirche zu stehen; von zwein melern, die mit brieffen darinne stunden; von eim meler mit gesnitzten bilden* (Frankfurt 1421), *Siferid maler* (Frankfurt 1429), *Hensil maler fur 6 stede-bussen den boden* (Frankfurt 1433) [17: 83]. Проте остання форма ще раніше нотується в нижньоалеманському (частково Ельзас): *swester Mehthilde der malerinvn der kornmeisterinvn* (Adelhausen 1248), *herre Hartman der maler* (Schlettstadt 1280), *Cunrade maler* (Colmar 1283), *Ulrich der maler burger ze Melling* (Mellingen 1288) та східнофранкському діалектах: *Walther der maler* (Würzburg 1286), *Dietherich maler* (Würzburg 1289) [24: 604]. І. Ньолле-Горнкамп зазначає, що *maler* у південно-німецьких говорах міг позначати того, хто білив будинки, живописця та робітника на млині [24: 121].

Схема поширення назв ремісників *maler*, *moler*, *meller*, *malir* (сер. XIII–XV ст.):

1 – ■ <i>maler</i>	3 – ◆ <i>meller</i>
2 – ▲ <i>moler</i>	4 – ★ <i>malir</i>

На основі вищесказаного можна зробити висновок про сілезько-судетське походження терміна *moler*, гессенське – *meller* та нижньоалеманське для *maler*, що поширюється на схід через східнофранкський говір. Польська особова назва *Molig* очевидно походить від незафіксованого свн. *molig „маляр“.

Записи про нижньоалеманське *maler* та сілезько-судететське *moler* простежуємо і в пам'ятках старобілоруської мови: *Сербину Нектарію малерю за Деисусецъ тепloe церкви дано 6 копъ грошей* (1557), *Макар молер сознал, иж продал ериак молеваний с позолотою за полковы гршей* (1579), *Станиславъ Немера ...зоставшы дей его Крушевского у того малара, знову дей его томъ... збилъ* (1591), *Помененый Иванъ маларъ о ратунокъ волаъ* (1604), *Маларъ образоу* (Куцеїн 1653) [1 XVII: 251], *за таблицы тые и за малеване и за все Савъце малярю заплатили золотыхъ осемъ* (Вітебськ або Могильов 1686) [1 XV: 253].

Натомість у староукраїнській мові виявляємо згадку лише про одну форму – **маляр (-ерь)** та **Малир**: *...и заплати^ми стасю маларъ^ѣ копъ шѣ^ѣ гроше^ѣ...* (Осмиловичі 1576), *Свѣдки стали у очій: признали... о забитю филиппа маляра...* (Львів 1601 – 1605), *па^ѣ Феодо^ѣ Мали^ѣ лво^ѣскы^ѣ...* (Глиняни 1607) [4], *Повинни... малеръ^ѣ ведлугъ зразу ѡбразы маловати* (Острог 1614) [3], *Плащеница... Ѵмиленно малованата краенец злотисты^ѣ на валку в пуздръ^ѣ точеномъ малованата небощыка п. Феодора*

маляра... (Львів 1637) [4], *Ивашенко Малир (Орловець/Чигиринщина 1649)* [9: 46], *...едень маляр маліовав образъ...* (Решетилів 1670) [3]. Згадку про діалектне найменування маляра **malir** знаходимо в гессенському говорі: *Fricze malir* (von Geilnhusen, ...im spitale) (Frankfurt 1415 – 1426) [17: 82].

Нижньоалеманська форма *маляр* засвідчена 1665 р. у староросійських пам'ятках [11 II: 565]. Згодом тут нотується сілезько-судетське позначення маляра: *На роздачу кормовыхъ денегъ ...ликонописцомъ, и золотарямъ, и молерамъ...* (1669) [10 IX: 257].

Унаслідок порівняння та типологічного аналізу результатів досліджень з історії німецьких діалектів і лінгвогеографічних даних польської, білоруської, української і російської мов удалося встановити не лише діалектне джерело походження назв ремісників, але й простежити шляхи їхнього поширення.

Отже, до гессенської діалектної основи зараховуємо *meler, malir*; нижньоалеманської – *maler*, сілезько-судетської – *moler*. Для польської особової назви *Molir* припускаємо походження від незафіксованого свн. *molig „маляр“. Окрім цього, староукраїнська мова зберігає особову назву *Малир* гессенського походження, що не згадується у мові-посереднику.

1. Гістарычны слоўнік беларускай мовы – Мінск, 1985 – 2005. – Вып. 1 – 24.
2. Етимологічний словник української мови: В 7 тт. – К., 1982 – 2006.
3. Картотека історичного словника українського языка. Зберігається в інституті українознавства ім. І. Крип'якевича у Львові.
4. Картотека словника української мови XV – першої пол. XVI ст. Зберігається там само.
5. *Пиц Т.* Походження ремісничих назв *боднар, бондар* та *bednarz* у слов'янських мовах // *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. – 2007. – Bd. 52. – S. 135 – 146.
6. *Пиц Т.* Походження української назви виробника возу // *Українська мова*. – 2006. – № 1. – С. 57 – 70.
7. *Пиц Т.* Про німецьке походження ремісничих назв *ślosarz, ślósarz, ślusarz, слюсар, слесарь* у слов'янських мовах // *Мовознавство*. – 2007. – № 2. – С. 35 – 41.
8. *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка. – М., 1910 – 1914. – Т. 1 – 2.
9. Реестр Війська Запорозького 1649 року. – К., 1995. – 592 с.
10. Словарь русского языка XI-XVII вв. – М., 1975 – 2002. – Вып. 1 – 26.
11. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: В 4 тт. – М, 1964 – 1973.
12. *Шелудько Д.* Німецькі елементи в українській мові // Збірник комісії для дослідження історії української мови. – К., 1931. – Т.1. – С. 1 – 60.
13. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы: В 10 тт. – Мінск, 1978 – 2005.
14. *Bahlow H.* Studien zur ältesten Geschichte der Liegnitzer Familiennamen // *Mitteilungen des Geschichts- und Altertumsvereins für die Stadt und das Fürstentum Liegnitz*. – Liegnitz, 1926. – Bd. 10. – S. 102 – 162.
15. *Bańkowski A.* Etymologiczny słownik języka polskiego. – Warszawa, 2000. – Т. 1 – 2.
16. *Brückner A.* Słownik etymologiczny języka polskiego. – Warszawa, 1985. – 805 s.
17. *Bücher K.* Die Berufe der Stadt Frankfurt a. M. im Mittelalter. – Leipzig, 1914. – 143 s.
18. *Eggers E.* Die Phonologie der deutschen Lehnwörter im Altpolnischen bis 1500. – München, 1988. – 221 s.
19. *Höfinghoff M.* Deutsche Entlehnungen im Ukrainischen an der Wende vom XIX. zum

- XX. Jh. Bestand und Entwicklung bis zur Gegenwart. Diss. zur Erlangung des Doktorgrades. — Wien, 2002. — 221 s. + CXIII s.
20. *Karszniewicz-Mazur A.* Zapózyczenia leksykalne ze źródła niemieckiego we współczesnej polszczyźnie. — Wrocław, 1988. — 310 s.
  21. *Korbut G.* Wyrazy niemieckie w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym // *Prace Filologiczne.* — Warszawa, 1893. — T. IV. — S. 345 — 560.
  22. *Markgraf H.* Die Straßen Breslaus nach ihrer Geschichte und ihren Namen. — Breslau, 1896. — 244 s.
  23. *Moszyński L.* Geografia niektórych zapózyczeń niemieckich w staropolszczyźnie. — Poznań, 1954. — 95 s.
  24. *Nölle-Hornkamp I.* Mittelalterliches Handwerk im Spiegel oberdeutscher Personennamen: eine namenkundliche Untersuchung zu den Handwerkerbezeichnungen als Beinamen im Corpus der altdeutschen Originalurkunden. — Frankfurt am Main [u.a.], 1992. — 730 s.
  25. *Pyts T.* Gegenüberstellung von Stellmacher und Stellmach in der ost- und zentraleuropäischen Perspektive // *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters.* — Bonn, 2006. — Jg. 34. — S. 131 — 142.
  26. *Reichert H.* Die deutschen Familiennamen nach Breslauer Quellen des 13. und 14. Jahrhunderts. — Breslau, 1908. — 192 s. + IX s.
  27. *Ricker L.* Zur landschaftlichen Synonymik der deutschen Handwerkeramen. — Freiburg, 1917. — 139 s.
  28. *Schwarz E.* Sudetendeutsche Familiennamen aus vorhussitischer Zeit. — Köln [u.a.], 1957. — 373 s. + XV s.
  29. *Słownik staropolski.* — Wrocław; Kraków; Warszawa, 1958 — 1993. — T. I — X.
  30. *Słownik staropolskich nazw osobowych.* — Wrocław-Kraków-Warszawa, 1965 — 1985. — T. I — VII.
  31. *Smal-Stockuj R.* Die germanisch-deutschen Kultureinflüsse im Spiegel der ukrainischen Sprache. — Leipzig, 1942. — 282 s.
  32. *Symanzik B.* Die alt- und mittelpolnischen Handwerkerbezeichnungen: Onomasiologisch-semasiologische Studien unter Berücksichtigung wissenschaftlicher Aspekte. — Münster-Hamburg, 1993. — 439 s.

Taras Pyts

FROM THE HISTORY OF THE HANDICRAFT NAME *МАЛЯР* SPREAD AND THEIR VARIANTS IN THE POLISH AND EAST SLAVONIC LANGUAGES

The present paper focuses on the German names of painter in the Polish, Ukrainian, Byelorussian and Russian languages in the 14-th — 17-th centuries. German sources of Slavic loanwords are studied on the basis of written recollection and dialectical facts, the history of the question under analysis is studied.

Keywords: handicraft terminology, loanword, forms of fixating, interlingual contacts, German dialects.

УДК 811.

Василь Німчук (м. Київ)

ВІННИЦЬКИЙ ОСЕРЕДОК ОСВІТИ У XVII СТ.

У статті йдеться про запровадження в українських колегіумах XVII ст. викладання латинської мови — міжнародної мови тодішньої Європи — і дискусії навколо цього.

Ключові слова: латинська мова, освіта, Вінницький колегіум.

Цариця Поділля — Вінниця славна не тільки її роллю в загальній історії України, але й історії української освіти. Про старожитній освітній осередок у Вінниці — колегіум — згадують дуже рідко. Та й відомостей про нього збереглося надто мало.

Найдостовірніші відомості про час заснування Вінницького колегіуму та суспільно-культурні умови, в яких він почав функціонувати знаходимо в книжці єпископа Сильвестра Косова (згодом — київського митрополита), що вийшла друком 1635-го р. у Києво-Печерській лаврі: "Exegesis, to jest danie sprawy o szkołach kiowskich u winickich, w których ucza zakonnicy Religiey Graeckej, przez wielebnego oycy Sylwestra Kossowa, electa episkopa Msćisławskiego, Mogilowskiego, Orszańskiego, przed rokiem teraznieyszym w tychże szkołach przez trzy lata profesora parisane"¹. Він упродовж трьох років викладав у Вінницькому колегіумі. Не виключено, що С. Косов був і першим ректором Вінницького навчального закладу.

Епіграф до книжки С. Косів узяв із Псалтиря (із псалма 117) латинською мовою — *Libera me a calumniis hominum, et custodiam mandata Tua* з польським перекладом: "Wybaw mię od potwarzy ludskiey, abych strzegł przykazań Twoich", тобто: "Спаси мене від наклепів людських, і

---

¹ Передрук книжечки див.: Exegesis — сочинение Мстислав, єпископа (впоследствии київ. митрополита) Сильвестра Косова // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов... — Часть 1. — Т. VIII. — Вып. 1: Памятники литературной полемики православных южноруссов с протестантами и латино-униатами в Юго-Западной Руси за XVI и XVII стол. — К., 1914. — С. 422 — 447.

я буду сповняти заповіді Твої" (Пс. 118, вірш 134. Переклад Патріярха Київського і всієї України-Руси Філарета: Біблія. К., — С. 63L). Автор пише, що чотири (4) роки перед цим разом із митрополитом П. Могилою (тоді архімандритом) заснували колегіум у Києві, але ця подія викликала невдоволення недоброзичливців православ'я², котрі поширювали чутки про викладачів київського та вінницького колегіумів, ніби вони уніяти, неправославні.

С. Косов писав: "Які громи та різні блискавиці посипалися на нас, того не можна описати чорнилом. Був такий час, що ми, висповідавшись, тільки й ждали, що ось хоч нами будуть начиняти шлунки дніпрових осетрів або ж одного огнем, іншого мечем відправлять на той світ. Тоді то Він, незбагнений Серцевідець, бачачи нашу невинність і велику потребу чесних муз руському народові, розігнав хмари тих фальшивих думок, просвітив серця всіх так, що в нас пізнали справжніх синів Східньої Церкви, послужних святому отцеві патріархові константинопольському"³.

Далі автор зазначав, що з особливої ласки і благословення Божого панове мешканці Києва та інших повітів рясніше, ніж перед цим за інших наших предків, дітками своїми, як мурашечками, житниці наші Аполлонові наповняли, Геліконом, Парнасом їх гордо іменуючи. Анонім (udawca) вбиває людям в голови, ніби працівники латинських шкіл як у Києві, так і в Вінниці, є слугами сект аріан, кальвіністів і лютеран, тому автор (Косов) у своїй книзі хоче спростувати наклепи недоброзичливців, довести невинність працівників українських колегіумів і показати, якою була потреба в латинських школах нашому народові. Наклепник бере силлогізм:

"Heretykom uczyć ma być zabroniono⁴;
Aże w Kiowie y w Winicy uczą heretycy,
Ergo, im to ma być zabroniono"⁵.

Грунтовно заперечивши основи вчення аріан, кальвіністів та лютеран, С. Косов переконливо говорить про необхідність для українців шкіл і "латинських наук":

"Та яка ж потреба латинських шкіл нашому народові? Передовсім та, щоб бідної нашої Русі (України) не називали дурною Руссю (Україною). Учїться, говорить обмовець, по-грецьки, а не по-латинськи. Правда, добра рада, але вона корисна в Греції, а не в Польщі, де латинська мова має великий ужиток. Поїде бідняга українець на трибунал,

---

² Не з'ясовано, чиї саме нападки на Києво-Могилянську й Вінницьку колегії викликали реакцію С.Косова. Висловлено думки, що нападником міг бути М.Смотрицький або уніатський митрополит В.Рутський (див.: *Сірополко С.* Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 94.). Гадаємо, що припущення щодо нападок М.Смотрицького нелогічне, адже сам М.Смотрицький був одним із перших ректорів Київської братської школи.

³ Відредагований переклад М.Возняка. Див.: *Возняк М.* Історія української літератури. — Т. 2: віки XVI — XVIII. — Ч. 1. — Львів, 1921. — С. 106.

⁴ Виноска у стародруку: Hoc est aria., cal., luth. — С. 424.

⁵ Там само. — С. 424.

на сойм, на соймик, до ґроду, до земства, — без знання латинської мови програє (bez łaciny rłaci winy); ні судді, ні адвоката, ні розуму, ні посла; а тільки, як каня, витріщивши очі, придивляється то до цього, то до того. Не треба заохочувати нас до науки грецької мови: ми дбаємо та дбатимемо про це й попри науку латинської мови, так що дасть Біг, вона буде у нас для церковного вжитку, а латина для публічних справ. Не згадуємо про диспути. Не багато надиспутував би в Польщі по-грецьки. На що, говорить наклепник, Русі (Україні) вчитися латини? Хай учаться її в римлян. Гарний мені дятлик, та ще й з носиком: радиш нам ходити по світу по хліб, коли ми маємо його вдома. Годувалися ми ним давніше по Інгольштадтах, Оломунцях, а тепер, з ласки Божої, й самі маємо його досить і іншим уділяємо”⁶.

На закиди, що ніколи Руси найясніші польські королі шкіл не дозволяли, відповідає, що ще Зигмунд III [Waza, 1566 — 1632] такі права русинам надавав на школи латинські у Вільні та Львові, і ті школи, в яких навчають у Києві і Вінниці, затверджені дипломами "помазання Божого, непереможного короля, монарха Владислава [1595—1648] всієї Речі Посполитої, у яких зазначено: "Школи, семінарії, друкарні, котрі були в їхньому володінні, підтверджуємо”⁷. "А що ті школи, в котрих тепер навчаємо, перед цим були завжди і є у нас у власності [свідчить те, що] до цього над ними ректорами були Смотрицький, Касіян [Сакович] та інші, які по-латинськи вчили без перерви аж до нас”⁸, — аргументує С. Косов. На жаль, із цього тексту прямо не випливає, чи згадане ректорування стосується й Вінниці, чи тільки Києва (що імовірніше).

Але **існування у Вінниці колегіуму в 1632 р.** — факт засвідчений. Колегіуми в Європі давали середню освіту, але в Києво-Могилянському колегіумі рівень освіти був академічним, тобто такий як у вищому навчальному закладі. Існує думка, що Вінницький колегіум організовано як філію Києво-Могилянського у зв'язку з тим, що в Києво-Могилянському колегіумі швидко зростала кількість студентів⁹. Упродовж якого часу функціонував Вінницький колегіум, не відомо точно. Можливо, тут ішло навчання до 1642 р. Тоді у Вінниці відкрито єзуїтський колегіум¹⁰). Висловлено різні думки про долю першого Вінницького колегіуму: одні автори твердять, що її заборонили поляки¹¹, інші — що її перенесено до Гощі на Волині¹² (нині районний центр у Ровенській обл.). Не знаємо, чи був якийсь зв'язок із

⁶ Відредагований переклад М. Возняка. Див.: *Возняк М.* Знач, праця. — С. 107.

⁷ Exegesis... — С. 445. Тим не менш Московський собор 1690 р. серед інших книжок українських авторів поклав "прокляття й анафему" й на Exegesis... " С. Косова (див. *Сірополко С.* Знач, праця. — С. 215).

⁸ Exegesis... — С. 445.

⁹ Енциклопедія українознавства (перевид. в Україні). — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 997.

¹⁰ *Вирський Д. С.* Вінниця // Енциклопедія історії України. — К., 2003. — Т. 1. — С. 568.

¹¹ Енциклопедія українознавства (перевид. в Україні). — К., 1993. — Т. 1. — С. 282.

¹² Енциклопедія українознавства (перевид. в Україні). — Львів, 1994. — Т. 3. — С. 997.

першим Вінницьким колегіумом та знову відкритим 1662 р.¹³ православним колегіумом.

Варто сказати, що, крім іншого, «Exegesis...» С. Косова свідчить про намагання наших предків мати освітні осередки не гірші, ніж у решти Європи, прагнення до інтеграції в культуру Європи, до визнання нашої освіти в тодішньому світі. Тут вважаємо доречним згадати нинішнє прагнення України долучитися до болонського процесу.

У кожному разі навчальний заклад університетського типу у Вінниці існував уже в 1632 р., отже вінницькій університетській освіті виповнюється 376 літ (а Вінниці, вперше згадана в 1363 р., — 645 років).

Vasyl' Nimchuk

EDUCATION CENTRE OF VINNITSA IN THE XVII CENTURY

Keywords: Latin, education, a collegium in Vinnitsa.

Мовна мозаїка

ЩО ЦЕ ЗА ЛИСТОК-ВКЛАДИШ?

Відкривши упаковання з ліками, ми читаємо інструкцію для медичного застосування цих ліків. У ній написано: *Уважно прочитайте цей **листок-вкладиш** перед тим, як розпочати застосування препарату! Зберігайте цей **листок-вкладиш**. Вам може знадобитися перечитати його.* Застереження слушне, але незрозуміло, чому цей вкладний листок названо *вкладишем*. В українській літературній мові від дієслів не утворюють іменників за допомогою суфікса **-иш**. Листок, який вкладають до чого-небудь, який призначений для вкладання в що-небудь, можна назвати *вкладний листок* або *листок-вкладка*.

Отже, читайте **вкладний листок** або **листок-вкладку**.

Катерина Городенська

---

¹³ *Вирський Д.С.* Зазначена праця. — С. 568.

УДК: 811

Ольга Скляренко

ЕКЗОТИЧНО-ЗАГАДКОВА КОМПОЗИТНА МОДЕЛЬ “ДІЄСЛОВО+ІМЕННИК” (на матеріалі ойконімії США та України)

Стаття присвячена аналізу складових ойконімів американської та української топонімії, що являють собою модель "дієслово + іменник". Виявлено деяку подібність між ними.

Ключові слова: типологія, складові словотвору, топонім, ойконім, антропонім.

Складні ойконіми з дієсловом у якості першого компонента (модель **V + N**, де **V** — дієслово, а **N** — іменник) становлять собою своєрідні, можна сказати “екзотичні”, вкраплення у топонімію США: **Blowhorn** (AL), **Changewater** (NJ), **Cuthand** (TX), **Cutbank** (MT), **Digway** (UT), **Grindstone** (PA), **Killbuck** (NY), **Killdeer** (ND), **Licklog** (GA), **Shakerag** (GA), **Snapfinger** (GA), **Shuteye** (CA), **Turnbull** (FL), **Wakefield** (MI), **Wakeforest**, **Lovejoy** (IL), **Loveland** (DE). Типологічно дуже цікавою є наявність утворень аналогічної моделі і в українській ойконімії: **Звенигород** (Ль, Тр), **Гуляйполе** (Днп и др.), **Копайгород** (Вн), **Підопригори** (См), **Печиводи** (Хм). Це яскраво виражені ектоцентричні складні ойконіми — сума значень компонентів, що їх складають, докорінно відрізняється від результуючого значення слова. В.А.Ніконов називає цю модель «загадковою» [4: 95]. Чому так?

Топонімісти звичайно уникають питання про те, що стало поштовхом для виникнення в ойконімії такої специфічної структурної моделі композитів.

На нашу думку, ця модель пройшла такий еволюційний шлях. В англійській мові вона зародилася у розмовно-простомовному середовищі як апелятивне позначення людей. Сполучення з першим компонентом, схожим на імператив, дуже експресивні і звичайно мають негативні характеризуючі конотації, вказуючи на яку-небудь поміт-

© О.М. СКЛЯРЕНКО, 2009

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

113

ну рису людини, її характеру, зовнішності, діяльності: *fillbelly* — ‘ненажера’ (дослівно ‘напхай живіт’), *scarecrow* — ‘опудало’ (дослівно ‘лякай ворону’), *scrape-penny* — ‘скнара’ (‘нашкреби гроша’), *spitfire* — ‘запальна людина’ (‘плюй вогнем’), *killjoy* — ‘нудна людина’ (‘убий радість’). Композити такої моделі не зареєстровані в давньоанглійській мові. Найдавніші композити типу *pickpocket* виникли у XII–XIII ст. під впливом французьких слів, утворених цим способом, пор. франц. *coupe-bourse* та аналогічне англ. *cutpurse* — ‘кишеньковий злодій’; франц. *coupe-gorge* та англ. *cutthroat* — ‘головоріз’ [21: 38].

Такі пейоративні позначення людей легко перетворювалися на прізвиська людей, а потім і на прізвища. Пор. початкові паралельні прізвиська любителів випити: франц. **Boileau** та англ. **Drinkwater** — ‘Пий воду’ [23: 292]; франц. **Boivin** — ‘Пий вино’ та англ. **Drinkale** — ‘Пий ель’ [Там само: 282]. Пор. прізвиська зажерливих, жадібних до грошей людей, англ. **Gatherpenny**, **Lovegold** [Там само: 280]. З часом досліджувана модель стала вживатися для формування прізвиськ, що позначали професію, рід занять. Мисливців на вовків називали прізвиськами **Catchlove**, **Cutlove** (кінцеве *love* від франц. **loup**, *love* — ‘вовк’) тобто ‘Злови вовка’ ‘Заріж вовка’ [Там само: 283]. Дроворуба називали прізвиськом **Copestake** від франц. *couper* — ‘різати, рубати’ та англ. *stake* — ‘кіл, стовп’ [Там само: 281], пор. прізвище **Cutbush** (*cut* — ‘різати’, *bush* — ‘кущ’) [9: 141]. Експансія нової антропонімичної моделі викликала появу прізвиськ (прізвищ) з різноманітною семантикою, пор. **Winlove** — ‘Завоюй любов’ [23: 284]. Пор. прізвище **Breakspear** (*break* — ‘ламати’, *spear* — ‘спис’) [8: 89]. Такі прізвища як **Shakespeare**, **Shakelance**, **Shakeshaft** мають першим компонентом основу — дієслово *shake* — ‘трясти, вражати’.

Перехід антропонімів в ойконімичну сферу в США — явище звичайне. Так виник ойконім **Lovelady** (TX) від ім’я поселенця С.Lovelady [25: 266], або ойконім **Lovelock** (NV) — від ім’я службовця залізниці G.Lovelock [23: 578]. Певне значення для закріплення в ойконімії цієї моделі мали і популярні свого часу в США ойконіми, утворені від перекладених англійською мовою імен індіанців. Такими є, наприклад, відантропонімичний ойконім **Shuteye** (CA) від імені одноокого індіанця [20: 357] або назва селища **Killbuck** (*kill* — ‘вбити’, *buck* — ‘самець оленя’) (NY) — від імені вождя місцевого індіанського племені, яке колись перебувало у цьому місці [22: 182]. Потім ойконіми, мабуть, створювалися аналогічно, при цьому кожна нова назва — індивідуально, спираючись на існуючу структурну модель.

Подібні трансформації спостерігаємо і в українській мові. У розмовно-побутовій сфері виникали апелятивні прізвиська пейоративного забарвлення, що характеризують людей, як-от: *зірвиголова*, *крутиголова*, *вертихвіст*, *дурисвіт*, *пройдисвіт*, *гонивітер*. Апелятивні прізвиська цієї моделі є і в інших східнослов’янських мовах, пор. рос. *вертихвостка*, *держиморда*, *сорвиголова*, *сверниголова*, *скопидом*, *развейдом*. Порівняно з іншими східнослов’янськими мовами утворення

прізвищ від прізвиськ без додаткових структурних засобів властивіше українській мові, через що тут маємо велику кількість самобутніх, яскравих, унікальних українських прізвищ типу: **Перебийніс, Затулівітер, Молибога, Гуляйбіда, Непийпиво, Недайборщ, Забийворота, Вернидуб, Замриборщ.**

Виникнення зовсім нової структурної моделі у мові — процес досить складний і тривалий. Проте перехід структурної моделі з однієї групи онімів у іншу в межах однієї ономастичної системи уявляється легшим, що й зумовило появу ойконімів моделі **V + N**, пор. антропонім **Лупибаба** та ойконім **Сушибаба** (Вл); антропонім **Вернигора** та ойконім **Вернигородок** (Вн). В.П.Шульгач прямо етимологізує ойконіми **Печихвости** (Вл) і **Сушибаба** (Вл) як такі, що походять від прізвиськ, відповідно *Печихвость* і *Сушибаба* [15: 106, 135]. Ойконіми типу **Урвиколеса** можуть бути структурно (і семантично) підкріплені гідронімами типу *Урвихвіст, Вирвихвіст*, що пов’язані з апелятивом *вирви-хвіст* — ‘драговина, болото’, ‘іржава вода’ [16: 367; 2: 30].

Деякі ойконіми досліджуваної структури виникли шляхом народної етимології, переосмислення іншомовних слів (американський ойконім **Pickpocket** (РН) — через трансформацію співзвучної індіанської назви **Pakwokek** [25: 371], а “лякаюча” назва селища, що засноване вихідцями з Данії, **Killdevil** (NC) має досить миролюбне вихідне значення: слово *kill* — дат. ‘канал, струмок’, слово *devil* — голл. ‘горб, край поля’, а все сполучення означає ‘струмок біля края поля’ [24: 182]. Це ж стосується і колишньої “лякаючої” назви українського села **Карайдубина**, яка походить від тополексеми **Карайтабен** і являє собою, за словами Є.С.Отіна, паронімічне вирівнювання з супровідною морфологізацією і зумовлене фактором зовнішнього формально-аналогічного уподібнення [6: 70].

Таким чином, композити моделі **V + N** — переважно назви з прозорою внутрішньою формою: перший компонент — основа, яка зазвичай збігається з наказовим способом дієслова, другий компонент має аналог серед апелятивів. Однак, на українському ономастичному підґрунті модель **V + N** виявилась продуктивнішою, ніж на англійському. Це виявляється у наявності досить великої кількості однакових ойконімів (назви **Звенигород, Звенигородка** зафіксовано в різних областях; ойконім **Гуляйполе** — зафіксовано сім разів у п’яти областях) [11], в існуванні певних топонімічних рядів, які за аналогією можуть виникати (напр., **Гуляйбалка** (Од), **Гуляйгородок** (Мк)), у формуванні новоутворень, пор. неофіційну назву **Копайгород** (багато людей після війни жили в землянках), зараз м. **Торгпорт** (Од) [9: 59] та офіційний ойконім **Копайгород** (Вн).

Вражає надзвичайне семантичне розпорошення слів, що корелюють з вихідними словами загальнономовної лексики. На думку Н.В. Подольської, це нетипові топоніми, що виникли okazionalно, «кожний з яких потребує не стільки лінгвістичного, скільки екстра-

лінгвістичного пояснення» [7: 15]. Деякі ойконіми такої структурної моделі ще семантично й екстралінгвістично вмотивовані.

Внутрішня форма ойконіма **Blowhorn** (AL) нагадує про час, коли мисливці, які полювали у цій місцевості, дули у роги, скликаючи собак [18: 4]; ойконім **Killdeer** (ND) своїм зімстом повідомляє, що тут полювали на оленів [там само: 266]; назва селища **Grindstone** (PA) вказує на те, що тут видобували каміння для млинів [17: 171]; біля селища **Licklog** (GA) знаходили видовбані колоди, в які насипали сіль, щоб тварини могли її злизувати [18: 266].

Із назви населеного пункту **Урвиколеса** [3: 52] легко зрозуміти її внутрішню форму, що зазначала тодішній стан доріг. Семантично прозорими здаються такі назви, як **Недайвода** (Днп) або **Залийвода** (ХР), пов'язані, можливо, з небезпекою підтоплення селищ [1: 746, 798], або назва річки **Шукайвода** — через пересихання річки влітку [16: 356]. М. Фасмер, аналізуючи ойконім **Звенигород**, пояснює, що це — «(укріплене) місто, в якому при наближенні небезпеки дзвонили для оповіщення місцевих мешканців» [12: 86]. З.Т.Франко вважає, що топоніми цієї моделі зароджувались як експресивні еквіваленти назв тих географічних місць, які раніше не мали назв. Спочатку вони закріплювалися на апелятивному рівні, а потім онімізувалися [13: 23].

Поряд з графічно цільнооформленими ойконімами цієї моделі зустрічаються ще окремо оформлені, як-от амер. **Wake Forest** (NC), **Scratch Ankle** (AL) [19: 23], канад. **Cut Knife**; рос. **Гуляй Городок**, **Гуляй Поле**. Нерідко сучасні композити раніше мали форму синтаксем: український ойконім **Гуляйбалка** (Од) до 1967 р. писали окремо **Гуляй Балка** [5: 53].

Ойконімічні композити моделі **V + N**, що наявні як в ойконімії США, так і в ойконімії України, свідчать про дивні типологічні паралелі у мовах, які дуже відрізняються як за своєю структурою, так і за шляхами розвитку ономастичних систем.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ (НАЗВИ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИХ ОДИНИЦЬ)

США:

AL — Алабама, CA — Каліфорнія, DE — Делавер, FL — Флорида, GA — Джоржія, IL — Іллінойс, MI — Мічиган, MT — Монтана, NJ — Нью-Джерсі, NC — Північна Кароліна, ND — Північна Дакота, NV — Невада, NY — Нью-Йорк, PA — Пенсільванія, RH — Нью-Хемпшир, TX — Техас, UT — Юта.

Україна:

Вл — Волинська, Вн — Вінницька, Днп — Дніпропетровська, Днц — Донецька, Лв — Львівська, Мк — Миколаївська, Од — Одеська, См — Сумська, Тр — Тернопільська, Хм — Хмельницька, Хрк — Харківська.

1. *Горпинич В.О.* Словник географічних назв України : (Топоніми та відтопонімі прикметники): близько 25 000 слів. — К. 2001. — 526 с.
2. *Желєзняк І.М.* Рось і етнолінгвістичні процеси Середньонадніпряньського Правобережжя. — К., 1987. — 203 с.
3. *Карпенко Ю.О.* Топонімія Буковини: Монографія. — К., 1973. — 240 с.

4. *Никонов В.А.* Введение в топонимику. — М., 1965. — 179 с.
5. Одеська область. Адміністративно-територіальний поділ на 1 травня 1967 р. — Одеса, 1967. — 124 с.
6. *Отін Є.С.* Різні типи паронімічного вирівнювання слів в апелятивній та ономастичній лексиці. // Мовознавство. — 1973. — №2. — С. 63 — 73.
7. *Подольская Н.В.* Типовые восточнославянские топоосновы. — М., 1983. — 166 с.
8. *Рыбакин А.И.* Словарь английских фамилий. — М., 1986. — 576 с.
9. Топонімія південно-східної Одещини: Методичні вказівки. / Ю.О.Карпенко, А.Т.Бевзенко, Г.Ю.Касім та ін. — Одеса, 1978. — 88 с.
10. Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ: на 1 вересня 1946 року. — К., 1947. — 1064 с.
11. Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. — К., 1987. — 504 с.
12. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и допол. О.Н. Трубачёва. В 4 тт. — М., 1967. — Т.2. — 671 с.
13. *Франко З.Т.* Граматична будова українських гідронімів. — К., 1979. — 185 с.
14. *Шульгач В.П.* Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довідник. — К., 2001. — 189 с.
15. *Янко М.Т.* Топонімічний словник України: Словник-довідник. — К., 1998. — 432 с.
16. *Alotta R.I.* Signposts and Settlers. The History of Place Names in the Middle Atlantic States. — Chicago, 1992. — XVI + 654 p.
17. *Blevins Don.* The Unusual Origins of More Than 3,000 American Place Names. — Nashville; Tennessee, 2000. — 435 p.
18. *Gallant F.K.* A Place Called Peculiar. Stories about Unusual American Place-Names. — Springfield, Massachusetts, 1998. — X + 275 p.
19. *Gudde E.G.* California Place Names. The Origin and Etymology of Current Geographical Names. — Berkley; Los Angeles; London, 1998. — XXVIII + 467 p.
20. *Marchand H.* The Categories and Types of Present-Day English Word-formation. Ed.2. — Munchen, 1969. — 782 p.
21. *Quimby M.J.* American Place Names and their Derivation. — New York, 1970. — 390 p.
22. *Reany P.H.* The Origin of English Place-Names. — London, 1969. — 277 p.
23. *Romig W.* Michigan Place Names. — Detroit, 1986. — 673 p.
24. *Stewart G.R.* American Place-Names. A Concise and Selective Dictionary for the Continental United States of America. — New York, 1970. — XL + 550 p.

Olga Skljarenko

EXOTIC-MYSTERIOUS COMPOUND MODEL " VERB + NOUN" IN AMERICAN AND UKRAINIAN TOPONYMY

The article is devoted to the analysis of compound place-names of the model " **Verb + Noun**" in Ukrainian and American toponymy. Some typologically similar features have been revealed.

Keywords: typology, word-formation, toponymy, oikonym, anthroponym.

УДК 811.

МОВА ЯК СПОСІБ ЖИТТЯ

(*Ольга Федик. Мова як духовний адекват світу (дійсності).* — Львів: Місіонер, 2000. — 298 с.)

Книги, що стають сучасниками багатьох поколінь, а почасти і ви-переджають їх. Вісім років тому у світ вийшла праця львівського мовознавця Ольги Федик „**Мова як духовний адекват світу (дійсності)**”.

Несподіване, самобутнє, ірраціонально-пасіонарне дослідження про мову не як про звичну лексико-граматичну чи комунікативну систему, а як „*систему духовного життя людини*”, як „*ідеальну дійсність*”, як „*національний зображально-гносеологічний та адоративний адекват*”. На тлі переважної кількості сучасних праць прагматичного, структуралістського спрямування це дослідження заповнило давно порожню нішу студій, народжених на стикові наук: мовознавства, психології, філософії, теології. Такий синтез уможливив проникнути у глибину мовної природи з її чотиривекторним спрямуванням: людини до Бога, людини до людини, людини до дійсності, людини до самої себе. Ця чотиривекторність, за авторкою, „*здійснюється у мові, через слово, а всі разом вони являють собою цілість духовного єства людини, її духовного становлення та духовного життя*”. Мова виступає духовним проводирем людини та „*ідеальною другою дійсністю*”, що трансформує реальність у категорії, які є інтелектуальним та духовним інструментом людини. Лейтмотив праці — сакральна, а отже, творча природа мови, в якій здійснюється національне буття Духу і яка це буття Духу здійснює. Аби показати сакральню-творчу „*духовну глибину мови*”, впроваджено поняття „*адеквату*”, що означає мову як цілісний духовний відповідник світу.

Праця структурована на вступ, три розділи та висновки. У першому розділі „*Мова і духовне життя людини та нації*” розкрито функціональну природу мови, що суттєво відрізняється від теперішніх

© І.Д. ФАРІОН, 2009

академічних окреслень мовних функцій, зазвичай очолені інструментальною функцією спілкування, відтак називають мислетворчу функцію, гносеологічну, фатичну, репрезентативну, емотивну, експресивну, волюнтаристичну, прагматичну, акумулятивну, естетичну тощо. Цей закодований від празького лінгвістичного осередку термінологічно-функційний перелік ніби навмисно оминає інші світові здобутки у цій царині ще від часів В. Гумбольдта, Г. Штайнталя та О. Потєбні до неогумбольдтіанства у ХХ столітті — у теоріях Е. Сепіра, Б. Лі Ворфа, Й. Вайсгербера, М. Гайдегера тощо. Функціональна природа мови Ольги Федик виростає із цих антропо-, тео- та націєцентричних надбань, у площині яких розглянуто провідну функцію мови як духовної екзистенції, відтак мотивовану нею функцію бієволюції, фазового самоотожднення та духовної апеляції (звернення до Бога), а також передавання та збереження Духу. Всі ці функції, гадаю, хоч і не доконечно проаргументовані та диференційовані, почасти абстрактні, пронизує теологічна сутність та націєтворче начало. За В. Гумбольдтом знаємо, що мова стає творцем народу з цієї простої причини, що „мова не продукт діяльності (*ergon*), а діяльність (*energia*)”. Авторка накладає цю функцію на українські культурно-історичні реалії, зауважуючи, „що саме з мовної проблеми декілька разів починалося відродження нації. Ця закономірність виявила себе і в нашу добу, коли в 1989 році було засновано Товариство української мови імені Тараса Шевченка, яке започаткувало новітнє відродження України як держави”, що яскраво виявляється також у „феноменальній психології індивідумів-геніїв”, таких як Т. Шевченко чи М. Шашкевич. Вони через Слово кардинально зрушують „природний розвиток історико-культурних умовин” і змінюють вектор розвитку нації. Виходячи з гумбольдтівської концепції діяльнісної (чи енергетичної) природи мови, дослідниця впроваджує поняття *адоративного* (втаємниченого) характеру української мови, яка, тривало протистоячи різним способам знищення та уневажнення, набула характеру виняткової та особливої мови, „що мала і має специфічне функціональне навантаження, пов’язане із сакральним захистом нації”. Сакральна природа мови, за дослідницею, зумовлена її надприродним Божественним походженням, і про це свідчить функціональне навантаження національного слова як загальнонаціонального та персоналістичного творця народної долі. Серед нових функцій авторка обґрунтовує евристичну функцію, що, на жаль, не подана системно у відповідному розділі, а названа принагідно. Це функція інтелектуального відкриття через мову, завдяки мові і самою мовою: „...мова спонукає як розум, так і інтуїцію до пошуків нових зв’язків між: реаліями, до аналогії, до аналізу і синтезу, до зіставлення і протиставлення” — себто слово спрямовує процес мислення в такому напрямку, що призводить до відкриття, до схоплення невідкритих істин.

Своєрідне тлумачення отримує *функція спілкування*. Авторка виводить її за межі поширеного в радянському і почасти у сучасному мовознавстві вульгарного соціологізму з його суто інформаційним та

прагматичним аспектом, а отже, легкою можливістю змінювати цей засіб комунікації, і наголошує, що „в основі спілкування лежить потреба духовного контакту між людьми”: людина спілкується передусім не тому, що вона соціальна істота, а тому, що вона духовна істота. Крім цього, Дух є першопричиною і першоджерелом соціальної спільноти, позаяк в основі формування та становлення соціального організму лежить національна спільність, ідентифікована через Мову. У контексті сакральної природи мови авторка формулює *функцію моралі*, що, на відміну від інших функцій, абсолютно закрита (прихована), позаяк вона звернена до власної совісти, себто діалогу з Богом у собі, та ототожненням, розбіжністю чи протиставленням слова і діла. Показовим у виписанні цієї функції є пласт прислів'їв, приказок, ідіом як народний кодекс моралі. Заявляючи про *функцію національної ідентифікації*, авторка основний потік своїх думок знову зводить до духовного феномена мови, заперечуючи гумбольдтівську абсолютну тотожність мови і духу („*Мова є ніби зовнішній вияв духу народу; мова народу є його дух і дух народу є його мова — важко уявити щось більш тотожне*”). На думку О. Федик, мова як сакральне явище не може абсолютно охопити всі вияви Духу як надприродного феномену: „*мова — екзистенція Духу, але — не Дух [...]. Мова спосіб вираження Духу, а не сам Дух*”, позаяк існує духовний рівень і понад мовою, і понад свідомістю. Вважаю, що ці міркування потребували б додаткового розгортання та аргументації і поміщення до параграфа про функцію духовної екзистенції. Натомість у контексті функції національної ідентифікації авторка подає цікаве визначення мови як найважливішого національного ідентифікатора, „*завдяки якому кожна нація вирізняється з-поміж інших, усвідомлюючи себе самодостатнім та самочинним суб'єктом історії*”. Розкриваючи сутність волюнтаристичної функції, дослідниця наголошує на її полярних впливах на людину: негативному і позитивному. Чи не вперше в українському мовознавстві введено та розкрито поняття „*комуністичного лінгвогіпнозу*” як зразка політичної мови, оцінку якій свого часу ще дав Джорж Орвелл у романі „1984”: „*Політична мова створена для того, щоб брехня звучала правдиво, а вбивство пристойно, і щоб надати вигляд твердості цілковитому вітру*”. Суть лінгвогіпнозу, як констатує авторка, полягає у неадекватному відображенні реалій і в багаторазовому повторенні тих самих фраз, які стереотипізують та уніфікують процес мислення. Саме це стереотипізоване мислення „*як спосіб нівелювання свободи думання і пізнання стало сприятливою основою для психологічного управління великими масами людей*”. Одну із найзгубніших ролей у цьому процесі брехливого і підступного переназивання світу відіграла ономастична лексика: „*В усі часи завойовники прагнули знищити власні назви поневоленого народу, щоб затерти сліди того народу не тільки у просторі, але й знищити мову, як джерело національної свідомості. [...]. Нема слова — нема держави, нема нації*”. Вістрям сенсорної функції (функція почуття) є людська душа, що всю гаму своїх почуттів здатна

виявити саме через мову. Після лише контурного означення цієї функції авторка переходить до аналізу синтагматичних зв'язків, слушно зауважуючи, що „зв'язок між словами — це величина не лише лінгвістична, але й гносеологічна, тому що він лежить в основі формування лінгвонаціональної картини світу, він є першопочатком формування мови як сакрального явища”. Усі заявлені функції об'єднано наскрізним концептом — сакральною природою мови.

Другий розділ „**Мова як національний зображально-гносеологічний адекват**” присвячений проблемі дослідження мови як одночасному засобові і просторові, де здійснюється „членування дійсності” — онтологічне, просторове, часове, кількісне. Онтологічне членування дійсності реалізується через різні способи номінування: одна назва — одна реалія, одна назва — дві та більше реалій, дві й більше назв — одна реалія. До першого різновиду належать однозначні слова, до другого — вся багатозначна лексика, а до третього — слова-синоніми. Водночас онтологічне членування має свою лексикоморфологічну структуру. Особливу роль в онтологічному членуванні дійсності відведено ономастичній лексиці: „це словесні знаки нації на землі: простір іншої нації має своє власне номінування”. Слушною є пропозиція під час аналізу ономастичної лексики виходити за межі суто номінативної функції у „національно-психологічну”. Задля цього авторка впроваджує термін *надсловесного значення*, що відобразитиме національно-психологічну функцію слова.

Просторове членування світу здійснюється через низку загальних назв із відповідною семантикою, через багаточисельну групу прислівників, дієслів, прийменників, а також через складнопідрядні речення місця. Якщо часове членування дійсності відбувається насамперед через національну чотиричасову специфіку дієслова, через невелику групу іменників, що називають певні часові періоди, а також числівники, що, сполучившись із іменниками, конкретизують час дії, через нечисленні прислівники і складнопідрядні речення часу, то панівним у кількісному членуванні світу виступає числівник, почасти окремі іменники та прислівники, а в синтаксичному плані — підрядні речення міри і ступеня.

Пізнавальний аспект мови яскраво реалізує себе через процеси ототожнення та диференціації реалій у мові. Якщо засобом ототожнення у мові на номінативному рівні є слова-синоніми, порівняння, іменний складений присудок, то функцію диференціації виконують фонемі, антоніми, а відтак численні морфолого-синтаксичні засоби. Застосовуючи цей метод класифікаційного лінгвофілософського абстрагування, авторка доходить переконливої висновку, що „на синтаксичному рівні мови ми маємо повну її абсолютну реалізацію національної мовної системи як цілісної і внутрішньо згармонізованої та урівноваженої”. Отож, мова подає нам адекватно через синтаксичні зв'язки образ дійсності, вона ідентифікує їх на ідеальному рівні. Не менш важливою у пізнанні мови як гносеологічного адеквату є коре-

ляція понять статички і динаміки та категорія суб'єктивності. Завдяки статичним явищам, мова здатна формувати певні світоглядіві стереотипи, „які закріплюються у свідомості, відображаючи усталеність людського буття, суть людської екзистенції”, завдяки ж категорії суб'єктивності людина „самовиражається” через численні рівні.

Третій розділ **„Мова як адоративний адекват”** присвячено проблемам метафоризації як реалізації духовної іпостасі слова. Авторка пропонує своє трактування метафори, що виникає не способом перенесення значення слова з одного предмета на інший, а через охоплення „імпульсів духовної природи мови, фіксацію ідеального у мові на основі антилогічного поєднання лексем”. Себто метафора створює нову реальність, яка не є копією дійсності, а прообразом духовного світу. У цьому полягає її трансцедентно-адоративний характер. Своєрідним є трактування рівня виникнення метафори: це вищий, ніж підсвідомий і свідомий рівень, а точніше надсвідомий, що з'єднує свідомість людини і духовний рівень, який лежить у сфері надприродного, Божого. Отож, *метафоризуючись, слово виявляє свою внутрішню, приховану функцію — стає адекватом трансцедентної дійсності, що не може бути передано логічним зв'язком на зображально-відображальному рівні*. Трактуючи метафору як „глибинну гносеологію, яка веде око душі у внутрішню глибину речей”, авторка як базові розглядає метафоричні моделі „людина — природа”, „людина — простір”, „людина — час”, „людина — предмет”, „людина — розум, душа, почуття” тощо. Це уможливило зробити висновок про *„мовно-національний характер метафори”*: „психологія національних письменників підкоряється законам національного сприйняття світу та законам національної мовної семантики”.

Зазначена праця, попри фрагментарність та ескізність окремих суджень, попри не завжди вичерпно проаргументовані положення та попри розгортання матеріалу за імпульсивним і почасти асистемним принципом, справляє враження нового цілісного мовно-філософського дослідження. На жаль, книга прийшла у світ, коли Ольга Федик уже відійшла у вічність. Вона встигла залишити нам фундаментальний висновок, який ми, не втомлюючись, маємо наповнювати щораз новим підтвердженням: „...національна мова завдяки своїй духовній суті створює дійсність у тому розумінні, що формує в психології нації адекват дійсності, який не тільки змінює реальний світ на рівні свідомості, але й перевершує його, доповнює, розвиває його в глибину душі, спонукає до подальшого пізнання”.

Ірина Фаріон (м. Львів)

Iryna Farion

LANGUAGE AS A WAY OF LIFE

(BOOK REVIEW: *Ольга Федик. Мова як духовний адекват світу (дійсності)*. — Львів: Місіонер, 2000. — 298 с.)

УДК 811.

МОВНА І КУЛЬТУРНА РІЗНОМАНІТНІСТЬ – ЗАПОРУКА ПРИМНОЖЕННЯ ДУХОВНОГО БАГАТСТВА СВІТОВОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

(Олександр Чередниченко. Про мову і переклад. — Київ:
Либідь, 2007. — 248 с.)

Містить роздуми про проблеми функціонування української мови в Україні, її ролі в розвитку суспільства і консолідації українського народу, мовних контактів України з іншими країнами, культури мови, перекладознавства. Наскрізною є думка про необхідність збереження й утвердження української мови в усіх сферах суспільного життя.

Мову справедливо вважають найважливішим чинником національного самовизначення і самоутвердження народу, його культурно-національного становлення, оскільки саме вона є найголовнішою ознакою нації, найбільшою її святинею. Від рівня розвитку національної мови, її державного престижу, становища в суспільстві залежить і престиж самої держави.

Власне, ролі національної мови в розвитку суспільства і консолідації народу, мовним контактам України з іншими країнами, місії перекладу в Україні та світі й присвячена книжка доктора філологічних наук, професора, Заслуженого діяча науки і техніки Олександра Чередниченка під скромною назвою „**Про мову і переклад**“.

Книжка має два великі розділи: „**Мова в соціокультурному просторі**“ та „**Переклад як міжкультурна комунікація**“. У книжці тематично підібрані публікації автора різних років, але вони настільки природно доповнюють одна одну, що створюють враження цільної монографії. Автор книжки десятки років працює в Київському національному університеті, підготував за роки своєї праці сотні висококваліфікованих перекладачів — знавців іноземних мов, зокрема, французької. У нього великий послужний список, багато різних звань, відзнак, нагород, але він у першу чергу — великий патріот України,

© М.П. ЛЕСЮК, 2009.

ISSN 1682-3540. Українська мова, 2009, № 1

123

палкий захисник і пропагандист своєї рідної української мови, що прочитується у кожному підрозділі його книжки.

Отже, серед функцій, які повинна виконувати національна мова, автор виділяє як найголовнішу – її об'єднавчу роль. Виокремлення національного колективу мовців з-поміж інших відбувається завдяки мовним ознакам, хоча у цьому процесі важливими є також інші (географічні, етнокультурні та соціальні) чинники. Але для того, щоб розвинути свою власну мову, потрібна тверда воля народу і тверда влада, бо брак політичної влади, яка мала б підтримувати національну мову, має „негативні наслідки не тільки в плані соціального функціонування мови“ (с. 9), а й у розвитку її складових (правопис, словник, граматики тощо).

Як зазначає автор, „об'єднавча функція літературної мови зберігається доти, доки вона (мова) чітко вирізняється з-поміж інших мов завдяки наявності власної норми“ (с. 12). Якщо ж мова розчиняється у якійсь вторинній мовній структурі, то це гальмує виконання нею об'єднавчої функції внаслідок втрати соціального престижу. Подібну загрозу, відзначає автор, таїть у собі українсько-російський суржик.

Об'єднавча функція мови зводиться нанівець, якщо вона не підтримується самими мовцями та державними інституціями, коли відсутня цілеспрямована мовна політика щодо національної мови. На жаль, саме така мовна ситуація існує в сучасній Україні. Україна – багатонаціональна держава, тому держава повинна підтримувати мови етнічних меншин, але, в першу чергу, вона мусить дбати про утвердження мови титульної нації, яка повинна бути мовою міжнаціонального спілкування, мовою об'єднання представників різних націй. Захист мов етнічних меншин, зазначає автор, не повинен „переходити между, за якою може відбутися руйнація національно-державної єдності. Захист цих мов, як правило, не означає їх правового прирівнювання до національної державної мови. Саме їй належить символічна функція об'єднання поліетнічної нації в єдиному державному колективі“ (с. 14).

Особлива загроза для слабкорозвинених мов існує саме тепер, у період всеохопної глобалізації, яка сприяє утвердженню потужних цивілізаційних систем, при чому слабкіші системи стають другорядними. Важливою передумовою цих процесів є вибір мови. Дедалі ширше завойовує транскордонний інформаційний простір англійська мова, якою тепер користуються близько 800 млн. людей. Процеси глобалізації мимовільно спонукають людей оволодівати світовими мовами і насамперед англійською, внаслідок чого багато людей стають двомовними чи й багатомовними. Двомовність, попри свої позитивні сторони, може призвести до втрати національної ідентичності та відмови від рідної мови. Однак, як відзначає автор, „історичний досвід показує, що навіть за дуже несприятливих зовнішніх умов, коли вживання першої мови білінгвів усіляко обмежується колоніальною владою, відмова від неї на рівні цілого колективу мовців спостерігається досить рідко, оскільки саме перша, рідна мова виконує функцію об'єднання мовців у

національній спільноті“. Але якщо комунікативна потужність першої мови є слабкою, а сфера вживання обмеженою, виникає перспектива її поступового витіснення другою, більш уживаною мовою, як це є в Білорусі. Додамо, що загроза рідній мові існує і в Україні, хоч, звичайно, не такою мірою, як у Білорусі.

Роздумуючи про взаємовідносини між мовами у двомовному суспільстві, автор праці звичайно має на увазі ситуацію в Україні. Навіть більше, можемо стверджувати, що саме українська мовна дійсність і наштовхнула автора на ці роздуми і теоретизування. Отож він має рацію, коли стверджує, що в ситуації, коли другій (чужій) мові надається вища ціннісна позиція, ніж першій (так звана вертикальна двомовність), відбувається звуження сфери вживання першої (рідної) з розширенням застосування другої мови білінгвів, які прагнуть надати їй офіційного статусу. Надання такого статусу приведе до законодавчого закріплення переваг, які вже й так має друга мова, що може спричинитися до втрати першої національної мови (с. 19).

Як пише О. Чередниченко, у європейських країнах громадян всіляко заохочують до вивчення другої мови (переважно англійської), для цього створюються необхідні умови, але там не роблять жодних кроків для юридичного захисту цієї другої мови, а всі внутрішньодержавні комунікації, надто на офіційному рівні, залишаються сферою вживання лише національної державної мови.

У більшості європейських країн мовна політика спрямована на всіляку підтримку національної мови, забезпечення її домінування в суспільному житті, у сферах освіти, управління, масової інформації, культивується горизонтальний тип масової двомовності чи багатомовності. Така політика сприяє відкритості сучасних суспільств і водночас захищає їх від розчинення у глобалізованому світі, забезпечує підтримку власної ідентичності шляхом збереження національних лінгвокультурних цінностей. І хоча в цих країнах і відчутний тиск глобальних мов, який породжує інтерференцію, сприяє проникненню численних мовних і культурних запозичень, їх використання не становить жодної загрози для корінної мови і культури. Навпаки, у випадку, коли ці запозичення сприяють збагаченню національної мови, розширюють її концептуальну базу, вони з часом сприймаються корінною мовою, закріплюються в її основному словнику.

Однак серед запозичень є чимало таких, які жодним чином не збагачують мови-реципієнта, а навпаки, руйнують її специфіку, витісняють власні мовні одиниці. Такі запозичення, мігруючи від тексту до тексту, так і не знаходять собі місця в загальнолітературному вжитку. Не надто вибагливі білінгви використовують ці запозичення без потреби, засмічуючи власну мову. Так, за останні роки у професійний жаргон журналістів увійшли такі англоамериканізми, як *піар*, *піарист*, *піарити*, *бренд*, *нюзмейкер*, *топ-менеджер*, *гед-лайн*, *спічрайтер* та ін., які спотворюють фонетичну і морфологічну будову української мови. Додамо, що українське мовлення, особливо усне, за-

хлинається від нашестя росіянізмів — різноманітних слів та словосполучень російської мови, які у неவிбагливих мовців масово заміняють питомі вирази і слова. Спостереження за мовленням різних категорій українських мовців дало можливість навіть укласти словник найчастотніших росіїзмів у сучасному українському мовленні, який налічує понад 1200 лексем і сталих словосполучень (див.: *М.Лесюк. Доля моєї мови.* — Івано-Франківськ, 2004. — С. 214–251).

Така навала іншомовної лексики, що вживається без потреби і витісняє власні мовні ресурси, розхитує і дестабілізує мову. Як зазначає О. Чередниченко, проблема дотримання літературної мови в офіційному спілкуванні *„сьогодні гостро стоїть перед багатьма спільнотами, які, так само як і українська спільнота, зазнають тиску глобальних мов. Їх розв'язання неможливе без чіткого усвідомлення власної національної й культурної своєрідності, без зусиль, спрямованих на захист національної мови“* (с. 21).

Автор зазначає, що гарантами успішного функціонування літературної норми, як це є у європейських країнах, виступають передовсім офіційні особи, державні службовці, освітяни, журналісти. На жаль, додамо, в Україні далеко не всі офіційні особи є такими гарантами, багато з них ігнорують державну мову, а ті, що користуються нею, не завжди дбають про її чистоту, не дотримуються літературних норм. Отже, якщо українській мові не буде забезпечене виняткове функціонування в сфері внутрідержавного офіційного спілкування, вона все активніше заступатиметься російською мовою, що з часом може призвести до повного її ігнорування і занепаду.

У підрозділі **„Взаємодія мов. Двомовність і мовленнєва культура“** автор правильно зазначає, що жодна мова не може обійтися без чужомовних впливів, запозичень, які є результатом мовних контактів народів. Ці контакти можуть бути як безпосередніми, прямими (через спілкування мовців), так і опосередкованими — через літературу, книжки. Власне цим другим шляхом впливала на європейські мови мертва латинська мова, яка в середньовіччі була літературною мовою для багатьох країн. Першим шляхом — через безпосередні контакти мовців — в українську мову прийшли росіізми, германізми, полонізми, румунізми.

Мова поширюється, як відомо, через систему освіти, управління, засоби масової інформації, шляхом пропаганди національно-культурних цінностей та прилучення до них носіїв інших культур. Подібне прилучення, зазначає О.Чередниченко, тягне за собою розвиток білінгвізму, вживання другої мови в певних сферах спілкування. Воно не спричиняє негативних наслідків для індивіда чи групи людей доти, доки не спонукає до відмови від власної мови та культури. Відмова ж від питомої мови і заміна її іншою у зрілому (особливо) віці, вважає автор, неминуче призводить до духовного збіднення людини, оскільки викликає гальмування розумових процесів, знецінення і витіснення емоційної сфери, яка найбільше пов'язана з першою, рідною мо-

вою людини. Змінюючи мову, людина змінює мовну картину світу та світогляду, сприйняття об'єктивної дійсності, яке є специфічним для кожної мови.

Важливе значення для утвердження мови, як зазначає О. Чередниченко, має дотримання культури мовлення. Мовленнєва культура як сукупність опрацьованих способів мовленнєвої діяльності повинна підтримуватися зусиллями всіх носіїв мови, лише в такому разі вона здатна забезпечити єдність мови, її охорону від надмірної територіальної та соціальної диференціації, негативних іншомовних впливів.

Автор правильно зазначає, що теперішня мовна ситуація в Україні демонструє переважання дивергентних процесів над конвергентними, надмірну варіантність та широке вживання ненормативних мовленнєвих форм. Тому всіма засобами усної та письмової комунікації необхідно пропагувати норми української літературної мови, зіставляти нормативні та ненормативні варіанти мовлення, широко використовувати для пропаганди культури мовлення радіо і телебачення. О. Чередниченко правильно вважає, що періодично необхідно проводити мовне тестування для тих категорій працівників, які повинні демонструвати еталонне мовлення (вчителі, викладачі вищої школи, журналісти). Додамо, що надзвичайно важливу роль у демонструванні правильних літературних форм повинні відігравати диктори радіо й телебачення, актори українських театрів і кіно.

Культура мовлення корінних носіїв мови страждає від впливів іншої мови, яка використовується в суспільстві паралельно з національною мовою, хоч одночасно порушуються норми й чужої мови, оскільки відбувається взаємна інтерференція. Надмірне змішування мов має наслідком формування усних варіантів мови, вельми відірваних від норми. Отже, двомовність веде до змішування і спотворення форм як корінної, так і другої мови, яка нав'язується суспільству.

Повертаючись час від часу до питання про двомовність, про вимогу частини населення України надати російській мові статус офіційної, О. Чередниченко зазначає, що так званої гармонійної обопільної двомовності, про яку багато писалося за часів Союзу, в Україні ніколи не було і немає. Двомовною упродовж століть лишалася головним чином українська більшість населення, яка через об'єктивні обставини колоніального становища часто була змушена відмовлятися від рідної мови на користь російської. Водночас російська меншина, яка утворює другу за чисельністю етнічну групу в Україні (приблизно 8 млн. осіб), була і є переважно одномовною. Тож проголошення державної двомовності, зазначає автор, означало б юридичне закріплення фактичної одномовності певної частини України.

Автор зауважує, що російська мова, яка має багатющу літературну традицію і є однією із сучасних міжнародних мов, ні в чому проте не переважає інші міжнародні мови, аби здобути якийсь особливий статус у будь-якій частині світу. Історично склалося так, що російська

мова контактує з іншими національними мовами на теренах колишнього Союзу не завдяки двомовності її носіїв, а головним чином унаслідок національно-російської двомовності неросійських мовців, що знижує, як зазначає автор, захищеність самої російської мови від надмірної інтерференції з боку національних мов.

О. Чередниченко багато уваги приділяє у своїй книжці мовним контактам у світі, аналізує наслідків таких контактів. Мовні контакти бувають постійними і тимчасовими, внутрішніми і зовнішніми, природними і штучними, прямими і не прямими, можуть мати вимушений або добровільний характер. Вимушені контакти (які встановлюються внаслідок колоніальних завоювань) призводять до виникнення явищ мовного субстрату. Автор наводить багато прикладів контактування між мовами, аналізує наслідки взаємозв'язку мов.

О. Чередниченко звернув увагу на таке мовне явище, як суржик, змішування двох і більше мов. Широкого розповсюдження це явище набуло саме в Україні (хоч учений наводить приклади й інших країн, які виробили специфічну мову, що складається переважно з англійської, французької та мов тубільного населення) і є результатом мішаної українсько-російської двомовності. Автор погоджується з деякими філологами, які виправдують суржик, вважаючи, що це початковий тип активної двомовності індивіда, який хоче оволодіти другою мовою, зокрема українською. У цьому, правда, учений не має цілковитої рації, бо росіянин, який прагне оволодіти українською, — це рідкісне явище (може, за винятком колишнього віце-прем'єра Ніколая Азарова, який, зрештою, зовсім і не прагне вивчити українську, а лише під тиском обставин інколи пробує говорити українською, при цьому безжалісно спотворюючи її). В основному ж суржикonosії — це українці, переважно вихідці з українського села, які соромляться своєї рідної говірки і думають, що суржик — це літературна українська мова. Автор праці припускає, що за аналогією до інших держав, у яких мова-піджин, що дорівнює термінові суржик, завойовує в Україні чим раз ширший простір і не виключено, що він може потіснити українське мовлення і здобути статус не тільки усної, але й писемної мови. Учений зауважує, що така загроза існує не тільки для української, але й для російської мови в Україні, *„яку вже тепер важко ідентифікувати з прийнятим у Росії літературним стандартом“* (с. 65).

Перший розділ книжки О.Чередниченка присвячений загальним питанням функціонування мов у соціокультурному просторі, їх взаємодії, співіснуванню, взаємовпливам, інтерференційним процесам, культурі мовлення, збереженню ідентичності та різноманіття мов у часи активної глобалізації тощо. Наскрізною через усі підрозділи цієї частини книжки є думка про необхідність збереження й утвердження мов, оскільки мовна і культурна різноманітність — це запорука примноження духовного багатства світової цивілізації. Тому світове співтовариство через різноманітні міжнародні організації обстоює ідею

збереження усіх існуючих мов, незалежно від ступеня поширеності мови, у тому числі й так званих малих, які є мовами етнічних меншин і у відповідних державах не мають офіційного статусу. На їхній захист, як зазначає автор, неодноразово ухвалювалися резолюції ЮНЕСКО, Ради Європи та інших організацій.

У книзі є підрозділи, які розглядають і конкретніші питання, зокрема про англійськи у французькому та українському медіадискурсі, про французький граматичний рід і фемінізм, про динаміку французького словника і комп'ютерну лексикографію тощо. Важливим є нарис про мовознавчі парадигми на зламі століть, у якому О. Чередниченко зробив огляд мовознавчих тенденцій і теорій видатних учених-мовознавців Європи кінця XIX–XX ст. (Фердінанда де Соссюра, Ш. Балі, Е. Бенневіста, М. Трубецького, Р. Якобсона, В. Матезіуса, А. Мартіне, А. Мейе, Н. Хомського, Г. Гійома, Е. Сепіра, Вільгельма фон Гумбольдта та інших).

Друга частина книжки повністю присвячена перекладові як міжкультурній комунікації. Тут читачеві запропоновані такі етюди, як: *„Переклад в Україні: історія і сучасність“*, *„Дві тенденції в українському перекладі“*, *„Функції перекладу в сучасному світі“*, *„Текст і контекст у перекладі“*, *„Добиратися до неперекладного“*, *„Григорій Кочур і франкомовна поезія“*, *„Нові переклади творів французького Середньовіччя“*, *„Відтворення власних українських назв французькою мовою“*, *„Складові професійної компетенції перекладача“* тощо. Назви цих етюдів говорять самі про себе, зацікавлений читач, перекладач чи тільки майбутній перекладач-студент знайде тут багато корисного із секретів перекладацького мистецтва, порад і рекомендацій, підказаних великим і життєвим, і професійним досвідом такого висококваліфікованого фахівця у цій галузі, яким є Олександр Чередниченко.

Книжка *О. Чередниченка „Про мову і переклад“* – це надзвичайно цінна і потрібна праця, вона буде корисна для всіх, хто цікавиться проблемами мови, її функціонування, ролі в людському суспільстві; особливо цінна і потрібна вона для студентів факультетів іноземних мов, які пов'язали свою долю з викладанням іноземної мови, з перекладацьким фахом. Завдяки перекладачам із різних мов українська громадськість має можливість ознайомитися зі світовими літературними шедеврами, а іноземний читач має можливість через перекладені українські твори пізнати Україну.

Як майже до кожної праці, так і до цієї можна висловити якісь зауваження чи побажання. Зокрема, впадають у вічі деякі повтори, які можна пояснити тим, що книжка складається з окремих статей та нарисів. Десь кілька разів автор повторює, що в окремих країнах Європи англійською мовою володіють до 90 відсотків населення, про іншомовні запозичення, про двомовність, культуру мовлення тощо, хоч ці питання настільки важливі, що про них говорити ніколи не буде забагато.

На с. 24 автор говорить про те, що, „не забезпечивши виключного функціонування української мови у сфері внутрідержавного офіційного спілкування (це ми вже наводили на початку нашого огляду. — М.Л.), не подолавши надмірної варіативності літературного мовлення, не запровадивши єдиний літературний стандарт, передусім у правопису, українській мовній спільноті буде надзвичайно складно відстояти своєрідність власної мови, а отже і свою національну ідентичність“. Вважаємо, що тут дещо перебільшена роль таких чинників, як надмірна варіативність мови та наявність чи відсутність єдиного стандарту у її нормалізації. Вони не мають такої ваги, як забезпечення (чи незабезпечення) виняткового функціонування мови в суспільстві, тим паче, що сучасна українська літературна мова таки має єдині нормативні стандарти і не має якоїсь надмірної варіативності.

Місяцями трапляються технічні помилки (пропуски літер, наприклад, *сустрат* зам. субстрат), але в цілому українська мовознавча наука поповнилася цікавим науковим виданням, яке варте опрацювання і всілякого використання.

Микола Лесюк (м. Івано-Франківськ)

Mykola Lesiuk

LINGUISTIC AND CULTURAL DIVERSITY AS A PLEDGE OF THE GROWTH OF THE WORLD'S CIVILISATION SPIRITUAL WEALTH

(BOOK REVIEW: Олександр Чередниченко. Про мову і переклад. – Київ: Либідь, 2007. – 248 с.)

Мовна мозаїка

ЯК НАЗИВАТИ ПРАЦІВНИКА ДАІ ?

Працівника ДАІ (державної автомобільної інспекції) сьогодні називають *даїшником*, зрідка — *даїшником*, пор.: **Даїшники** кажуть, що легковик буквально в'їхав під причіп ЗІЛу (Україна молода, 2 вересня 2008); *Мопед для даїшника* (заголовок статті). *Правоохоронці позбуваються зайвих коліс і переходять на легку техніку* (Україна молода, 16 квітня 2008). Обидві назви є буквального перекладом російської назви *гаишник*, утвореної від аббревіатури ГАІ. Вони суперечать українському іменниковому словотворенню, бо в них для зв'язку аббревіатури із суфіксом використано приголосний (прокладку) **-ш-**. Подібно до інших відаббревіатурних іменників (пор.: **ЖЕК** — *жеківець*, **ЗМОП** — *змпівець*, **УНІАН** — *уніанівець*, **СОТ** — *сотівець*, **АЕС** — *аесівець*) назву працівника ДАІ потрібно утворювати за допомогою суфікса **-івець**, голосний **і** якого накладеться на кінцевий **і** аббревіатури: ДАІ + **-івець** → *даівець*. Збіг голосних звуків **аі** в слові *даівець*, що не властивий українській мові, усуваємо за допомогою вставного приголосного **й**, пор.: *дайівець* → *даївець*.

Отже, нормам словотворення і особливостям звукового ладу української літературної мови відповідає назва **даївець**.

Катерина Городенська

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ „УКРАЇНСЬКА ДІАЛЕКТНА ЛЕКСИКА ЯК ОБ’ЄКТ СЛОВНИКАРСТВА ТА ЛІНГВОГЕОГРАФІЇ”, ПРИСВЯЧЕНА 100-РІЧЧЮ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Миколи Андрійовича Грицака (Ужгород, 16—17 жовтня 2008 р.)

Микола Андрійович Грицак (1908—1979) — заслужений трудівник на ниві української діалектної лексикографії, один із найбільших знавців українських говорів Закарпаття — за життя опублікував небагато, проте залишив величезну спадщину. Подвижник, закоханий у живе народне слово український патріот присвятив майже п’ятдесят років створенню «**Словника українських говорів Закарпатської області**», тобто майже все своє свідоме життя. Як відзначали учасники конференції, він є, очевидно, автором одного з найбільших словників у слов’янській діалектній лексикографії, вірогідно навіть у європейській: рукописний варіант «Словника українських говорів Закарпатської області» М. А. Грицака містить 250 тис. словникових статей. Автор планував видати Словник у 75 книгах обсягом приблизно по 400 стор. кожна, на жаль, ця титанічна, інформативно невичерпно багата праця, справа всього його життя, і по нині залишається в рукописі: навіть майже через тридцять років по завершенні земного шляху автора.

Роботу конференції було розпочато пленарним засіданням. Після урочистого відкриття роботи конференції в ошатній залі із прибраним вишиваним рушником портретом подвижника-словникаря М. А. Грицака, 100-річчю від дня народження якого й була присвячена конференція, зі вступним словом виступив проректор УжНУ, доктор фізико-математичних наук, професор Олександр Георгійович Сливка.

З великим зацікавленням і неослабною увагою присутні на пленарному засіданні учасники конференції вислухали такі доповіді:

1. *Іван Сабадош* «Микола Андрійович Грицак як лексикограф, педагог, людина».

2. *Василь Німчук* «М.А.Грицак і його словник ботанічної номенклатури».

3. *Петро Лизанець* «Микола Грицак як людина і невтомний збирач мовних скарбів».

4. *Міхал Кондратюк* (Білосток) «O metodologii opracowywania atlasów i słowników gwarowych na obszarach zróżnicowanych pod względem etnicznym i językowym na przykładzie gwar Białostoczczyzny».

А також було винесено на пленарне засідання доповідь із секції лінгвогеографії, лексикографії, фразеології:

5. *Наталія Хобзей* (співдоповідач *Тетяна Ястремська*) (Львів) «Діалектний словник: автор та читач».

Робота конференції тривала в трьох секціях: лексикології (головували Василь Німчук, Петро Лизанець, Міхал Кондратюк, секретар Тетяна Піцура); лінгвогеографії, лексикографії, фразеології (головували Володимир Куриленко, Наталія Хобзей, секретар Віта Чикут); ономастики, історії мови, словозміни та словотвору (головували Валентина Статєєва, Ганна Ворониц, секретар Вероніка Баньої).

Згідно з програмою, на конференцію було заявлено 62 доповіді, а також одна доповідь була виголошена поза програмою. Учасники конференції широко репрезентували географію України: було представлено Центр, Схід, Захід, Північ, Південь, а також закордоння — зарубіжні наукові центри українознавства в Словаччині, Польщі та Хорватії.

На секції лексикології було заявлено 21 доповідь. Виголошено такі:

1. *Ганна Березовська* (Умань) «Назви взуття у говірках Східного Поділля».

2. *Ольга Верховод* (Старобільськ) «Евфемізм як чинник вторинної номінації (на матеріалі лексики живої природи)».

3. *Галина Гримашевич* (Житомир) «Лексикографічна репрезентація назв одягу та взуття середньополіського діалекту».

4. *Ольга Пискач* (Ужгород) «Архаїзація лексики в сучасній закарпатській говірці».

5. *Оксана Тимко-Дітко* (Загреб) «Займенники у говорі бачванських руснаків у контексті південно-західних говорів української мови».

6. *Ольга Миголінець* (Ужгород) «Походження назв еритронію собачого зуба (на матеріалі Ботанічного словника М.А. Грицака)».

7. *Марія Чижмарова* (Пряшів) «Дослідження лексики русинів-українців Східної Словаччини. Медична термінологія».

8. *Любомира Милла* (Пряшів) «Назви дзвінків для великої та малої рогатої худоби в українських говорах Східної Словаччини».

9. *Bazyli Siegień* (Білосток) «O specyficznych entomonimach w gwarach Wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny».

10. *Тетяна Тищенко* (Умань) «Номінація меду у говірках Східного Полісся».

11. *Віра Шелемех* (Львів) «Назви страв та кухонного начиння в надсянському та наддністрянському говорах».

12. *Лесь Белей* (Ужгород) «Інтернет-блог «Живий журнал» як мовна спільнота: статус та специфіка комунікації».

13. *Наталія Хібеба* (Львів) «Структура тематичної групи весільної лексики бойківських говірок».

14. *Тетяна Піцура* (Ужгород) «Назви хатніх речей в українських говорах Карпат (стан вивчення, склад, структурна організація)».

15. *Ганна Ковач* (Ужгород) «Назви мисливських звірів і частин їхнього тіла у боржавських говірках».

16. *Лариса Тищенко* (Слов'янськ) «Двокомпонентні номінації в «Словнику побутової лексики південнословобожанських говірок».

На секцію лінгвогеографії, лексикографії, фразеології було заявлено 15 доповідей. Виголошено такі:

1. *Володимир Куриленко* (Глухів) «Вертикальні та діагональні ізолекси на діалектологічній карті Полісся».

2. *Борис Галас* (Ужгород) «До характеристики джерел рукописного українсько-російського словника М.О. Руберовського».

3. *Віта Чикут* (Ужгород) «До історії проекту “Словника українських говорів Закарпаття” І. Панькевича та М. Грицака».

4. *Валентина Титаренко* (Житомир) «Принципи побудови історичного словника запозиченої лексики на матеріалі північноукраїнських пам'яток XVI–XVII ст.».

5. *Алла Галас* (Ужгород) «Спостереження над говірковою паремією і фраземікою».

6. *Наталія Венжинович* (Ужгород) «Українська фразеологічна картина світу (на матеріалі лексикографічних джерел)».

7. *Людмила Чирук* (Луцьк) «Ентомологічна лексика в західнополіській фраземіці».

8. *Наталія Кірілкова* (Рівне) «Деякі особливості внутрішньої форми діалектних фразеологізмів».

9. *Віталія Папіш* (Ужгород) «Діалектизми як компоненти фразем (на матеріалі художньої прози закарпатоукраїнських письменників 40–90 рр. XX ст.)».

10. *Зоряна Мацюк* (Луцьк) «Фразеологічні паралелі гуцульських і західнополіських говірок».

На секцію ономастики, історії мови, словозміни та словотвору було заявлено 19 доповідей. Виголошено такі:

1. *Валентина Статєєва* (Ужгород) «Маловідомі праці І. Панькевича та І. Огієнка про українські говори Закарпаття».

2. *Анастасія Вегеш* (Ужгород) «Віддзеркалення народнорозмовного антропонімікону українців в літературно-художній антропонімії тетралогії Романа Іваничука «Вогненні Стови»».

3. *Анжеліка Обручар* (Хуст) «Назви гори в оронімії українського Потисся».

4. *Марія Наливайко* (Тернопіль) «Сімейно-родові іменування».

5. *Тетяна Гаврилова* (Черкаси) «До питання про особливості дослідження місцевої топонімії (на матеріалі говірок Черкащини)».

6. *Ірина Філак* (Ужгород) «Мотивація вживання антропонімів в ентомологічній лексиці».

7. *Галина Вишневецька* (Київ) «Оцінність у художньому тексті (на матеріалі книжки Марії Матіос „Нація”)».

8. *Вероніка Баньої* (Ужгород) «Склад мікротопонімів басейну річки Ужа з погляду їхнього походження».

9. *Оксана Гурбець* (Тернопіль) «Особливості іменника м. Хмельницького у 1905 році».

10. *Ганна Ворониц* (Київ) «Дослідження мови пам'ятки як надійний спосіб її локалізації».

11. *Ганна Дидик-Меуш* (Львів) «Закарпатські говіркові риси в мовній тканині неканонічного євангельського тексту XVI ст.».

12. *Леся Хомчак* (Львів) «Функціонування надсянських говірок в умовах білінгвізму».

13. *Галина Вовченко* (Ужгород) «Особливості словотворення фемінітивів та родові кореляції особових назв у гуцульських говірках Рахівського району Закарпатської області».

14. *Юлія Юсип-Якимович* (Ужгород) «Словотвірні відономатопоетичні моделі дієслів з+-ота-(-ти) і з+-оті-(-ти) в українських говірках Карпат».

15. *Руслана Зінчук* (Луцьк) «Словозміна іменника в західнополіській говірці села Смілин».

А також одна доповідь була виголошена поза програмою:

16. *Юрій Бідношия* (Київ) «Актуальні питання діалектної текстографії».

На засіданнях секцій відбувалася надзвичайно жвава дискусія й зацікавлене обговорення виступів: зокрема, в обговоренні доповідей, виголошених на секції ономастики, історії мови, словозміни та словотвору, доповідачам було поставлено загалом 62 питання.

Роботу конференції було завершено підсумковим пленарним засіданням, на якому виступили завідувач кафедри української мови УжНУ, доктор філологічних наук, професор Іван Сабадош, доктор філологічних наук, професор з Білостока (Польща) Міхал Кондратюк, член-кореспондент НАН України, доктор філологічних наук, професор Василь Німчук, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України Наталя Хобзей, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови УжНУ Валентина Статєєва.

Учасники конференції відзначали, що в умовах сучасної глобалізації злободенною постає проблема збереження тожсамості, чому має зараджувати, в тому числі, й поживлення діалектологічних досліджень в Україні. З іншого боку, діяльний розвиток діалектології сприятиме збагаченню джерельної бази праць, у яких досліджується як стан сучасної літературної української мови, так і її історичний розви-

ток. Доповідачі акцентували також на необхідності інтенсифікувати видання праць із синхронної й діяхронної діалектології, а надто активізувати підготовку й публікацію текстологічних праць українських говорів, вивчати топонімікон різних регіонів, що допоможе уникнути проблем у процесі кодифікації власних назв в Україні. У цьому зв'язку потребує також посиленої уваги розвиток окремих наукових напрямів у сучасній українській діалектології, як-от лексикографічний і лінгвогеографічний.

Усі учасники конференції відзначали дуже високий рівень підготовки й проведення конференції, що стало можливим завдяки відданій і натхненній праці колективу кафедри української мови УжНУ, особливо її завідувача — доктора філологічних наук, професора Івана Сабадоша. Саме зусиллями працівників кафедри було підготовлено до друку й до початку роботи конференції опубліковано збірник наукових праць **«Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства. Випуск 12. Українська діалектна лексика як об'єкт словникарства та лінгвогеографії. До 100-річчя М. А. Грицака / Відп. ред. І. В. Сабадош. — Ужгород, 2008. — 230 с.»**.

Учасники конференції констатували важливість подібних заходів як нагоди живого спілкування науковців (йдеться про обмін думками, планами, літературою...). Усі підтримали ухвалу конференції, у якій, зокрема, було зацентровано на тому, що треба докласти неабияких зусиль для того, щоб «Словник українських говорів Закарпатської області» М.А. Грицака нарешті був опублікований, увійшов у науковий обіг, себто став надбанням найширшої наукової (і не тільки) громадськості і що в опрацюванні й підготовці до друку спадщини видатного українського лексикографа мусили б узяти найактивнішу участь діалектологи Закарпаття.

Ганна Воронич (м. Київ)

Hanna Voronych

INTERNATIONAL SCIENTIFIC CONFERENCE “UKRAINIAN DIALECTAL VOCABULARY AS AN OBJECT FOR SELECTION OF WORDS AND LINGUISTIC GEOGRAPHY” TO DEVOTE TO THE HUNDRED YEARS' FROM THE MYKOLA A. GRYTSAKA (Uzhgorod, 16–17 oktober 2008).

ПАМ'ЯТІ

Йосип Олексійович Дзензелівський

(17.02.1921 — 15.08.2008)

15 серпня 2008 р. відійшов у вічність Йосип Олексійович Дзензелівський, доктор філологічних наук, професор Ужгородського національного університету, талановитий учений, яскрава постать в українському і слов'янському мовознавстві.

Й.О. Дзензелівський народився в селі Мазурове Кривоозерського району Одеської (тепер Миколаївської) області в селянській сім'ї. З 1939 р. навчався в Одеському університеті (спочатку на математичному, а згодом — на філологічному факультеті). Війна перервала навчання: улітку 1941 р. розпочалася фронтова біографія 20-річного студента. Служив артилеристом, згодом сапером. Пройшов із боями Україну, Росію, Кавказ, Карпати, зокрема і Закарпаття, Словаччину, Чехію, Польщу, Німеччину, форсував Ельбу. Перемогу зустрів у Празі. Учасник історичного Параду Перемоги в Москві 1945 р. Війну закінчив у чині лейтенанта з двома орденами Червоної Зірки та п'ятьма бойовими медалями. Найбільше цінував першу нагороду — медаль «За бойові заслуги» за форсування Дніпра.

Демобілізувавшись у кінці 1945 р., Й.О. Дзензелівський повернувся в Одеський університет, який успішно закінчив в грудні 1947 року, вступив до аспірантури. Науковий керівник А.А. Москаленко спрямував молодого дослідника в діалектологію — галузь, що стала провідною в його подальшій науковій діяльності. В 1952 р. захистив кандидатську дисертацію «**Українські говори Нижнього Подністров'я**».

У 1951 р. після завершення аспірантури згідно з призначенням Міністерства освіти прибув на роботу в наймолодший тоді університет України — Ужгородський, де пропрацював 45 років — із 1951 р. до 1996 р. 25 років (1962 — 1986) завідував кафедрою української мови, був деканом філологічного факультету (1968 — 1972), з 1996 р. перебував на пенсії.

У 1962 р. в Ленінградському університеті захистив докторську дисертацію «**Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР**», ставши першим доктором філологічних наук на філологічному факультеті, першим професором цього ж факультету (1962). Завдяки зусиллям Й.О. Дзензелівського та його наукового побратима С.П. Бевзенка кафедра української мови Ужгородського університету стала науковим центром, визнаним в Україні та за кордоном. Йосип Олексійович — засновник однієї з наукових шкіл Ужгородського університету — діалектологічної. Його ім'я цілком заслужено ввійшло до 7-го видання «Міжнародного складу особистостей», що вийшло в США.

Домінантами наукової творчості вченого стали українська та слов'янська діалектологія, лінгвогеографія. Найважливіша праця — тритомний «Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області України» (Ужгород, т. 1 — 1958, т. 2 — 1960, т. 3 — 1993), що включає 517 лінгвокарт та 5578 лексем, зібраних у 212 населених пунктах Закарпаття. Цей атлас належить до золотого фонду як української, так і слов'янської лінгвогеографії. Діалектологічними здобутками професора є розвідка «**К**

вопросу о времени расселения восточных славян на южных склонах Украинских Карпат» (М., 1964), 2 діалектологічні словники, внутрішня класифікація закарпатських говорів, різноаспектний аналіз лексики українських говорів Закарпаття (зокрема таких тематичних груп: назви метрології, спорідненості, свояцтва та сімейного побуту, посуду, гідрорельєфу (матеріал зібрано в 500 селах України), ткацька, сільськогосподарська, вівчарська, млинарська, чабанська, ентомологічна лексика, географічна термінологія та номенклатура), 15 діалектологічних питальників, анкет і програм для збирання діалектологічних матеріалів та ін.

Й.О. Дзендзелівський створив ґрунтовні праці з української соціолінгвістики, описавши ряд арготичних систем української мови (арго кожухарів, лірників, кравців на Волині, арго дротарів на Спишу (Словаччина), жаргон шахтарів Макіївки на Донбасі, бурсацько-семінарський жаргон), зібрав великий матеріал (400 населених пунктів) з жаргону пастухів.

Розвитку нового напрямку в українському мовознавстві сприяли численні праці, присвячені явищам мовної інтерференції. Найбільшим досягненням у цій галузі стала монографія **«Українсько-західнослов'янські лексичні паралелі»** (К., 1969), присвячена взаємозв'язкам української, польської та словацької мов.

Значним є внесок ученого в розвиток української та слов'янської лінгвогеографії. Й.О. Дзендзелівський ще на початку 60-х рр. ХХ ст. розробив теорію і практику регіональних лінгвістичних атласів, зокрема принципи картографування, визначив їх завдання, показав явища української мови у просторі й часі, у зв'язку з історією народу. Учений уклав один із перших регіональних атласів української мови; у 1965 р. висунув ідею створення багатотомного Лексичного атласу української мови (ЛАУМ); уклав спеціальну **«Програму для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови»** (К., 1984; 2-е вид. — 1987).

Підручники й посібники Й.О. Дзендзелівського для студентів вишів набули загальноукраїнського визнання і використання. Це передусім програма з курсу **«Українська діалектологія»**, написана у співавторстві з С.П. Бевзенком, чинна від 1972 р., підручники **«Конспект лекцій з курсу української діалектології. Ч.І. Фонетика»** (Ужгород, 1965), **«Конспект лекцій з курсу української діалектології. (Вступні розділи)»** (Ужгород, 1965), **«Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови»**, за якою з 1984 р. й дотепер проходять навчальну діалектологічну практику студенти вишів України.

Нові сторінки вписав учений і в дослідження історії української мови та історії українського мовознавства. Він створив низку розвідок про українських учених: О.Павловського, І.Панькевича, А.Кримського, В.Гнатюка, О.Потебню, І.Вагилевича, А.Коцака, М.Руберовського, І.Огієнка, М.Павлюка, Н.Малечу, Ф.Жилка, В.Латту та ін. Учений виявив в архівах і опублікував значну джерелознавчу базу: а) діалектний словник Я.Головацького; б) першу граматику церковнослов'янської мови на Закарпатті, створену в др. половині ХVІІІ ст. Арсенієм Коцаком; в) рукописний польсько-церковнослов'янсько-український словник Т.Витвицького 1849 р.; г) частину спадщини проф. І.Зілінського; г) рукописний словник Василя Довговича; книгу під назвою **«Василь Довгович — зачинатель досліджень угорсько-українських та угорсько-російських лексичних сходжень»** (Ужгород, 2003), серед авторів — Й. Дзендзелівський, Ю.Сак, Я.Штернберг; д) багате листування українських учених; е) рукописний словник буковинських діалектизмів Ю.Федьковича; є) перекладний українсько-польський фразеологічний словник І.Вагилевича 1843 р. та ін.

У науковому доробку вченого вагоме місце займають праці, що стосуються історії літературної мови та історії мовознавства в Закарпатті (увагу дослідника привернули А.Коцак, В.Довгович, Ю.Венелін-Ґуца, М.Лучкай,

О. Духнович, В. Гренджа-Донський, І. Панькевич, І. Гарайда, Ю. Гойда; Підкарпатське общество наук (ПОН), яке діяло в Ужгороді в 1941 – 1944 рр.). Учений створив низку статей про визначного лексикографа краю М. Грицака, опублікував у 1997 р. його рукописний латинсько-український словник номенклатури грибів Закарпаття.

Цінний внесок зроблено в галузь славистики: відшукано й опубліковано джерелознавчі матеріали з історії славистики (зокрема епістолярії вчених-славистів, рукописний словник Т. Витвицького 1849 р.). Частина закордонних публікацій професора стала доступнішою для читачів України у зв'язку з виходом у Львові об'ємного **Збірника праць «Українське і слов'янське мовознавство»** (1996 р.).

Всеслов'янське визнання принесла вченому його міжнародна діяльність. З середини 60-их років ХХ ст. розпочалася різноаспектна робота Й.О. Дзендзелівського у створенні **«Загальнослов'янського лінгвістичного атласу»** (ЗЛА) – був членом Комісії ЗЛА при Міжнародному комітеті славистів, співголовою лексико-словотворчої секції постійної робочої групи ЗЛА, членом редколегії ЗЛА, підготував ряд карт, написав низку досліджень, у яких використано матеріали з усіх слов'янських мов.

Й.О. Дзендзелівський – учасник Міжнародних славистичних з'їздів у Софії (1963), Празі (1968), Варшаві (1970), Києві (1983), Міжнародних конгресів українців у Києві (1991), Львові (1993), Харкові (1996). Численні публікації вченого у багатьох країнах світу, виступи на міжнародних наукових форумах, широкі зв'язки зі вченими різних країн – усе це зміцнювало світовий контекст і авторитет української науки.

Вагоме місце в діяльності проф. Й.О. Дзендзелівського займала науково-організаційна робота (республіканські діалектологічні конференції 1978, 1982 рр., республіканська конференція **«Культура та побут населення Українських Карпат»** 1972 р., Міжнародна нарада з питань діалектології та історії мови 1984 р.

З перших днів відновлення роботи Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові (1989) проф. Й.О. Дзендзелівський брав у ньому найактивнішу участь. Він був дійсним членом НТШ (з 1992 р.), ініціатором і засновником осередку НТШ на Закарпатті, систематично друкував свої праці у **«Записках НТШ»**.

Потужною є наукова школа професора. Він підготував 21 кандидата наук, 5 з яких стали докторами наук, професорами. Наукові кадри плекав не тільки для Ужгородського університету, але й для інших вишів України та закордону.

Перебуваючи на пенсії з 1996 р., Й.О. Дзендзелівський дивував усіх рідкісною працездатністю, невтомністю в роботі, творчими здобутками та творчими планами. З 1996 по 2006 р. список його публікацій зріс майже на 100 позицій, 76 з яких з'явилися в **Енциклопедії «Українська мова»** (2000, 2004).

У 2006 р. з нагоди 85-річного ювілею Й.О. Дзендзелівського Ужгородський університет, у якому він пропрацював 45 років, присвоїв йому звання Заслуженого професора. Це єдина трудова відзнака Професора.

Йосип Олексійович був глибоко інтелігентною, шляхетною, спокійною, розважливою особистістю, він створював навколо себе позитивну ауру – сприятливу для роботи та спілкування атмосферу. Він багато зробив для зміцнення авторитету української науки та Ужгородського університету, в якому пропрацював усе життя.

Пам'ять про Йосипа Олексійовича Дзендзелівського як великого вченого, патріота і людину надовго залишиться з нами.

Josyp O. Dzendzelivsky (17.02.1921–15.08.2008)

Ольга Георгіївна Муромцева

(16.02.1938—19.10.2008)

Рік тому, на Різдво, у затишному й гостинному домі Муромцевих ми віншували Ольгу Георгіївну, даруючи щойно виданий томик її вибраних праць “З історії української літературної мови”. Жартома і всерйоз ми проголосили 2008 рік роком Ольги Георгіївни. Господиня дому була радісна, щаслива... Жодної скарги на тяжку недугу.

19 жовтня 2008 року відійшла у вічність Ольга Георгіївна Муромцева — блискучий мовознавець, мудрий порадник, доктор філологічних наук, професор, ініціатор створення, засновник і завідувач (1992—2001) кафедри українознавства Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, натхненник і сподвижник численних добрих справ.

Час сріблястих снігів і пекучих морозів, мальовниче й щедре село Хотімля на Харківщині, затишний дім дружної доброї сім'ї — це часопростір народин Ольги Георгіївни, звідки започатковується чистота її душі, велич серця, витривалість і цілеспрямованість, нетерпимість до поверховості, неприйнятність зла й безчестя, несхитність, чесність і безмежна доброта. Батько, Аксьонов Георгій Тимофійович (працелюбний, дисциплінований, вимогливий організатор навчального процесу), працював учителем російської мови та літератури, завучем, а згодом директором школи на Сахновщині в Харківській області. Стиль життя Учителя не міг не позначитися на поведінці, навчанні його трьох доньок. Колишній однокласник Ольги, учень Георгія Тимофійовича, а нині відмінник енергетики СРСР, заслужений енергетик СНД, почесний енергетик України Станіслав Кривошеєв відзначає не по-дитячому спокійне, вдумливе й розважливе ставлення Олі до всього, з чим вона стрічалася. При цьому було ледь чи можливо перевершити її в активності, невтомності, винахідливості. Вона організовувала урочистості, і на такі шкільні вечори старшокласників не треба було силоміць приводити. Однокласники й досі пам'ятають: здебільшого дітлахи обпаленого війною села, вони спершу на таких вечорах почувалися незручно, бо не вміли танцювати. Ольга ж, яка добре співала, була активісткою шкільного хору, помітивши їхню сором'язливість і нерішучість, домовилася з баяністом, керівником хору, щоби після репетицій усі бажаючі могли «під баян» учитися танцю. У післявоєнний час, коли багато хто не знав тепла батьківських обіймів, коли за найкращий подарунок правив шматок господарського мила, це дівча відкривало багатьом радість віри у свої сили і в майбутнє.

І так було постійно: делікатно, необразливо для співрозмовника, зовні тихо й непомітно, вона давала розраду усім, хто потребував її підмоги. Можливо, саме тому по смерті батьків для молодших сестер і їхніх сімей став батьківським дім на Москалівці у Харкові.

Закінчивши школу із золотою медаллю, Ольга Муромцева вступила до Харківського державного університету імені М. Горького (нині Харківський національний університет імені В. Каразіна), де обрала спеціальність «українська мова та література». Високий професіоналізм, відданість педагогічній діяльності, пильна увага до слова, жага нових знань — ці риси викладачів, зокрема Г. Солонської, М. Наконечного, заохотили талановиту студентку до мовознавчих студій. Першу наукову роботу «Розробка питань словотвору у вітчизняному мовознавстві» опубліковано 1958-го р. в збірнику тез студентської наукової конференції. Уже тоді викладачі, відомі вчені, відзначили здатність дослідниці до всебічного аналізу мовних явищ і після закінчення університету запропонували роботу на кафедрі української мови та в редакції газети «Харківський університет», а згодом рекомендували до аспірантури Інституту мовознавства імені О.О. Потебні АН УРСР.

Підсумком кількарічної наукової праці О. Муромцевої став захист кандидатської дисертації «Семантичні зміни в групі суспільно-політичної лексики української літературної мови другої половини XIX — першої половини XX століття» (1968 р.; науковий керівник — старший науковий працівник, доцент С. Левченко), де повною мірою виявилась широта кругозору молодого науковця, сміливість, послідовність і виваженість у висуванні гіпотез, уміння інтерпретувати найскладніші теорії. Через 20 років невтомна праця в галузі лексикології та історії української літературної мови увінчалася докторською дисертацією «Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX — першій половині XX століття», у якій докладно розглянуто процеси розвитку лексичного складу української літературної мови на широкому матеріалі художньої літератури, публіцистики.

Наукові зацікавлення Ольги Георгіївни охоплюють різноманітні галузі мовознавства — семасіологію, лексикологію, морфологію, словотвір, історію літературної мови, стилістику, соціолінгвістику, методику і культуру викладання мови — свідченням чого є понад 100 опублікованих розвідок, серед яких монографія, численні підручники, посібники, статті, зокрема й енциклопедичні, народний календар. За видатні досягнення в галузі науки Рада директорів Американського інституту біографій обрала Ольгу Муромцеву почесним членом жіночої професійно-консультаційної ради, а її ім'я занесено до біографічного довідника «Видатні жінки-науковці».

Ольга Муромцева дбайливо ставилась до слова, вимагаючи того самого й від студентів-«каразінців» та «сковородинців» (від 1964-го р. на викладацькій роботі, професор від 1998-го р.). А хто ж, як не студентський колектив, найточніше відображає справжнє обличчя викладача. В. Скачкова, А. Нелюба, Т. Бакакіна, О. Кривошеєва, Л. Чурсіна, Н. Варич, О. Черемська, Л. Петрова, В. Мерінов — ось ті щасливці, кому доля посміхнулася можливістю бути аспірантами, а згодом і колегами Ольги Георгіївни, відчуті щедрість її душі (скільки наукових ідей подарувала вона своїм учням без претендування на їх авторство!). Саме завдяки цьому й умінню організовувати аспіранта, її "вихованці" завжди вчасно й успішно захищали і захищають дисертації.

Людина Слова і Діла вона була надзвичайно вимогливою передусім до себе, до своїх однодумців і колег. Атмосферу вимогливості, доброзичливості, взаємодопомоги й довіри можна було відчуті на кафедрі українознавства, заснованій професором Муромцевою. При цьому зауважмо: науково-педагогічна діяльність Ольги Георгіївни тісно пов'язана з поняттям громадянської совісті й життєвої активності. З'єднавши свою професійну долю з долею української мови у час її випробувань, Ольга Муромцева, росіянка за походженням, ніколи не зраджувала своєму вибору. Шануючи мову російську, добре її знаючи, вона докладала всіх зусиль, щоб піднести значення української мови, особливо коли це було неприємно, а то й небезпечно.

Кажуть, нібито неможливо встигнути всюди — і вдома, і на роботі. Ольга Георгіївна своєю діяльністю спростувала таке твердження. Її енергії вистачало на все: бути уважною дослідницею, бездоганним викладачем, керівником кафедрою, радником і консультантом аспірантам та докторантам, зразковою матір'ю та дружиною і гостинною господинею, а ще — незборимо прагнула повернути історичне обличчя місту Харкову, ініціювала створення обласного відділення Товариства української мови імені Т. Шевченка.

У різних куточках України, навіть за межами держави доводилося чути зізнання, що для багатьох професор Муромцева найперше — справжня Березина українського слова. Навіть відлітаючи у вічність, її душа й звітам накриває нас своєю Любов'ю.

Щирі друзі й шанувальники.

Olga G. Muromtseva (16.02.1938–19.10.2008)

Ліцензійний договір № на використання твору

м. Київ

_____ (П.І.П. автора, співавторів)

що надалі іменується Ліцензіар (Ліцензіари) з одного боку та

Інститут української мови НАН України

в особі директора Гриценка П.Ю., що діє на підставі Статуту

(надалі іменується Ліцензіат), уклали даний договір про таке:

1. Предмет договору

Ліцензіар надає Ліцензіату безоплатно невиключну ліцензію на використання письмового твору (наукового, технічного або іншого характеру) _____ (далі – Твір),

(назва твору)

викладеного українською мовою, на умовах, визначених цим Договором.

2. Способи використання твору

2.1. Ліцензіар надає Ліцензіату право на використання Твору такими способами:

2.1.1. Використовувати Твір шляхом опублікування його у журналі “Українська мова” українською мовою (далі – Видання)

Погоджений Ліцензіатом і Ліцензіаром примірник Твору, прийнятого до друку, є невід’ємною частиною Ліцензійного договору;

2.1.2. Переробляти, адаптувати або іншим чином змінювати Твір за погодженням з Ліцензіаром;

2.1.3. Перекладати Твір у випадку, коли Твір викладений мовою іншою, ніж мова, якою передбачена публікація у Виданні.

2.2. Якщо Ліцензіат виявить бажання використовувати Твір іншими способами: перекладати (окрім випадку, зазначеного у п. 2.1.3 цього Договору), розміщувати повністю або частково у мережі Інтернет; публікувати Твір в інших, у тому числі іноземних, виданнях, включати Твір як складову частину до інших збірників, антологій, енциклопедій тощо, умови такого використання оформлюються додатковою угодою до цього Договору.

3. Територія використання

3.1. Ліцензіар надає Ліцензіату право на використання Твору способами, зазначеними у пп. 2.1.1 – 2.1.3 цього Договору, на території України, а також право на розповсюдження Твору як невід’ємної складової частини Видання на території України та інших країн шляхом передплати, продажу та безоплатної передачі Видання.

4. Строк, на який надаються права

4.1. Договір є чинним з дати його підписання та укладається на строк одного року, але не більше терміну чинності виключного майнового права на Твір.

4.2. За письмовою згодою Сторін строк дії Договору може бути продовжений.

5. Застереження

5.1. Ліцензіар заявляє, що:

– він є автором (співавтором) Твору;

– авторські права на даний Твір не передані іншому видавцю;

– даний Твір не був раніше опублікований і не буде опублікований у будь-якому іншому виданні до публікації його Ліцензіатом;

– він має право на надання дозволу (ліцензії) на використання Твору за цим Договором, у випадку, якщо Твір створено у зв’язку з виконанням трудового договору;

– він не порушив права інтелектуальної власності інших осіб. Якщо у Творі наведені матеріали інших осіб, за виключенням випадків цитування в обсязі, виправданому науковим, інформаційним або критичним характером Твору, використання таких матеріалів здійснюється Ліцензіаром з дотриманням норм законодавства.

6. Інші умови

7. Реквізити і підписи сторін

Ліцензіат

Інститут української мови

НАН України

Вул. Грушевського, 1, к. 601
Київ-1, 01001

(м.п.)

Адреса: _____
Ліцензіар

Паспорт серії № _____

Виданий _____

Дата видачі _____

Ідентифікаційний номер _____

Ліцензіар

(Затверджується та підписується всіма
співавторами Твору, або одним із співавторів
від імені всіх за письмовим дорученням.)

Відомості про авторів

ВОРОНИЧ Ганна Василівна, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Інституту української мови НАН України

ГОМОНАЙ Руслана Олександрівна, молодший науковий співробітник відділу історії української мови, Інституту української мови НАН України

ГОРОДЕНСЬКА Катерина Григорівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач відділу граматики української мови, Інститут української мови НАН України

ДАНИЛЕВСЬКА Оксана Миколаївна, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України

ЗАВАЛЬНЮК Інна Яківна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Вінницький педагогічний інститут імені М.Коцюбинського

ІВАНЕНКО Ірина Миколаївна, аспірантка, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КОЛОМІЙЦЕВА Вікторія Віталіївна, кандидат філологічних наук, асистент кафедри сучасної української мови Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка

КРАСНОБАЄВА-ЧОРНА Жанна, старший викладач кафедри української мови та прикладної лінгвістики Донецький національний університет

КУЛЬБАБСЬКА Олена Олена Валентинівна, кандидат філологічних наук, докторант кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

ЛЕСЮК Микола Петрович, кандидат філологічних наук, доцент, завідувач кафедри слов'янських мов, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

НІМЧУК Василь Васильович, чл.-кор. НАН України, доктор філологічних наук, професор, Інституту української мови НАН України

ПИЦ Тарас Богданович, викладач кафедри німецької філології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

СКЛЯРЕНКО Ольга Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри іноземних мов, Одеський національний університет імені І.І. Мечнікова

ТІШЕЧКІНА Катерина Вікторівна, кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник, Інститут мовознавства імені О.О.Потебні НАН України

ФАРІОН Ірина Дмитрівна. Кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Національного університету "Львівська політехніка"

ХРИСТІАНІНОВА Раїса Олександрівна, кандидат філологічних наук, доцент, докторант Інституту української мови НАН України.

Зміст

Дослідження

- 3 *Райса Христіанінова*
Складнопідрядні речення, побудовані з використанням техніки “підрядного приєднання”
- 15 *Інна Завальнюк*
Комунікативно-прагматичні функції та стилістичні вияви вставних одиниць у сучасному українському газетному мовленні
- 33 *Вікторія Коломійцева*
Явище плеоназму в українському синтаксисі
- 41 *Жанна Краснобаєва-Чорна*
Концептуальний аналіз як метод концептивістики (на матеріалі концепту ЖИТ-ТЯ в українській фраземіці)
- 53 *Ірина Іваненко*
Українська логопедична термінологія як об’єкт лінгвістики
- 61 *Олена Кульбабська*
Сучасні інтерпретації категорії предикації в мовознавстві
- 74 *Оксана Данилевська*
Шкільні реалії у свідомості українських підлітків (за результатами соціолінгвістичного дослідження)
- 87 *Катерина Тішечкіна*
З історії акцентуації дієприслівників, утворених від дієслів на **-ати, -е/-є**
- 97 *Руслана Гомонай*
Префікси на позначення недостатнього ступеня прояву ознаки в історії української мови і їх сучасний статус
- 104 *Тарас Пиц*
З історії поширення ремісничої назви **маляр** та її варіантів у польській і східнослов’янських мовах
- 109 *Василь Німчук*
Вінницький осередок освіти XVII ст.
- 113 *Ольга Склярєнко*
Екзотично-загадкова композитна модель “дієслово+іменник” (на матеріалі ойконімії США та України)

Рецензії	118	<i>Ірина Фаріон</i> Мова як спосіб життя (Ольга Федик. Мова як духовний адекват світу (дійсності). — Львів: Місіонер, 2000. — 298 с.)
	123	<i>Микола Лесюк</i> Мова і культурна різноманітність — запорука примноження духовного багатства світової цивілізації (Чередниченко О. Про мову і переклад. — К.: Либідь, 2007. — 248 с.)
Наукова хроніка	131	<i>Ганна Воронич</i> Міжнародна наукова конференція „Українська діалектна лексика як об’єкт словникарства та лінгвогеографії”, присвячена 100-річчю від дня народження Миколи Андрійовича Грицака (Ужгород, 16—17 жовтня 2008 р.)
Пам’яті	136	Йосип Олексійович Дзєндзелівський (17.02.1921—15.08.2008)
	139	Ольга Георгіївна Муромцева (16.02.1938—19.10.2008)
Мовна мозаїка		<i>Катерина Городенська</i>
	14	Розрахований — це не призначений , адресований комусь
	32	І все-таки вони не есбеушники
	40	Чому їх беруть у лапки?
	73	Правильно передаваймо слов’янські власні назви
	96	Про що річ, якщо вжито сиріч ?
	103	Бориспілець чи борисполець проживає в Борисполі?
112	Що це за листок-вкладиш ?	
130	Як називати працівника ДАІ ?	
Ліцензійна угода	141	
Відомості про авторів	142	